

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Випуск одинадцятий

Київ — 2012

**В-90 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК». — Вип. 11. — К., 2012. — 199 с.**

Одинадцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 5 від 23.03.2012 р.)*

Головний редактор: Сідак В.С., доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

Члени редколегії: *Юридичні науки:*

Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, академік Академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Тимошенко В.А., доктор юридичних наук, професор;
Шумило М.Є., доктор юридичних наук, професор;
Стрельбицький М.П., доктор юридичних наук, професор;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, доцент;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Янчук О.Ю., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:

Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матеюк О.А., доктор психологічних наук, доцент;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Петрова І.І., доктор економічних наук, професор;
Рокоча В.В., доктор економічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Марков С.Л., кандидат психологічних наук, доцент;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № П1237-П17Р від 19.05.2006 р.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК» внесено до переліку фахових видань України (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 3. — С. 11.)

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА 4

О.В. Батанов, В.В. Кравченко

Роль конституції у формуванні правової основи місцевого самоврядування: порівняльний аналіз..... 4

І.Я. Андрушко

Генезис правового мислення 14

А.Н. Пугачёв

Научные основы классификации норм конституционного права 21

Ю.Л. Юринець

Проблеми імплементації в Україні Конвенції про права інвалідів у сфері реалізації їх прав на участь у культурному житті..... 30

А.О. Янчук

Історико-правові аспекти безпосереднього здійснення влади народом..... 38

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО 46

П.П. Войтович

Міжнародно-правове регулювання Інтернету 46

О.В. Двірська

Правове регулювання діяльності колекторських компаній в Україні 52

О.П. Міщенко

Умови здійснення авторських прав 61

К.С. Радзівіл

До питання вдосконалення організаційно-правового забезпечення фінансової безпеки України 67

Л.В. Шульга

Сучасний стан нормативно-правового регулювання діяльності адвокатів в Україні: проблеми та перспективи 73

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО 79

Н.В. Дараганова

Державні службовці чи суб'єкти владних повноважень: питання термінології 79

Р.Ф. Аракелян

Деякі аспекти адміністративного провадження, пов'язаного з набуттям статусу біженця в Україні . 85

В.І. Теремецький

Актуальні проблеми модернізації державного управління у сфері податкових правовідносин 93

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ..... 97

В.М. Боровенко, О.А. Величко

Проблеми правового статусу юридичної особи в кримінальному праві..... 97

В.О. Улибіна

Провадження справи про банкрутство та її місце в системі ознак об'єктивної сторони складу злочину доведення до банкрутства..... 104

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ 109

Л.М. Карамушка, О.А. Філь, П.П. Блешмудт

Когнітивний компонент психологічної готовності до роботи в команді персоналу банківських структур: рівень і чинники розвитку 109

О.А. Матеюк, М.М. Россова

Імпліцитний психологічний вплив у системі «вчитель-учень» 118

О.Д. Сафін

Почуття гумору як чинник міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях..... 126

О.О. Бірюк

Рейтингова система оцінювання як метод мотивації педагогічних працівників..... 132

Т.В. Дектярьова

Можливості візуальної діагностики у психологічному забезпеченні організації 137

В.О. Калюжний

Прикордонник як об'єкт і суб'єкт професійного психологічного впливу 143

Н.Ю. Кузьміна, Ю.М. Теппер, П.М. Андруховець

Про нові аспекти підготовки психологів в умовах інформатизації суспільства 149

С.Л. Марков

Квінтологічний підхід до побудови єдиної теорії творчості 160

Н.О. Омельченко

Поняття професійної та управлінської компетентності в зарубіжній психології..... 172

О.О. Продан

Особливості структури самосвідомості особистості: самопізнання, самоставлення, саморегулювання..... 178

О.А. Філь

Психологія розвитку конкурентоздатності організації: рівні аналізу, психологічні складові та характеристики, методи дослідження 185

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Роль конституції у формуванні правової основи місцевого самоврядування: порівняльний аналіз

О.В. Батанов

доктор юридичних наук,
доцент,
старший науковий
співробітник Інституту
держави та права
ім. В.М. Корецького
НАН України

В.В. Кравченко

кандидат юридичних
наук, доцент, заслужений
юрист України, завідувач
кафедри конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено роль конституційних норм у формуванні правової основи місцевого самоврядування в Україні та зарубіжних країнах. Наведено класифікацію конституційних норм стосовно місцевого самоврядування. Проведено аналіз способів конституційно-правової регламентації питань організації та функціонування місцевого самоврядування.

В статье исследована роль конституционных норм в формировании правовой основы местного самоуправления в Украине и зарубежных странах. Приведена классификация конституционных норм относительно местного самоуправления. Проведен анализ способов конституционно-правовой регламентации вопросов организации и функционирования местного самоуправления.

The article deals with issues concerning the role of constitutional norms in shaping the legal framework of local government in Ukraine and foreign countries. We present classification of constitutional norms, focusing on local government. The analysis methods of constitutional and legal regulation on organization and functioning of local government.

Постановка проблеми

Сучасний етап розвитку теорії та практики вітчизняного конституціоналізму характеризується визнанням і реалізацією ідеї соціально-правової держави, функціонально орієнтованої на демокра-

тичний розвиток усіх суспільно-політичних інститутів. При цьому основна мета стратегії розбудови соціально-правової держави та громадянського суспільства полягає в координації та спрямуванні всіх дій суб'єктів конституційно-правових

відносин на досягнення політичних, правових, економічних та соціальних цілей і цінностей, зафіксованих у Конституції України [1]. Водночас, у новітніх, навіть фундаментальних [наприклад, 2] вітчизняних роботах із проблематики місцевого самоврядування питанням правової основи місцевого самоврядування приділено мало уваги або ж вони взагалі не є окремим предметом дослідження.

Зазначене, у свою чергу, обумовлює необхідність дослідження ролі, змісту основних напрямів і форм регулюючого впливу Конституції України як нормативно-правового акта найвищої юридичної сили у сфері становлення, розвитку та реформування найважливіших суспільних відносин, у тому числі й у сфері місцевого самоврядування. Важливого значення при цьому набуває вивчення та врахування в практиці державного будівництва України досвіду зарубіжних країн щодо способів конституційно-правового регулювання питань місцевого самоврядування, особливо в умовах трансформації системи територіальної організації влади, необхідність якої для нашої країни є безсумнівною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогодні існує чимало досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, які певним чином торкаються проблеми сутності конституції, її місця в правовій системі, проте методологічні й теоретичні питання ролі Конституції України як правової основи розвитку місцевого самоврядування досліджені не повною мірою. Більшість праць із цієї проблематики, як правило, мають описовий і коментаторський характер. Фрагментарним є порівняльний аналіз конституційної регламентації місцевого самоврядування в нашій державі та зарубіжних країнах.

Окремі аспекти проблеми, порушеної у цій статті, висвітлено в працях вітчизняних і зарубіжних конституціоналістів, у яких розглядаються поняття, сутність, види, юридичні властивості, функції, форма, особливості мови і стилю, проблеми дотримання й охорони Конституції України. Зокрема, значний внесок у до-

слідження цих та інших питань зробили такі вчені: В.Б. Авер'янов, А.З. Георгіца, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков, В.Ф. Мелашенко, О.М. Мироненко, О.В. Оніщенко, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, В.Ф. Сіренко, О.В. Скрипнюк, І.Д. Сліденко, Ю.М. Тодика, П.Б. Стецюк, О.Ф. Фрицький, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, Л.П. Юзьков, О.І. Ющик та інші.

Починаючи з 1990 р., коли у вітчизняній науці розпочалося формування сучасних поглядів на місцеве самоврядування, окремим аспектам становлення та розвитку місцевого самоврядування, особливостям його принципів, завдань, функцій, системи суб'єктів, гарантій і відповідальності приділяля увагу М.О. Баймуратов, Ю.Ю. Бальцій, В.І. Борденюк, І.П. Бутко, В.А. Григор'єв, Р.К. Давидов, В.М. Кампо, М.І. Корнієнко, П.М. Любченко, Н.В. Мішина, М.П. Орзіх, Б.А. Пережняк, В.Ф. Погорілко, О.В. Прієшкіна, М.О. Пухтинський, П.А. Ткачук, Г.В. Чапала та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Ознайомлення з сучасними науковими публікаціями дає змогу зробити висновок, що низка питань становлення, організації та функціонування інституту місцевого самоврядування в нашій країні, його правової основи ще не висвітлені належним чином. Це стосується й ролі Конституції України як правової основи розвитку місцевого самоврядування, її завдань і функцій з точки зору становлення муніципалізму та ефективної моделі територіальної організації влади.

Зокрема, проблемними залишаються питання:

- визначення територіальної основи місцевого самоврядування;
- змісту конституційних положень щодо визнання і гарантування місцевого самоврядування та їх реалізації на практиці;
- адекватного відтворення в Конституції України принципів Європейської хартії місцевого самоврядування [3];
- забезпечення державою виконання

органами місцевого самоврядування наданих їм законом окремих повноважень органів виконавчої влади тощо.

Формулювання цілей статті

Автори ставлять за мету узагальнення способів конституційно-правової регламентації питань організації та функціонування місцевого самоврядування в Україні та зарубіжних державах, формулювання пропозицій до визначення пріоритетів і напрямів реформування системи територіальної організації влади в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Найважливіші відносини, що виникають у процесі організації та функціонування місцевого самоврядування в нашій країні, становлять норми-принципи Конституції України, які закріплюють, зокрема, територіальну організацію місцевого самоврядування, порядок і форми його здійснення, структуру органів місцевого самоврядування, принципи формування та використання комунальної власності, гарантії самоврядних прав територіальних громад.

Ці норми містяться в понад 20 статтях конституції, їх можна систематизувати в такі групи:

1. Норми, у яких закріплюються засади конституційного ладу, народовладдя, рівність усіх форм власності, гарантується місцеве самоврядування. До них відносяться:

визнання та гарантування місцевого самоврядування (ст. 7);

здійснення народом влади безпосередньо і через органи місцевого самоврядування (ст. 5);

самостійність місцевого самоврядування (його органи не входять до системи органів державної влади) (ст. ст. 5, 140);

визнання і рівний захист усіх форм власності, включаючи комунальну (ст. 13);

зобов'язаність органів місцевого самоврядування діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19).

2. Норми, у яких регламентується діяльність місцевого самоврядування щодо за-

безпечення прав і свобод людини та громадянина, зокрема права:

ознайомитися в органах місцевого самоврядування з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею (ст. 32);

брати участь у місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів місцевого самоврядування (ст. 38);

рівного доступу до служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38);

проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи місцевого самоврядування (ст. 39);

індивідуального чи колективного звернення (петиції) до органів місцевого самоврядування (ст. 40);

користування для задоволення своїх потреб об'єктами права комунальної власності (ст. 41);

соціального захисту, яке гарантується створенням мережі комунальних закладів для догляду за непрацездатними (ст. 46);

громадян, які потребують соціального захисту, на отримання від органів місцевого самоврядування житла безоплатно або за доступну для них плату (ст. 47);

безоплатного отримання медичної допомоги в комунальних закладах охорони здоров'я (ст. 49);

на освіту, яке забезпечується її доступністю і безоплатністю в комунальних навчальних закладах (ст. 53);

відшкодування за рахунок місцевого бюджету матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56).

3. Норми, що закріплюють правові, організаційні, матеріальні та фінансові основи місцевого самоврядування, вони, зокрема, стосуються:

порядку призначення чергових і позачергових виборів до органів місцевого самоврядування (ст. 85);

підзвітності та підконтрольності місцевих державних адміністрацій радам у частині повноважень, делегованих їм від-

повідними районними чи обласними радами (ст. 118);

обов'язку місцевих державних адміністрацій забезпечувати взаємодію з органами місцевого самоврядування та реалізацію повноважень, делегованих відповідними радами (ст. 119);

складу представницьких органів місцевого самоврядування та принципів їх формування (ст. 141);

матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування (ст. 142);

державної підтримки місцевого самоврядування (ст. 142);

предметів відання та повноважень місцевого самоврядування (ст. 143);

можливості делегування органам місцевого самоврядування окремих повноважень органів виконавчої влади (ст. 143);

права органів місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймати рішення, які є обов'язковими на відповідній території (ст. 144);

необхідності законодавчого врегулювання питань організації місцевого самоврядування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування (ст. 146).

4. Норми, у яких закріплено правові гарантії місцевого самоврядування. Вони стосуються:

заборони займатися підприємницькою діяльністю для посадових і службових осіб органів місцевого самоврядування (ст. 42);

підстав і порядку зупинення рішень органів місцевого самоврядування та звернення до суду з метою їх оскарження (ст. 144);

судового захисту прав місцевого самоврядування (ст. 145).

Усі вказані конституційні норми-принципи є обов'язковими для дотримання насамперед державою, яка у своїй діяльності, реалізуючи свої функції (політичну, економічну, соціальну тощо), повинна створювати оптимальні умови для розвитку локальної демократії в Україні.

Конституція заклала основи запровадження сучасної ліберальної моделі міс-

цевого самоврядування, що зумовило визнання прав територіальних громад на самоврядування та створило певні правові межі інституціоналізації муніципальної влади як самостійного виду публічної влади в Україні. Так, наприклад, за ст. 7 конституції «визнається» місцеве самоврядування, що ставить цей інститут у ранг природного права територіальної громади, а якщо брати за основу ст. 140 Основного закону України, у якій ідеться про територіальну громаду як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, то можна дійти висновку, що вибір у нашій країні було зроблено на користь громадівської теорії місцевого самоврядування [4].

До речі, саме громадівське муніципальне праворозуміння знайшло своє втілення в перших конституційних актах на європейському континенті. Сама поява терміну «самоврядування» (selfgovernment) пов'язана з історією Англії. Починаючи з кінця XVIII ст. цей термін в англійській науці використовується для характеристики особливостей організації державного ладу як стану народу, що самоврядується за допомогою парламенту та місцевих представницьких органів, за діяльністю яких немає будь-якої адміністративної опіки зовні [5, с. 119]. На думку Ю. Панейка [6, с. 18], поширенню терміну «місцеве самоврядування» сприяв німецький учений Р. Гнейст, який пристосував англійське «selfgovernment» до умов організації місцевої влади в Пруссії середини XIX століття. При цьому він скористався німецьким «Selbstverwaltung», яке ідентифікував із «selfgovernment», а це, як стверджує Ю. Панейко, було помилкою, оскільки «selfgovernment» – форма правління парламентської держави, що є протилежною до «government by prerogative» – форма правління, яка іменується абсолютною монархією. А сам термін «місцеве самоврядування» Р. Гнейст узяв із праці Сміта «Local Selfgovernment», який для позначення англійської місцевої адміністрації вживає слова «local self-government» (у сучасній британській юридичній літературі використовується термін «local government»). У перекладі з німецької як

«местное самоуправление» цей термін прийшов до Росії та як «місцеве самоврядування» – до України.

У 1831 р. проблема місцевого самоврядування набула практичного характеру: у Конституції Королівства Бельгія було закріплено громадську владу, що існувала поряд із законодавчою, виконавчою та судовою і була рівноправною з ними. Таким чином, на рівні основного закону держави було визнано теорію «вільної громади». Ця традиція зберігається в законодавстві країни й нині, що підтверджує аналіз Конституції Королівства Бельгія (у ред. 2007 р.). Бельгійська конституційно-правова доктрина без застережень визнає політичний характер муніципальної влади комун і провінцій. Водночас, на сьогоднішній реалізація теорії «вільної громади» у практиці муніципального будівництва в країні здійснюється з певними застереженнями, оскільки передбачає політичне протиставлення державної та муніципальної влади.

Стосовно муніципального досвіду інших держав сучасної Європи, то нині в найбільш чистому вигляді «громадську (господарську)» концепцію місцевого самоврядування втілено в законодавстві Австрії. Концепція місцевого самоврядування, що склалася в науці конституційного права Швейцарії, є синтезом теорії «вільної громади» та «громадської (господарської)» теорії місцевого самоврядування. На розвиток концепцій місцевого самоврядування, що панують у державно-правовій доктрині цієї країни, суттєво вплинули особливості конституційного розвитку. Швейцарські конституціоналісти переконані в тому, що автономне місцеve самоврядування є основою швейцарського федералізму та народовладдя [7, с. 12-13].

Отже, як показує світовий досвід, передумовою муніципалізму та конституціоналізму є не лише наявність історичних, духовних, економічних, політичних та інших устоїв суспільства і держави. Необхідним компонентом стійкого муніципального розвитку виступає наявність стабільного нормативно-правового фундаменту. Насамперед ідеться про наявність

конституції та чіткої конституційної моделі муніципальної демократії. До того ж, в умовах перехідного стану суспільства та держави найбільш раціонально говорити про корисність самого офіційного тексту конституції. Важко забезпечити реалізацію найдемократичніших конституційних ідей, а місцеve самоврядування – одна з них, якщо замість єдиного тексту існують розрізнені рішення. Єдиний текст конституції має системоутворююче значення для суспільства та держави, це значний політико-організуючий і соціально-культурний фактор. Не випадково з прийняттям конституції саме й пов'язується закінчення одного та початок іншого етапу в соціально-політичній історії країни.

Слід зазначити й те, що наявність єдиного тексту конституції – безумовно, не самоціль. Конституція, як і будь-який закон, не є панацеєю від усіх проблем, вона лише створює умови для розвитку того чи іншого явища. Конституційне закріплення принципу місцевого самоврядування – це лише перший крок до довготривалого процесу самоорганізації населення. Конституціоналізм тут має прояв у тому, що за допомогою конституції визнається або закріплюється набір муніципально-правових інститутів. Основний закон, заснований на ідеології конституціоналізму та демократичного самоврядування, втілює їх основні елементи як через текст, так і через відповідну практику його застосування, є стрижнем вільного демократичного ладу, його основною складовою. Тому, наприклад, на сучасному етапі розвитку українського суспільства необхідно усвідомлювати, що конституція жодним чином не продукує політичних, економічних або соціальних реформ і не створює демократії та місцевого самоврядування.

Утім, безсумнівно, що наріжним каменем серед джерел публічного права та нормативно-правової основи місцевого самоврядування була і залишається конституція. Вона виступає передумовою конституційного ладу, визначає основи правового статусу людини та громадянина і систему місцевого самоврядування, створюючи правову основу прямого наро-

довладдя, розмежовуючи державну владу та місцеве самоврядування як різні форми публічної влади.

У зв'язку з цим, природно, саме конституція є пріоритетною нормативно-правовою основою місцевого самоврядування, що характерно для всіх країн, у яких воно визнається державою. Так, згідно з Конституцією Республіки Албанія народ здійснює суверенітет через своїх представників або безпосередньо (ст. 2), а відповідно до ст. 13 місцеве управління в цій країні ґрунтується на основі принципу децентралізації влади та будується за принципом місцевої автономії; згідно зі ст. 2 Конституції Республіки Вірменія влада в державі належить народові, яку він здійснює через вільні вибори, референдуми, а також через передбачені конституцією державні органи, органи місцевого самоврядування та посадових осіб; відповідно до ст. 2 Конституції Республіки Болгарія ця країна – унітарна держава з місцевим самоврядуванням; згідно зі ст. 2 Конституції Грузії питання місцевого значення громадяни вирішують за допомогою місцевого самоврядування без шкоди для суверенітету країни, при цьому порядок утворення, повноваження органів місцевого самоврядування та їх відносини з державними органами визначаються органічним законом.

Така конституційна регламентація місцевого самоврядування в зарубіжних країнах дає змогу зробити висновок, що концептуально органи місцевого самоврядування не входять до державного механізму і тому місцеве самоврядування, принаймні гіпотетично, можна розглядати як окрему форму реалізації народом належної йому влади та фундаментальний інститут конституційного ладу.

Адже, наприклад, відповідно до ст. 7 Конституції Республіки Польща органи публічної влади діють на основі та в межах права, а у ст. 16 зазначено, що територіальне самоврядування бере участь у здійсненні публічної влади. Згідно зі ст. 7 Конституції Республіки Македонія основоположними цінностями конституційного устрою країни є поділ державної влади

на законодавчу, виконавчу та судову, а також місцеве самоврядування. Показовою в цьому плані була формула Конституції Республіки Венесуела 1953 р. (нині діє конституція 1999 р.), якою передбачалося, що муніципальна влада здійснюватиметься в кожному окрузі штатів, федеральному окрузі та на федеральних територіях Муніципальною радою, автономною в питаннях фінансового, економічного й адміністративного управління без інших обмежень, крім встановлених цією конституцією (ст. 18). Аналогічний підхід зустрічаємо й у Конституції Республіки Намібія, у ст. 102 якої зазначено, що «поняття «місцева влада» містить у собі всі муніципальні, громадські, селищні ради та інші заклади місцевого самоврядування, визначені спеціальним законом».

Важливе концептуальне значення мають і обсяг, зміст, структура конституційної регламентації місцевого самоврядування. Питання місцевого самоврядування й управління знаходять неоднакове відображення в конституціях різних країн: в одних про це взагалі не йдеться – ці питання регулюються лише в спеціальному законодавстві; в інших – основи місцевого самоврядування й управління закріплюються коротко та в загальній формі; у третіх (особливо новітніх) – йдеться широко та детально з виділенням спеціальних глав, розділів тощо.

Як правило, питанням місцевого самоврядування в конституціях присвячено окремий розділ, невеликий за обсягом – до однієї сторінки. Виключеннями є Конституція Швеції, де згадки про місцеве самоврядування трапляються в різних місцях тексту, та Норвегії, де є, власне, лише одна згадка про муніципалітети та графства з приводу місцевих виборів (не до самих муніципалітетів та графств, а в тому сенсі, що ці утворення є структурними одиницями виборчої системи до парламенту). У федеральній Конституції Федеративної Республіки Німеччина встановлено найбільш загальні принципи самоврядування, яких повинні дотримуватися федеральні землі у своїх конституційних актах.

Фундаментальною за обсягом і змістом

є конституційна регламентація місцевого самоврядування в Королівстві Іспанія. Зокрема, у його конституції виділяються глава 2 «Про місцеву адміністрацію» та глава 3 «Про автономні співтовариства», які містять дев'ятнадцять статей. Об'ємною є відповідна частина Конституції Італійської Республіки, у якій виділяється глава V «Області, провінції, комуни», що складається з двадцяти статей.

Аналогічний підхід був властивий Політичній Конституції Колумбії від 1866 р. (нині діє конституція 1991 р.), частина 18 «Управління департаментами та муніципалітетами» якої складалася з двадцяти статей, та Конституції Індії, у якій є частина IX «Панчаяти» і частина IXA «Муніципалітети», що містять шістнадцять статей. Показовою в цьому відношенні є й регламентація місцевого самоврядування в Еквадорі, конституція якого присвятила місцевому самоврядуванню вісім статей. У Конституції Португалії організації місцевої влади відведено цілий розділ, що включає п'ять глав і близько тридцяти статей. Також, для порівняння зазначимо, що, наприклад, Конституція Перу 1933 р., яка діяла до 1980 р. (нині – конституція 1993 р.), присвячувала місцевому самоврядуванню вісімнадцять статей. Однак, найбільшій увазі органам місцевого самоврядування приділяє чинна Конституція Уругваю 1966 р., розділ XVI якої «Про уряд та управління департаментів» складається з 12 глав, що містять 44 статті.

Самостійні розділи, які регламентують питання місцевого самоврядування, виділяються в конституціях Угорщини (Глава IX. Місцеве самоврядування), Хорватії (VI. Організація місцевого самоврядування та управління), Вірменії (глава 7 «Територіальне управління і місцеве самоврядування»), Білорусі (розділ V «Місцеве самоврядування»), Казахстану (розділ VIII «Місцеве державне управління і самоврядування»), Киргизії (глава 7 «Місцеве самоврядування»), Росії (глава 8 «Місцеве самоврядування») тощо.

Отже, як правило, у конституціях зарубіжних країн багато уваги приділяється питанням місцевого самоврядування,

хоча це не є всеосяжною тенденцією. Так, наприклад, у конституціях країн Карибського басейну взагалі немає положень, що закріплювали б форму національно-державного устрою, визначали б адміністративно-територіальний поділ і систему органів місцевого самоврядування. У них не згадується навіть про те, що ці питання повинні регулюватися в чинному законодавстві.

Стосовно інших країн цієї частини світу, то варто зазначити, що латиноамериканське місцеве управління та місцеве самоврядування мають багатовікову традицію, яка сягає своїм корінням общинної демократії та територіального управління індіанців Мезоамерики та Південної Америки, міського, общинного та провінційного самоврядування середньовічної Іспанії. У більшості конституцій цих держав, як ми зазначали, регулювання місцевого самоврядування має достатньо деталізований характер. Муніципальний розвиток Мексики, Перу, Колумбії, Еквадору, особливості муніципально-правової концепції кожної з цих країн знайшли своє відображення у своєрідній теорії та практиці сучасного латиноамериканського муніципалізму, у тому числі – конституційній моделі місцевого самоврядування [8; 9].

У цьому контексті своєрідністю та різноманітністю характеризується муніципальний устрій та його конституційна регламентація на європейському континенті, у тому числі в країнах, які нещодавно розпочали рух у напрямі формування локальної демократії та ще не мають усталених муніципальних традицій або ці традиції були перервані [10]. Однією з європейських країн, що проголошує себе «демократичною правовою державою, у якій гідність людини, її права та свободи, вільний розвиток людської особистості, справедливості і політичний плюралізм є вищими цінностями та гарантуються», але конституцією якої не передбачається не лише окремого розділу, присвяченого місцевому самоврядуванню, а й узагалі не використовується термін «самоврядування», є Молдова.

Приклад конституційної регламентації

відповідних відносин цієї держави є доволі ілюстративним [11]. Абсолютно не оперуючи такими категоріями, як: «місцеве самоврядування» або «муніципальна влада», у Конституції Республіки Молдова проголошується належність національного суверенітету виключно народові цієї країни, «що здійснює його безпосередньо та через свої представницькі органи у формах, визначених Конституцією» (частина перша ст. 2), та визнає існування в державі «публічних влад» (розділ III), серед яких називає «державну владу» (частина друга ст. 2), що реалізується на принципах поділу і взаємодії влад (ст. 6), а саме: парламент як «єдину законодавчу владу держави», виконавчу та судову. Крім того, Основний закон Республіки Молдова оперує терміном «публічне управління» (ст. 96, Глава VIII), керівництво яким здійснює уряд. Різновидом «публічного управління» є «місцеве публічне управління».

Концептуальний аналіз цих конституційних правоположень Молдови дає можливість зробити висновок, що на відміну від інших держав «нової демократії», у тому числі й України, у конституції якої не лише проголошено принцип визнання та гарантування місцевого самоврядування, а й проведено відносно чітке розмежування між державною владою та місцевим самоврядуванням, у Республіці Молдова конституційна регламентація організації місцевої влади, обмежуючись лаконічними формулюваннями, по суті не передбачає будь-яких механізмів самостійного існування та функціонування муніципальної влади. Так, наприклад, якщо складовою концептуальної основи конституційної моделі місцевого самоврядування в Польщі, Росії, Україні є відома світовій муніципальній практиці громадівська теорія, то в Молдові в повному обсязі реалізовано державну концепцію організації місцевої влади.

Аналіз конституційних положень з точки зору відомих світовій муніципальній доктрині теорій походження місцевого самоврядування (громадівської, державницької, муніципального дуалізму тощо) має не лише важливе академічне значення, а й

містить у собі колосальний прагматичний потенціал. Так, із позицій громадівського підходу місцеве самоврядування характеризується наявністю певного суб'єкта – територіального колективу – місцевої громади, що складається з фізичних осіб – мешканців, які постійно живуть, працюють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення. Наприклад, у ст. 142 Конституції Республіки Болгарія передбачено, що область є адміністративно-територіальною одиницею, яка проводить регіональну політику, здійснює державне управління на місцях і забезпечує відповідність між національними та місцевими інтересами, а у ст. 140 встановлено, що община має право на свою власність, яка використовується в загальнотериторіальних інтересах. Згідно зі ст. 42 Конституції Республіки Угорщина, місцеве самоврядування є формою незалежного демократичного управління місцевими громадськими справами, формою здійснення місцевої влади в інтересах населення.

У цьому контексті важливе концептуально-конституційне значення відіграє й те, що місцеве самоврядування має ряд особливостей відносно об'єму, діапазону та правової природи об'єктів свого впливу, значна частина яких не є характерною для інших правовідносин. Основними об'єктами локальної діяльності територіальних колективів є, насамперед, питання місцевого значення, тобто питання (справи), що впливають із колективних інтересів місцевих жителів – членів відповідних місцевих громад, віднесені конституцією, законами і статутом територіальної громади до об'єктів відання місцевого самоврядування, а також інші питання, що не відносяться до компетенції органів державної влади.

Прикладом є французька конституційно-правова доктрина, яка виходить із того, що держава повинна займатися питаннями загальнонаціонального значення, а територіальні колективи – вирішувати проблеми, пов'язані з місцевими справами, які

безпосередньо торкаються повсякденних інтересів жителів конкретної місцевості. Тому немає необхідності надавати перелік видів діяльності колективу. Будь-яке питання стосовно інтересів територіального колективу вже в силу самого факту входить у його компетенцію, якщо державою рішення цього питання не визначено в складі повноважень іншого колективу.

Так, згідно з п. 2 ст. 104 Конституції Чехії «представництво громади приймає рішення з питань самоврядування, якщо законом на це не уповноважено представництво територіальної самоврядної одиниці більш високого рівня». У загальному вигляді означений принцип проголошено в Європейській хартії місцевого самоврядування [2], п. 2 ст. 4 якої закріплює, що «органи місцевого самоврядування, у межах, встановлених законом, мають повну свободу дій для здійснення власних ініціатив з будь-якого питання, яке не виключене з їхньої компетенції і не віднесене до компетенції іншого органу влади».

Отже, місцеве самоврядування, на відміну від державної влади, повинно займатися переважно місцевими справами, не роблячи спроб брати участь у вирішенні загальнодержавних і регіональних справ, якщо вони не пов'язані з вирішенням проблем місцевих. Так, у ст. 140 Конституції Республіки Словенія зазначено, що коло обов'язків і функцій, які виконує муніципалітет, повинно бути співвідносним зі справами місцевого характеру, що стосуються лише відповідного населення. Ці справи муніципалітет може вирішувати самостійно.

Важливе значення для з'ясування конституційно-правової природи місцевої (муніципальної) влади в зарубіжних країнах мають інші питання, наприклад, щодо ступеня автономності місцевого самоврядування у визначенні власних організаційних структур. Як правило, деталізація структури органів місцевого самоврядування передається на рівень закону та/або самих органів. Так, у Росії структура органів місцевого самоврядування визначається населенням самостійно (ст. 131 Конституції Російської Федерації), у Фін-

ляндії положення про основні принципи комунального управління та завдання, покладені на комуни, встановлюються законом (§ 121 Конституції Фінляндії).

У конституціях зарубіжних країн також перераховуються головні адміністративно-територіальні одиниці, що становлять територіальну основу місцевого самоврядування, причому часто за законом закріплюється право створення інших, не виписаних у конституції. Так, відповідно до ст. 155 Конституції Естонської Республіки, «одиницями місцевого самоврядування є волості й міста. Інші одиниці місцевого самоврядування можуть створюватися на засадах та в порядку, встановлених законом».

У більшості конституцій зарубіжних країн прямо проголошено автономію, незалежність органів місцевого самоврядування, право органів місцевого самоврядування захищати свої права в судовому порядку тощо. Так, самостійність і незалежність органів самоврядування в Польщі закріплені конституцією, а також іншими законами. Органи місцевого самоврядування є юридичними особами з повними правами власності та правом на здійснення економічної діяльності. Причому встановлюється, що самостійність одиниць територіального самоврядування підлягає судовому захисту (ст. 165 Конституції Республіки Польща).

Висновки

Таким чином, зарубіжний досвід конституційного регулювання місцевого самоврядування показує, що конституції більшості країн в основному встановлюють загальні принципи утворення та діяльності суб'єктів місцевого самоврядування, їх права, уникаючи надмірної деталізації. Незважаючи на суттєву концептуальну відмінність громадського та державного підходів до місцевого самоврядування, які відтворюються в конституціях різних країн, варто відмітити практичну складність абсолютного уособлення й протиставлення державної влади та місцевого самоврядування навіть в умовах високо-розвинутої муніципальної демократії.

Більше того, варто усвідомлювати, що критерієм істинності та реальності місцевої демократії й самоврядування є не обсяг або форма конституційної регламентації, а демократичність політичного режиму відповідної держави, здатність реалізовувати у ній основні права та свободи людини і громадянина, ефективність діяльності суб'єктів місцевого самоврядування.

Вказане засвідчує необхідність суттєвого оновлення законодавства України про місцеве самоврядування з огляду, по-пер-

ше, на необхідність чіткого визначення адміністративно-територіальних одиниць, що мають слугувати територіальною основою місцевого самоврядування за умови дотримання принципу повсюдності цього інституту; по-друге, на доцільність створення правових передумов для формування дієздатних територіальних громад; по-третє, на важливість відтворення міжнародних принципів і стандартів місцевого самоврядування в українському законодавстві.

Список використаних джерел

1. Конституція України (прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Ткачук П.А. Місцеве самоврядування в Україні у контексті конституційних і демократичних реформ: монографія / П.А. Ткачук. – Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2006. – 576 с.
3. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [//www.rada.gov.ua/laws/show/994_036](http://www.rada.gov.ua/laws/show/994_036)
4. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Муніципальне право України. Навчальний посібник / В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. – К. : Атіка, 2003. – 672 с.
5. Chester N. The English administrative system, 1780-1870. Oxford, 1981. – 194 p.
6. Панейко Юрій. Теоретичні основи самоврядування / Юрій Панейко. – Львів : Літопис, 2002. – 196 с.
7. Левин С.А. Местное самоуправление в федеративных государствах Европы: сравнительно-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / С.А. Левин. – М., 2007. – 26 с.
8. Еремян В.В. Местное самоуправление и муниципальное управление в Латинской Америке. Исторический опыт генезиса : монография / В.В. Еремян – М. : Грамота, 1999. – 412 с.
9. Клеченов Г.Е. Конституционные основы регионального управления и местного самоуправления в странах Латинской Америки : научно-аналитический обзор / Г.Е. Клеченов ; отв. за вып. А.И. Моргунова ; Институт научной информации по общественным наукам РАН. – М., 1994. – 56 с.
10. Рагулин Д.Д. Реализация принципа народовластия в организации местного самоуправления зарубежных стран СНГ и Балтии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право ; Государственное управление ; Административное право ; Муниципальное право» / Д.Д. Рагулин. – М. , 1998. – 23 с.
11. Батанов А.В. Некоторые теоретические проблемы и современная конституционная регламентация прав территориальных коллективов и муниципальной власти в Украине и Республике Молдова / А.В. Батанов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. 1997-2004. – Вип. 22. – С. 213-224.

Генезис правового мислення

І.Я. Андрюшко

аспірант кафедри теорії
держави і права,
Національний університет
«Одеська юридична
академія»,
заступник начальника
юридичного відділу
Южненської міськради
Одеської області

Науковий керівник

В.В. Дудченко

доктор юридичних наук,
професор,
Національний університет
«Одеська юридична
академія»

У статті запропоновано звернутись до вивчення правового мислення крізь правове явище легітимації права шляхом аналізу його дефініції й типології, запропонованої М. Вебером, що дасть змогу охарактеризувати харизматичний, традиційний, раціонально-формальний, ціннісно-раціональний типи правового мислення та сприятиме загальній характеристиці його еволюції.

В статье предложено обратиться к изучению правового мышления с помощью правового явления легитимации права путем анализа его дефиниции и типологии, предложенной М. Вебером, что позволит охарактеризовать харизматический, традиционный, рационально-формальный, ценностно-рациональный типы правового мышления и будет содействовать общей характеристике его эволюции.

In this article, please contact the study of legal thinking through the legal phenomenon of legitimacy of law by analyzing its definition and typology proposed by M. Veber that will characterize the charismatic, traditional, rational-formal, value-rational types of legal thinking and will assist in providing general description of the evolution of legal thinking.

Ключові слова: *правове мислення, легітимація права, харизматичний тип правового мислення, традиційний тип правового мислення, формально-раціональний тип правового мислення, ціннісно-раціональний тип правового мислення.*

Постановка проблеми

Дослідження правового мислення крізь призму його історичних витоків у проекції на типологію легітимності права дасть змогу вивести концепцію типів правового мислення, що стане рушійною силою в ліквідації прогалини вітчизняних наукових досліджень такої категорії понятійно-категоріального апарату юриспруденції, як правове мислення.

У свою чергу, актуальність вивчення останнього обумовлена його змістом, оскільки воно є внутрішньою формою процесу розуміння професіоналом-правознавцем правової дійсності, результатом якого є правова поведінка в контексті позитивного права, що втілюється у правовій культурі професіонала-правознавця, формуючи образ професійної правосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У вітчизняній юридичній науці вивчення окремих аспектів поняття «правове мислення» подано у працях В. Братасюка, А. Бернюкова, Ю. Оборотова, В. Селі-

ванова, О. Скакун та інших. Однак, у російській юридичній науці проблемам правового мислення присвячено праці А. Аверіна, В. Курьянова, А. Жалінського, А. Мордовцева, А. Овчиннікова, В. Рибакіна та інших.

Розроблення проблематики легітимності права та її основних критеріїв відображено у вітчизняному правовому науковому просторі у працях В. Дудченко. Аналізові типів легітимації права присвячено праці закордонних учених: Е. Аннерса, Г.Дж. Бермана, М. Вебера, Г. Радбурга, К. Зейфарта, Г. Кельзена, Ю. Хабермаса, О. Хеффе, К.Р. Шмітта та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вивчення правового мислення в сучасних доктринальних реаліях відбувається лише крізь призму професійного праворозуміння, без аналізу природи правового мислення та досить часто ототожнюється з ним, хоча останнє є його конститутивним елементом.

Формулювання цілей статті

Автор убачає мету дослідження у вивченні витоків правового мислення, шляхом вирішення таких завдань:

1) висвітлення доктринального опрацювання зазначеної проблематики;

2) проведення загального огляду наукових дефініцій категорії «правове мислення» із зазначенням можливого авторського комплексного визначення цієї категорії;

3) вивчення типології легітимності права, запропонованої М. Вебером, шляхом визначення поняття «легітимация» та розкриття генезису правового мислення шляхом вивчення харизматичного, традиційного, формально-раціонального та ціннісно-раціонального типів правового мислення;

4) здійснення загальної характеристики концепцій легітимаций, запропонованих Г. Радбургом, Ю. Хабермасом, О. Хеффе та К.Р. Шміттом;

5) підбиття підсумків такого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасне правове мислення ґрунтується на засадах як раціоналізму, так і ірраціоналізму, оскільки розуміння права як первинної ланки правового мислення є оціночною діяльністю, що полягає в порівнянні правових норм, явищ суспільної дійсності з цінностями права та правовими цінностями, зосередженими в джерелах права.

У словнику з філософії права правове мислення визначено як найвища аналітична можливість особистості як суб'єкта правовідносин, що функціонує та розвивається в русі духовно-практичного вирішення різноманітних соціально-правових протиріч [1, с. 191].

На думку А. Мордовцева, правове мислення – особливий вид інтелектуально-пізнавальної діяльності, а також правила (канони), за якими у визначеній соціально-правовій системі прийнято формувати та розвивати правову мову, передавати будь-яку юридично важливу інформацію [2, с. 38].

Водночас А.Овчинніков наполягає на визначенні правового мислення як фено-

мена духовного світу людини, процесу розуміння індивідом навколишньої соціально-правової дійсності, результатом якого є, з одного боку, бажане та позитивне право, а з іншого – комплекс правових знань, навичок і стереотипів поведінки, що формуються та інституціонуються в правовій свідомості та юридичному світосприйманні людини [3, с. 309].

Не можна погодитися з В. Кур'яновим, який наголошує, що професійне мислення юриста – загальновизнана орієнтація в конкретних професійно-правових ситуаціях правової дійсності, або – система інформаційно-правової насиченості, що склалася завдяки орієнтирам професійного призначення [4, с. 113], оскільки правове мислення – внутрішня форма процесу розуміння індивідом правової дійсності, результатом якої стає правова поведінка в контексті позитивного права, що втілюється у свідомості суб'єкта права, виступаючи його динамічним компонентом.

Учений А. Аверін розглядає науково-правове мислення з позицій юридичного пізнання, тобто специфічного виду пізнавальної діяльності людини, що відноситься до гуманітарного типу свідомості та відрізняється суб'єктивною інтерпретацією події, що відбулася в минулому та пов'язана з людськими відносинами, критичним аналізом версій цієї події, психологічним сприйняттям установленого знання про подію [5, с. 7].

Скакун О. визначає професійно-правове мислення юриста як систему інформаційно-правової наповненості останнього, що склалася завдяки установкам професійного значення, що дає змогу орієнтуватися в конкретних професійно-правових ситуаціях дійсності [6, с. 750].

На думку Ю. Оборотова, який погоджується з А. Жалінським, правове мислення – інтелектуальна діяльність, спрямована на вирішення завдань, пов'язаних із використанням правових засобів і правових аргументів [7, с. 15].

На нашу думку, правове мислення є поетапною розумовою, творчою, інтелектуальною діяльністю професіонала-правознавця у процесі правової комунікації,

спрямованою на пізнання, оцінку правових явищ, використання норм права, правових принципів для реалізації суб'єктивних прав та обов'язків професіонала-правознавця, що зосереджена на оцінюванні правомірної чи неправомірної поведінки за допомогою використання суджень, що створюються під впливом як раціональних, так і ірраціональних чинників.

Як зазначалося раніше, у вітчизняному науковому просторі детальне вивчення легітимності права відображено в працях В. Дудченко. Саме доповнення формальних вимог справедливості морально-етичними цінностями називається легітимацією. Теорією легітимації є правова етика, отже, легітимація спирається на допозитивні та надпозитивні основи. Легітимувати що-небудь означає обґрунтувати й виправдати його. Теорія легітимації, таким чином, осмислює право не лише з точки зору як воно є (легальне, позитивне право), а й яким йому належить бути (легітимне право). Неузгодженість того, що є (речі, як вони реально існують), і того, що мусить бути (речі, якими вони мають бути, якщо орієнтуватися на певні надпозитивні цінності), зумовлює проблему сущного та належного, проблему права і факту [8, с. 134; 9, с. 58-64].

Відповідно до запропонованої М. Вебером концепції методу юридичного мислення, що запровадив Захід, існує метод формальної раціональності юридичного мислення. Як першооснови такого методу вчений виділяє античний спадок, розвинуте правосуддя національних зібрань, появу раціонального господарства, римське право, філософію природного права, експериментальну науку, протестантизм тощо [10, с. 631].

Називаючи таку раціональність формальною, М. Вебер виходив із того, що формальна раціональність – це визначений тип мислення, квінтесенцією якого є домінування юридичної процедури над цілями правового регулювання.

Матеріальна раціональність – це раціональність для чогось; формальна раціональність – раціональність не для чогось, а сама по собі, взята як самоціль [11, с. 24].

Якщо формальна раціональність слугує для створення логічного комплексу норм, що забезпечують процес застосування права, то ціннісна раціональність на перше місце ставить не логічну узгодженість норм, а цінність справедливості або цінності того чи іншого роду – етичні, політичні, прагматичні тощо. Таким чином, метод формальної раціональності, або формально-догматичний метод, домінує в суспільстві з цілераціональним типом легітимації правопорядку, оскільки легалістичні питання тлумачення права, питання юридичної процедури, тобто форми права, домінують над ціннісними параметрами правового життя суспільства. Вершиною такого стилю правового мислення є нормативізм [3, с. 64].

Учений М. Вебер пропонує теорію ідеальних типів легітимації розглядати за допомогою харизматичної, традиційної, формально-раціональної легітимацій та зазначає про наявність ціннісно-раціональної легітимації.

Доречним в аспекті причин появи вищезазначених типів легітимації права є висловлювання Г. Кельзена про те, що необхідно вдаватися до очищення правового мислення від будь-яких цінностей, у тому числі питань справедливості [12, с. 7].

Харизматична легітимність ґрунтується на величному ставленні до святості, героїзму, авторитетності видатної особистості, а також до моделі її поведінки та системи норм, створюваних нею самою. Яскравим прикладом харизматичної легітимності права є античне римське суспільство, індуїстське, буддійське тощо.

Право за часів харизматичної легітимності лунає з вуст правових діячів-жерців як пророків та є повністю ірраціональним явищем, відомим лише жерцям, які були наділені магичними рисами характеру та відповідали за функціонування сакрального устрою суспільства, у тому числі права.

Таким жерцям також були властиві знання магії та астрономії, таїнства релігійних і культурних правил, що обумовлювали залежність життя суспільства від божественних сил [13, с. 105].

Як зазначає А. Гуревич, люди жили в атмосфері дива, яке стало повсякденною реальністю. Віра у слово, зображення, символи була безмежною та не зустрічала жодної критики [14, с. 191].

Для харизматичного обґрунтування правопорядку властиво те, що питання всіх галузей суспільного життя вирішуються ірраціонально, завдяки власному прикладові, вірі у святість і досвід лідера, його творчості та авторитету.

Харизматичний лідер свій авторитет підтримує силою власного дару, а не фізичною силою. Із появою харизматичної особистості виникає екстраординарне, незвичне, нове ставлення до таких засновників держав і політики, як: Солон, Лікурґ, Цезар, Наполеон та інші [15, с. 86].

Стосовно наступного типу легітимації права, запропонованої М. Вебером, то слід зазначити, що правопорядок, який виник у результаті традиційної легітимації, ґрунтується на звичаї відтворення певних ліній соціальної активності та патріархальності суспільного устрою.

У традиційному суспільстві кожен його член займає відповідну нішу, система традицій стає раціональним пластом звичаєвого права.

Слід погодитися з Г.Дж. Берманом у тому, що коли ще не було у правовому світосприйнятті того наукового дуалізму суб'єкта та об'єкта, відомого нам із Нового часу, правові норми мали «пластичність змісту», наївність та неточність виразу, наприклад, «закон збереже свою силу до тих пір, поки вітер віє із хмар та стоїть світ...», або буде отримано землі стільки, скільки можливо об'їхати за визначений час на коні...» [16, с. 70].

Однак, необхідно зазначити, що саме з часів традиційної легітимації міфологічне мислення набувало рис раціональності, оскільки правові процедури, основою яких був ритуал або обряд, стали досить формалізованими з позицій суспільної необхідності, у тому числі правової дійсності. Яскравими прикладами традиційного типу легітимації права є давній Єгипет, Китай, ісламські держави.

Отже, первинна магія з її надможливими

явищами, що здійснюються харизматичною особистістю, поступилися символічним церемоніям та обрядам, які пов'язані з ціннісною раціональністю. Клятві та ордалію віддавали перевагу перед іншими засобами доказування, оскільки у процесі вищезазначених дій можна простежити додержання традицій і звичаїв. Також, той, хто повністю дотримується звичаєвого права у виконанні процедур ордалію, поєдинку тощо, вважається законновірним членом суспільства.

Виникнення формально-раціонального типу легітимності пов'язане з функціонуванням ринкової економіки в капіталістичних державах Заходу.

Формальна раціональність веде до панування закону, а не особистості, функціонування конституційної держави, а не правової.

Крім того, М. Вебер розробив категорію цінносно-раціональної легітимації права, що своїми засадами вважає основи природного права, справедливості, розум, совість тощо, яка повинна передувати формальній раціональності, оскільки культурно-історичний потенціал кожного народу знаходить свій відбиток у правовій аксіології та аксіології права, ще задовго до появи формально-раціонального типу легітимації.

Під час поглиблення раціоналізації правової діяльності правознавців-професіоналів, які завдяки своїй фаховій діяльності стають особистостями, покликаними сприяти внесенню в суспільні відносини упорядкованості, бути носіями інтегративного типу праворозуміння, виникає особлива логіка саморозвитку правової сфери життя суспільства, пов'язаної з тим, що формально-ціннісна раціональність домінує над матеріальною раціональністю.

Ще однією яскравою концепцією легітимації права є вчення Г. Радбурґа про синтез аксіології, етики та юриспруденції, одночасно з таким конститутивним елементом права, як справедливості та антинорми справедливості, мети та безпеки.

Так, на думку Г. Радбурґа, право не може впорядкувати життя в групі, не будучи об'єктивним порядком і не забезпе-

чуючи безпеки. Виправдання будь-якого права і будь-якого управління – це перш за все соціальний мир, який вони встановлюють. Право, що не може гарантувати мир і безпеку, уже не є правом. Тому є високою цінність уже запроваджених правом стабільного порядку та миру. У сфері права справедливості часто нехтується заради безпеки. Те, що називають позитивністю права, є одним із проявів цього принципу безпеки. У сфері суб'єктивного права такі інститути, як: припис усунення порушень, захист фактичного володіння, нарешті, презумпція status quo в галузі міжнародних відносин, є наслідками застосування принципу безпеки, що суперечать ідеї справедливості [17, с. 140-168].

Відомими дослідниками легітимацийної проблематики є О. Хеффе та Ю. Хаберманс.

Так, О. Хеффе вважає фундаментальним критерієм легітимациї права та держави ідею права, або справедливості, її основний (свобода) і опосередковані (права людини) принципи. Право людини є дистрибутивною користю, що стосується кожної людини окремо. Саме з цих міркувань дослідник зазначає, що повністю легітимними примусові соціальні відносини є лише тоді, коли стають корисними для кожного окремого учасника, а не просто сукупності всіх зацікавлених осіб [18, с. 250].

На думку Ю. Хабермаса, правовий устрій держави повинен бути авторизований самими членами суспільства, тобто індивіди, яким адресовані норми, що регулюють суспільне життя, повинні бути їх авторами. Самі громадяни встановлюють правила свого спільного життя [19, с. 202-204].

Не менш яскравим представником легітимацийної теорії права є К.Р. Шмітт, який у праці «Легальність і легітимність» зазначає, що в державах європейського континенту з XIX ст. розуміли під «правовою державою» те, що було насправді державою законодавства. Обґрунтування такої державності полягає в загальній легальності всього державного здійснення влади. Нині має місце руйнація всієї

системи легальності та її формалізму, яка пояснюється лише тим, що вичерпано сутнісні передумови та специфічний пафос легалістського розуміння закону як цілком «ціннісно-нейтрального». Засадничий раціоналізм системи легальності відверто перетворюється тут у свою протилежність. Якщо рішення парламентської більшості стає законом, то всі гарантії справедливості й розумності, а також поняття закону і самої легальності вироджуються у безмістовність із арифметичним уявленням про більшість. Метод волевстановлення через просте виявлення більшості має сенс і придатність, якщо можлива сутнісна однорідність усього народу. Якщо ж передумова неподільної національної однорідності відсутня, то цей метод є лише кількістю більшого чи меншого насильства над переможеним і тим самим придусеною меншістю. Хто має 51%, може решту 49% законним чином зробити нелегальними [20, с. 647-648].

Висновки

Отже, слід наголосити на таких результатах проведеного дослідження.

Кожен тип легітимациї права обумовлює функціонування відповідного типу правового мислення.

Так, засадами харизматичного й традиційного типів правового мислення є почуття та емоції людини, яка має знання в галузі права. До того ж, за харизматичного типу правового мислення така особистість ставиться до права з особливою пошаною, що виникла завдяки турботливому, вірному ставленню до особистостей, які створили таке право для абсолютної справедливості.

Для традиційного типу правового мислення характерне те, що право є справедливостю, яка існує завдяки поклонінню звичаям предків, ритуалам тощо.

Доречним тут буде зазначити, що харизматичний і традиційний типи правового мислення є первісними, так званими його зачатками, оскільки в ті часи говорити про правове мислення як поетапну, творчу діяльність професіоналів-правознавців, спрямовану на пізнання правових явищ

за допомогою змістовних, процедурних, визначальних правових засобів, буде не коректним.

Ціннісно-раціональний тип правового мислення ґрунтується на системі інтуїтивно-емоціональних показників, які своєю природою завдячують раціональним та ірраціональним явищам.

Формально-раціональний тип правового мислення пов'язаний із використанням принципів і законів логіки тощо.

З точки зору етапності функціонування правового мислення, його еволюцію можна подати таким чином: харизматичне проголошення права з вуст пророків-жертв до емпіричного відправлення правосуддя величною знаттю суспільства, для яких є характерним харизматичний тип правового мислення; становлення традиційного типу правового мислення шляхом відтворення права у звичаях, обрядах, ритуалах, розподілу світського права та теократичних канонів, для якого є характерним традиційний тип правового мислення; на зміну традиційному типові правового мислення приходять ціннісно-раціональний і формально-раціональний типи, що стали результатом еволюціонування правових систем.

Якщо розглядати позицію М. Вебера

щодо відмінності між формальною та матеріальною раціональністю, то різниця між ними полягає в тому, що засоби та мета співвідносяться не лише з точки зору користі, а й із позицій відповідності до вищих соціальних цінностей суспільства як самостійної мети діяльності, так і застосованих для її досягнення засобів. У правовій сфері це розходження можна виявити в тому, що право в цілому та правова норма зокрема стали розглядатись як цілі самі по собі, навіть не дивлячись на те, для чого вони існують.

Таким чином, сама раціоналізація правової діяльності окремої спільноти професіоналів-правознавців, які працюють для того, щоб внести раціональний зміст у ірраціональну систему суспільного життя шляхом кваліфікації відповідних правовідносин, наполягає на постійному вдосконаленні логіки саморозвитку правової сфери життя суспільства, пов'язаної з тим, що формальні початки нівелюють матеріальними потребами суспільства, формальна раціональність почала домінувати над матеріальною раціональністю. Тому сучасне правове мислення повинно ґрунтуватися на інтегративному праворозумінні, що є концептом правового мислення професіонала-правознавця.

Список використаних джерел

1. Бачинин В.А. Философия права: краткий словарь / В.А. Бачинин, В.П. Сальников. – С.-Пб., 2000. – 324 с.
2. Мордовцев А.Ю. Юридическое мышление в контексте сравнительного правоведения: культурно-антропологические проблемы / А.Ю. Мордовцев // – Философия права. – 2003. – № 1(7). – С. 41-46.
3. Овчинников А.И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ / А.И. Овчинников. – Ростов-на-Дону. – Изд-во Ростовского ун-та. – 2003. – 344 с.
4. Курьянов В.А. Процесуально-правовое мышление в деятельности следователя / В.А. Курьянов // Юрист-Правовед. – 2008. – № 5 (30). – с. 112- 115.
5. Аверин А.В. Формирование научно-правового мышления судей как направления судебно-правовой политики / А.В. Аверин // Правовая политика и правовая жизнь. – № 2. – 2004. – С. 6-13.
6. Скаун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О.Ф. Скаун. – Харьков : Єспада. – 2005. – 840 с.
7. Оборотов Ю.М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екзаменаційний довідник / Ю.М. Оборотов. – Одеса : Юридична література. – 2006. – 184 с.
8. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень: монографія / В.В. Дудченко. – Одеса : Юридична література. – 2006. – 304 с.
9. Дудченко В.В. Легітимність і легальність: питання співвідношення / В.В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 26. – С. 58-64.

10. Вебер М. Социология права / М. Вебер // Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т. – М., 1999. – Т. 3. – 631 с.
11. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / М. Вебер. – М. : Прогресс. – 1990. – 808 с.
12. Кельзен Г. Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Вып.1 / Г. Кельзен. – М., 1987. – 321 с.
13. Аннерс Э. История европейского права. / Э. Аннерс. – М., 1996. – 397 с.
14. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – М., 1984. – 327 с.
15. Гайденко П.П. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс / П.П. Гайденко, Ю.Н. Давыдов. – М., 1991. – 367 с.
16. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г.Дж. Берман. – М., 1994. – 632 с.
17. Радбурх Г. Введение в науку права / Г. Радбурх. – М., 1915. – 348 с.
18. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. – М. : Гнозис. – 1994. – 320 с.
19. Хаберманс Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью; пер. с нем. / Ю. Хаберманс. – М., 1995. – 246 с.
20. Phmitt C. Verfassungs Cehse./ C. Phmitt. – Munchen und Leipzig. – 1928. – 368 s.

Научные основы классификации норм конституционного права

А.Н. Пугачёв

кандидат юридических наук, доцент,
Полоцкий государственный университет,
Республика Беларусь

В статье объясняется необходимость научно обоснованной классификации норм конституционного права, предлагаются критерии разграничения норм по видам. Подчёркивается специфика конституционно-правового регулирования в преломлении на данную проблему. Предлагается авторский вариант классификации норм конституционного права.

У статті пояснено необхідність науково обґрунтованої класифікації норм конституційного права, запропоновано критерії розмежування норм за видами. Підкреслено специфіку конституційно-правового регулювання щодо вказаної проблеми. Запропоновано авторський варіант класифікації норм конституційного права.

In the article necessity of scientifically well-founded classification of norms of a constitutional law is spoken, criteria of differentiation of norms by kinds are offered. Specificity of constitutionally-legal regulation in refraction on the given problem is underlined. An author's variant of classification of norms of a constitutional law is offered.

Ключевые слова: конституционно-правовая норма; классификация; критерии (основания) классификации; основной закон; правовое регулирование.

Постановка проблемы

Несмотря на то, что конституционно-правовые нормы имеют общий предмет правового регулирования, они в то же время различаются по признакам, соответствующим их особым чертам и свойствам, обеспечивающим выполнение этими нормами специфических задач в механизме правового регулирования. Это означает, что конституционные нормы могут быть разделены на отдельные группы по определенным основаниям (критериям), как того требует научная классификация.

Анализ последних исследований и публикаций

Научно-теоретическую основу работы составили труды известных специалистов в области общей теории права и конституционного права: О.Е. Кутафина, В.В. Лазарева, С.В. Липеня, Н.В. Сильченко, В.М. Сырых, А.Ф. Черданцева, Е.В. Семашко, Ю.А. Тихомирова, В.А. Рыжова, Н.В. Витрука, Н.С. Бондаря, Ж.И. Овсе-

пьян, Б.С. Эбзеева, А.Е. Васькевича, А.А. Соколовой, М.Ф. Чудакова и других.

Не решённые ранее части общей проблемы

В юридической литературе не существовало единых подходов к выделению тех или иных критериев для классификации правовых норм вообще и конституционно-правовых норм в частности. «Разноречивость в вопросе об основаниях классификации конституционно-правовых норм объясняется тем, – пишет О.Е. Кутафин, – что авторы по-разному определяют цели классификации, хотя при этом в большинстве работ не приводятся аргументы за или против тех или иных оснований классификации. Между тем необходимость научной классификации диктуется задачей более глубокого изучения норм конституционного права и обусловлена неоднородностью их конкретного содержания, рассредоточенного по разным правовым актам» [1, с. 84]. Несомненно, что классификация норм любой отрасли

права необходима для практических нужд (правильного принятия, использования, систематизации и др.). Сочетание общего и особенного в юридических характеристиках конституционных норм делает возможным объединение конституционных норм по группам, хотя исчерпывающего деления норм на виды предусмотреть, видимо, не представляется возможным.

Формулирование целей статьи

Цель статьи – показать теоретическую и практическую значимость научной классификации норм конституционного права, выявить наиболее значимые критерии (основания) разграничения норм по видам, представить авторское видение исследуемой проблемы на примере законодательства Республики Беларусь.

Изложение основного материала исследования

Данная проблема имеет давнее происхождение. Как указывают В.В. Лазарев и С.В. Липень [2, с. 146], классификация правовых норм, выяснение места и значения каждой их разновидности в регулировании общественных отношений – специальная юридическая проблема, которая разрабатывалась древними авторами (Цицерон, римский юрист III в. Модестин), многими зарубежными учеными XVIII–XX вв. (Бентам, Савиньи, Цительман, Бирлинг, Кельзен), дореволюционными (Н. Коркунов, Л. Петражицкий, П. Сорокин) и современными учеными (Л.Д. Воеводин полагает, что классификация принадлежит к числу наиболее результативных средств обработки правовых норм [3, с. 25]).

Классификацию следует рассматривать как научный подход исследования, однако необходимо помнить и том, что самая подробная и полная классификация конституционно-правовых норм не в состоянии дать системного и цельного знания о них, поскольку она не идет далее некоего сопоставления по признаку различия и сходства. По мнению Н.В. Сильченко [4, с.16], классификация основана в принципе на двух возможных способах:

1) деление объема понятия на два клас-

са по определенному основанию, который у одной группы явлений, охватываемой объемом и содержанием данного понятия, наличествует, а у другой отсутствует. В логике этот способ носит наименование дихотомического деления;

2) содержание и объем делимого понятия разбиваются на группы в связи с видоизменением какого-либо признака, взятого в качестве основания деления (в логико-философской литературе основанием классификации принято считать тот или иной признак или свойство делимого множества – объема понятия, после изменения которого объем понятия разбивается на определенное число подмножеств – членов деления) в каждой группе предметов.

Познавательная роль такого общего метода, как классификация, признана всеми известными учеными. Она находит широкое применение не только в общей теории права, но и в других отраслях правоведения, и в конституционном праве это особенно заметно. Как отмечает В.М. Сырых, классификация может проводиться по самым различным признакам, как внешним, так и содержательным, сущностным. «В зависимости от того, какой берется признак, классификации подразделяются на два вида – искусственные и научные (естественные). В искусственных классификациях основанием берется какой-либо внешний и, может быть, случайный для исследуемых явлений признак. Основанием научных классификаций берется сущностный, главный признак, свойство исследуемых явлений и процессов» [5, с. 416]. Необходимо отметить, что в юридической литературе по конституционному праву нам не удалось обнаружить хотя бы два источника, в которых выделялись бы одинаковые классификационные основания (критерии). Поэтому и предложенная ниже классификация не претендует на универсальность и носит сугубо авторский характер.

1. По функциональному назначению конституционно-правовые нормы подразделяются на регулятивные, охранительные, специализированные.

Регулятивні норми розраховані на упорядочення нормальних, желательних, допускаємих в даному суспільстві відносин, складаючих більшість во всій системі правоотношень. Вони регулюють правомірні дії, встановлюють позитивні права і обов'язки, втекаючі з характеру самих відносин («Кожний, хто знаходиться на території Республіки Беларусь, зобов'язаний дотримуватися її Конституції, закони і поважати національні традиції» – стаття 52 Конституції РБ).

Охоронні норми розраховані на відхиляючіся від норми поведінки неправомірні дії. Вони визначають і захищають від правопорушень існуючі в суспільстві цінності і нормальний життєвий уклад, то є охороняють і самі регулятивні норми. В них містяться заходи реагування на порушення суб'єктивних прав і обов'язків, встановлюються заходи примусу і юридическої відповідальності за правопорушення («В разі систематического или грубого нарушения местным Советом депутатов требований законодательства он может быть распущен Советом Республики» – стаття 123 Конституції РБ).

Спеціалізовані норми, або норми спеціального дії, – це, з точки зору А.Ф. Черданцева, «норми о нормах. Вони регулюють не психофізическое поведінку суб'єктів, а відношення к другим нормам. Вони предписують, як следует понимать другие нормы, и какие нормы следует применять в тех или иных случаях» [6, с. 211]. Такі норми Н.В. Сильченко називає вихідними, от-правними, а специфіку їх бачить в тому, що вони «не містять в собі конкретних указаній на права і обов'язки, а формулюють визначені нормативні (об-щеобязательні) положення, визначення юридических понятий, цели и задачи правового регулювання суспільних відносин» [7, с. 57]. К числу таких не-типичних правових норм слід віднести норми-принципи, норми-задачі, норми-дефініції, оперативні і колізіонні норми.

Норми-принципи закріплюють учредительные по своїй суті положення об основах конституційного правопорядку. В них містяться вихідні і керівні правові ідеї («В Республіці Беларусь встановлюється принцип верховенства права» – стаття 7 Конституції РБ). По мненню Е.В. Семашко, «даже письменно изложенные, они не содержат указаний на условия своего применения и возможные последствия несоблюдения (нет трехэлементного состава – гипотезы, диспозиции, санкции). Следовательно, с помощью принципов нельзя детально урегулировать конкретные отношения между физическими и юридическими лицами, общественными объединениями, государством» [8, с. 36]. Но вовсе лишать поведінческого характера эти нормы будет неверно. Как пише В.О. Лучин, «способы установления и формы выражения, механизм воздействия таких норм на поведінку социальных субъектов весьма различны. Одни из них определяют его достаточно конкретно, другие менее конкретно, третьи ориентируют, а есть нормы, которые оказывают лишь косвенное влияние на поведінку. Поведінческий характер этих конституционных норм скрыт, завуалирован, но это не означает, что они не устанавливают правил поведінки» [9, с. 13]. Особо в «Теории государства и права» [10, с. 127] В.М. Сырых подчеркивает, что эти нормы надлежит непременно учитывать при определении логической структуры и содержания конкретной нормы.

Норми-задачі дуже характерні для конституційного права. В більшості конституцій і других актах конституційного права зустрічаються положення, визначаючі економіческие, социальные і політические цілі і задачі общества, государства («Республика Беларусь ставит целью сделать свою территорию безъядерной зоной, а государство – нейтральным» – часть 2 статьи 18 Конституції РБ). Такі норми акцентують увагу на орієнтири в розвитку общества і государства.

Норми-дефініції містять легальні визначення юридических термінів,

встречающихся в других нормах. Они существуют для того, чтобы все субъекты правильно и единообразно понимали соответствующие термины. Как правило, эти нормы и составляют отдельную статью. Например, в статье 65 Конституции РБ дано определение свободных выборов: «Выборы являются свободными: избиратель лично решает, участвовать ли ему в выборах и за кого голосовать», а в статье 26 раскрывается понятие принципа «презумпции невиновности».

Оперативные нормы нужны для того, чтобы «ввести в систему действующих норм права новые нормы либо вывести из состава действующих определенные нормы права, признать их утратившими юридическую силу» [7, с. 60]. Так, В.М. Сырых дает следующее определение: «Оперативные предписания устанавливают способы и дату вступления нормативного акта в силу или же содержат предписания о внесении изменений, дополнений в ранее принятые нормативно-правовые акты либо о признании актов полностью или частично утратившими силу» [10, с. 127]. Такая норма содержится в статье 141 Конституции РБ, согласно которой «Конституция Республики Беларусь 1994 года с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканском референдуме (настоящая Конституция), вступает в силу со дня ее опубликования, за исключением ее отдельных положений, вступающих в силу в сроки, установленные настоящей Конституцией».

Коллизионные нормы рассчитаны на случаи, когда одно и то же общественное отношение регулируется двумя или более нормами, причем все они имеют легальный характер. Определение юридической коллизии даётся в статье 1 Закона «О нормативных правовых актах Республики Беларусь»: «Коллизия нормативных правовых актов – противоречие (несоответствие) норм действующих нормативных правовых актов, регулирующих одни и те же общественные отношения». Природа юридической коллизии описывается Ю.А. Тихомировым: «Как известно, стадия выбора соответствующей правовой

нормы в процессе правоприменения сводится к правовой квалификации факта, явления. Выяснение связи фактов с нормой права должно сопровождаться анализом их связи с правовым институтом, с отраслью и отраслью законодательства. При этом нередко возникает конкуренция норм, когда две или более нормы касаются определенного круга случаев, причем их взаимоотношения представляют собой отношения общего и частного» [11, с. 49].

Как отмечает А.Ф. Черданцев, «коллизийные нормы – это своеобразный механизм «саморегулирования» в системе права, призванный тем самым способствовать единству и согласованности права [...]». Коллизионные нормы предписывают, какая из норм должна быть применена в тех или иных случаях» [6, с. 211]. Примером такой нормы может служить предписание статьи 137 Конституции РБ о том, что «в случае расхождения закона, декрета или указа с Конституцией действует Конституция». Следует сказать, что при функционировании норм конституционного права могут возникать коллизии самого разного характера – содержательные, иерархические, темпоральные, пространственные и другие.

Иногда среди «нетипичных» правовых норм указывают рекомендательные нормы, что неверно, поскольку речь идет об обычных управомачивающих нормах, но выраженных в форме рекомендаций. Здесь действует обычный разрешительный тип регулирования.

2. Конституционно-правовые нормы могут различаться по кругу регулируемых общественных отношений, или, как пишет О.Е. Кутафин в работе «Предмет конституционного права» [1, с. 85], по объекту правового регулирования. Таким образом, нормы белорусского конституционного права можно разделить на несколько групп. К первой относятся нормы, определяющие основы конституционного строя Беларуси. Вторую группу образуют конституционно-правовые нормы, содержащие правовые установления, связанные с принадлежностью к государству и регулированием отношений по поводу гражданс-

тва. Третья группа – конституционно-правовые нормы, объект регулирования которых составляют общие принципы статуса личности (равноправие, неотъемлемость, гарантированность и др.). Четвертая – конституционно-правовые нормы, закрепляющие административно-территориальное устройство нашего государства. Пятая группа – конституционно-правовые нормы, закрепляющие основные принципы системы органов государственной власти. Шестую группу составляют нормы, закрепляющие основные начала и принципы организации местного управления и самоуправления в Республике Беларусь. Наконец, седьмую группу составляют нормы, где особым объектом выступает сама Конституция (конституционные поправки и пересмотр Конституции; заключительные и переходные положения). Как представляется, в границах указанных групп происходит первичная, наиболее общая классификация конституционных норм.

3. По времени действия нормы конституционного права делятся на временные и постоянные. Временными принято считать те нормы права, срок действия которых определен изначально. Примером таких норм являются положения, содержащиеся, например, в Законе «О бюджете Республики Беларусь на 2012 год». Постоянными, таким образом, являются все остальные нормы, хотя они могут быть недолговечными.

4. По действию в пространстве (по территории) нормы конституционного права могут быть двух видов. Одни действуют на территории всего государства (нормы Конституции РБ), а другие лишь на определенной ее части (нормы, содержащиеся в решениях местных органов управления и самоуправления). Вторую группу норм принято называть локальными.

5. По кругу лиц, на которых распространяют действие конституционно-правовые нормы, можно выделить три группы. Во-первых, это нормы, касающиеся всех без исключения субъектов конституционного права («Каждый, кто находится на территории Республики Беларусь, обязан соблюдать ее Конституцию, законы и ува-

жать национальные традиции» – статья 52 Конституции РБ). Во-вторых, определенные конституционные нормы распространяют свое действие лишь на некоторую часть субъектов конституционного права. Например, статья 57 Конституции говорит о том, что «защита Республики Беларусь – обязанность и священный долг гражданина Республики Беларусь». Но эта норма не имеет отношения к такой категории физических лиц, как иностранные граждане и лица без гражданства. Впрочем, не касается она и физических лиц женского пола. В-третьих, в конституционном праве есть нормы, имеющие отношение лишь к одному субъекту (но не к конкретной персоне). Речь идет о субъектах, представленных в Республике Беларусь в единственном числе (Президент, Председатель Конституционного Суда, Генеральный прокурор, Совет Республики и др.).

6. По способу воздействия на поведение субъектов нормы конституционного права различают в качестве управомачивающих, обязывающих, запрещающих.

Управомачивающие нормы закрепляют право субъектов осуществлять предусмотренные в них действия, определяют рамки их полномочий («Президент может в любое время подать в отставку» – статья 87 Конституции РБ).

Обязывающие нормы строго предписывают субъектам соотносить свое поведение, действия с установками данных норм, избирать именно тот вариант поведения, который соответствует их требованиям («Выборы нового состава палат Парламента назначаются не позднее четырех месяцев и проводятся не позднее 30 дней до окончания полномочий палат действующего созыва» – часть 3 статьи 91 Конституции РБ). Как видим, в таких нормах могут и отсутствовать слова «обязан», «должен», а обязывающий акцент делается через саму «тональность» предписания.

Запрещающие нормы указывают, какие действия субъектам нельзя совершать. В тексте нормативно-правового акта используются такие слова и словосочетания, как: «не может», «запрещено», «не имеет

права» и др. («Монополизация средств массовой информации государством, общественными объединениями или отдельными гражданами, а также цензура не допускаются» – часть 3 статьи 33 Конституции РБ).

7. По степени определенности содержащихся в конституционно-правовых нормах предписаний различают императивные, диспозитивные и альтернативные нормы.

Императивным нормам присуща строгая категоричность, исключаящая какие-либо отступления от сформулированного в них правила, не допускается замена предписаний этих норм по усмотрению участвующих в их применении лиц иными условиями их поведения. Через них реализуются властные указания государства однозначного характера («В референдумах участвуют граждане Республики Беларусь, обладающие избирательным правом» – часть 2 статьи 76 Конституции РБ). Но не следует смешивать императивные и управомачивающие нормы, что зачастую имеет место. Дело в том, что большинство управомачивающих норм являются императивными предписаниями («Лицо, заключенное под стражу, имеет право на судебную проверку законности его задержания или ареста» – часть 2 статьи 25 Конституции РБ).

В отличие от императивных диспозитивные нормы допускают регулирование отношений между субъектами в той степени, как это позволяет закон. Здесь устанавливается правило лишь на случай отсутствия соглашения, когда участники отношений не выработали иного условия по вопросу, разрешенному в данной норме. Но и во властных отношениях может присутствовать элемент диспозитивности, когда субъекту предоставляется возможность в определенных границах урегулировать отношения по своему усмотрению («Руководители местных исполнительных и распорядительных органов назначаются на должность и освобождаются от должности Президентом Республики Беларусь или в установленном им порядке и утверждаются в должности соответствующими

местными Советами депутатов» – статья 119 Конституции РБ).

Альтернативные нормы характеризуются тем, что допускают различные варианты поведения участников отношений в зависимости от конкретных условий. («В силу особой необходимости Президент по своей инициативе либо по предложению Правительства может издавать временные декреты, имеющие силу закона» – часть 3 статьи 101 Конституции РБ).

8. Поскольку общественные отношения, регулируемые конституционными нормами, не одинаковы по своему объему, можно классифицировать нормы как общие, специальные и исключительные.

Действие общих норм распространяется не на один, а на несколько видов общественных отношений, охватывающих разнообразные сферы, в которых субъекты Республики Беларусь осуществляют свои функции. Регламентация в таких случаях нередко происходит через нормы-принципы: «Государство гарантирует права и свободы гражданам Беларуси, закрепленные в Конституции, законах и предусмотренные международными обязательствами государства» (часть 3 статьи 21 Конституции РБ).

Характерной чертой специальных норм является то, что они регулируют лишь определенный вид отношений данного рода либо имеют особое назначение («Палаты собираются на две очередные сессии в год» – часть 1 статьи 95 Конституции РБ).

Особенность исключительных конституционно-правовых норм состоит в том, что они определяют некоторые исключения из правил, содержащихся в общих или специальных нормах («Внеочередные сессии созываются указами Президента» – часть 6 статьи 95 Конституции РБ).

9. По назначению в механизме правового регулирования принято различать материальные и процессуальные нормы. Первые предусматривают содержание действий по правовому регулированию общественных отношений, а вторые – определяют формы реализации материальных норм. Как пишет О.Е. Кутафин, «если материальные нормы указывают на то, что

нужно делать для их осуществления, то процессуальные нормы определяют, как, каким образом, в каком порядке их следует реализовывать» [1, с. 94].

Такое разделение достаточно четко прослеживается еще с периода античного права, хотя там процессуальные нормы рассматривались как дополнение к соответствующим материальным нормам, как производные от них. Наличие процессуальных норм в конституционном (государственном) праве обосновывали и некоторые представители советской науки: Г.И. Петров, П.Е. Недбайло, А.И. Ким, В.С. Основин и другие. В настоящее время все больше ученых настаивают на необходимости развития именно процессуальной стороны реализации прав и обязанностей граждан (известную «Сталинскую» Конституцию 1936 г. называли самой демократической на то время в мире, но её материальные нормы невозможно было реализовать из-за отсутствия соответствующих процессуальных механизмов).

На важное обстоятельство обращает внимание В.А. Рыжов [12, с. 9], когда выражает несогласие со специалистами по судебному процессуальному праву, полагающими, что о конституционно-правовых процессуальных нормах можно говорить применительно лишь к тем, которые регулируют производство в конституционных или приравненных к ним судах (в других государственных органах регулируется, по их мнению, процедурными нормами). Ученый же полагает, что не следует проводить такого различия между процессуальными и процедурными нормами, полагая, что любая юридическая процедура есть юридический процесс.

Следует признать, что именно процессуальные нормы призваны обеспечить претворение в жизнь материально-правовых предписаний, гарантировать доступность пользования гражданами конституционными правами и свободами. В своей работе В.О. Лучин [9, с. 51] подчеркивает, что преобладание в Конституции материальных норм никоим образом не умаляет значения содержащихся в ней процессуальных норм, посредством которых до-

стигается не только оптимальный вариант реализации материальных норм, но порой и сама возможность осуществления, включения их в общественную практику, а в отсутствие такой процессуальной обеспеченности невозможен либо крайне затруднен перевод многих материальных конституционных норм из статического состояния в динамическое.

Также и Н.В. Витрук отмечает, например, что «судебно-конституционный процесс (конституционное судопроизводство) – это обязательное условие, без которого судебно-конституционное материальное право не будет жить, действовать, эффективное средство упорядочения, организации общественных отношений» [13, с. 27]. Существенные разработки в сфере конституционного процессуального права принадлежат таким российским ученым, как: Н.С. Бондарь, Ж.И. Овсепян, Б.С. Эбзеев.

Как положительный факт следует отметить появление в Республике Беларусь курса «Правотворческий процесс», читаемого в обязательном порядке с 2006 г. на юридических факультетах, а также включение в учебный процесс некоторых вузов нашей страны (Белорусский государственный университет, Полоцкий государственный университет) спецкурса «Конституционное правосудие». Реалии сегодняшнего дня говорят о том, что современное высшее юридическое образование не может быть полноценным и качественным без изучения студентами всех форм обучения учебной дисциплины, раскрывающей содержание, особенности, процедуру конституционного судопроизводства.

В связи с насыщением конституционного права процессуальными (процедурными) нормами, востребованностью и возрастанием их роли в механизме правового регулирования, можно с большой долей уверенности утверждать о формировании в Республике Беларусь такого явления, как конституционно-правовой процесс. Правда, понимание данной категории является неоднозначным среди белорусских ученых (А.Е. Вашкевич «Актуальные пробле-

мы конституционного права Республики Беларусь и зарубежных стран» [17], А.А. Соколова «Конституционный процесс: теория и практика» [18], М.Ф. Чудаков «Конституционный процесс в Беларуси (1447-1996 гг.)» [19].

10. Нормы конституционного права различаются по юридической силе. От уровня юридической силы нормы зависит та правовая база, на основе которой формируется её содержание. Этот же фактор определяет и порядок отмены нормы, связи её с другими нормами, их соотношение и иерархию.

Согласно Конституции Республики Беларусь и Закона «О нормативных правовых актах Республики Беларусь» следует различать, как минимум, три вида норм. Во-первых, это нормы Основного Закона Беларуси, имеющего высшую юридическую силу (статья 137 Конституции РБ). Во-вторых, нормы конституционных законодательных актов, к которым относятся законы, декреты и указы. В-третьих, нормы актов конституционного законодательства (все иные, помимо законодательных, нормативно-правовые акты, регулирующие конституционные правоотношения). Ввиду того, что в 1996 г. в Республике Беларусь был отменен конституционный принцип верховенства закона (его заменили в статье 7 Конституции РБ принципом верховенства права), стало неуместно использовать такой, казалось бы, устоявшийся термин, как «подзаконный акт» (см. подробнее Пугачев А.Н. «Почему «сильный» президент ратует за верховенство права?» [20]).

Конституционные нормы могут иметь и другие особенности, по которым возможна их дифференциация, то есть указанные

выше критерии классификации не являются исчерпывающими.

Мы допускаем, что могут использоваться и иные критерии, позволяющие еще глубже и всестороннее познать сущность и специфику конституционно-правовых норм, их соотношение с иными юридическими нормами. Ограничиваясь приведенной классификацией, мы считаем ее достаточно глубокой и последовательной при изучении норм конституционного права, хотя не считаем возможным абсолютизировать какую-либо из известных классификаций.

Выводы

Научно обоснованная классификация конституционно-правовых норм способствует выявлению и практическому использованию их богатейших разносторонних возможностей в осуществлении и совершенствовании конституционно-правового регулирования, неуклонно возрастающей роли конституционного права в развитии общества и государства. С её помощью решаются следующие важнейшие задачи:

1) чётко определяется место конституционно-правовых норм в действующей системе права;

2) уясняются функции конституционно-правовых норм и их роль в механизме правового регулирования;

3) точнее определяются границы и возможности регулирующего воздействия конституционного права на общественные отношения;

4) совершенствуется вся нормотворческая и правоприменительная деятельность уполномоченных субъектов в государстве.

Автор данной публикации проблемные вопросы классификации в праве также детально рассматривал в других работах [21-24].

Список использованных источников

1. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права / О.Е. Кутафин. – М. : Юрист, 2001. – 444 с.
2. Теория государства и права: хрестоматия: в 2 т. / Авт.-сост. В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М. : Юрист, 2001. – Т. 2. – 604 с.
3. Воеводин Л.Д. Юридическая техника в конституционном праве / Л.Д. Воеводин // Вестн. Моск. ун-та. – Серия 11. Право. – 1997. – № 3. – С. 3-29.
4. Поленина С.В. Научные основы типологии нормативных правовых актов в СССР / С.В. Поленина, Н.В. Сильченко. – М. : Наука, 1987. – 151 с.

5. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: в 2 т. Т. 1. : Элементный состав / В.М. Сырых. – М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 2000. – 528 с.
6. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрист, 1999. – 432 с.
7. Агульняная тэорыя права: навуч. дапам. / М.У. Сільчанка, В.В. Сядзельнік, С.А. Жаўняровіч; пад рэд. М.У. Сільчанкі. – Гродна: ГрДУ, 2004. – 345 с.
8. Семашко Е.В. Юридическая природа нормативных актов государственных органов Республики Беларусь: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Е.В. Семашко / Академия управления при Президенте Республики Беларусь. – Минск., 2003. – 126 с.
9. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации / В.О. Лучин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 687 с.
10. Сырых В.М. Теория государства и права: учебник для вузов. – 5-е изд., стер. / В.М. Сырых. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – 704 с.
11. Тихомиров Ю.А. Коллизионное право: учебное и научн.-практ. пособие / Ю.А. Тихомиров. – М. : Издание г-на Тихомирова М.Ю., 2005. – 394 с.
12. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учеб. для юридич. вузов. Тома 1-2 / Г.Н. Андреева, И.А. Андреев, А.Ш. Будагова и др.; под ред. Б.А. Страшуна. – М. : БЕК, 1996. – 778 с.
13. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс: учеб пособие / Н.В. Витрук. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2005. – 527 с.
14. Бондарь Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия / Н.С. Бондарь. – М., ЗАО «Юстицинформ», 2005. – 592 с.
15. Овсепян Ж.И. Правовая защита конституций. Судебный конституционный контроль в зарубежных странах / Ж.И. Овсепян. – Ростов-на-Дону : Литера-Д, 1992. – 320 с.
16. Эбзеев Б.С. Конституция. Правовое государство. Конституционный суд: учеб. пособие для вузов / Б.С. Эбзеев. – М. : Закон и право: ЮНИТИ, 1997. – 349 с.
17. Вашкевич А.Е. Актуальные проблемы конституционного права Республики Беларусь и зарубежных стран: учеб. пособие / А.Е. Вашкевич. – Минск. : Асоб. Дах, 2004. – 188 с.
18. Соколова А.А. Конституционный процесс: теория и практика // Канстытуцыйны працэс у Рэспубліцы Беларусь: Тэз. дакл. Міжн. нав.-практ. канф., Гродна 26-27 крас. 1996 г. / А.А. Соколова / ГрДУ. – Гродна, 1996. – С. 3-5.
19. Чудаков М.Ф. Конституционный процесс в Беларуси (1447-1996 гг.): монография / М.Ф. Чудаков. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2004. – 327 с.
20. Пугачев А.Н. Почему «сильный» президент ратует за верховенство права? / А.Н. Пугачев // Адкрытае грамадства. – 2002. – №1 (12). – С. 8-13.
21. Общая теория права: учеб.-метод. комплекс для студ. юрид. спец. / сост. и общ. ред. А.Н. Пугачева. – Новополоцк : ПГУ, 2007. – 424 с.
22. Пугачев А.Н. Конституционное право: учеб.-метод. комплекс для студентов юридических спец. В 3 ч. Ч.1. В 2 кн. Кн. 1: Теоретические основы / А.Н. Пугачев, И.В. Вегера. – Новополоцк : ПГУ, 2009. – 364 с.
23. Пугачев А.Н. Судебный конституционный контроль: учеб.-метод. комплекс для магистрантов юрид. спец. / А.Н. Пугачев. – Новополоцк : ПГУ, 2009. – 388 с.
24. Пугачев А.Н. Правотворческий процесс: учеб.-метод. комплекс для студентов юридических специальностей / А.Н. Пугачев. – Новополоцк : ПГУ, 2010. – 388 с.

Проблеми імплементації в Україні Конвенції про права інвалідів у сфері реалізації їх прав на участь у культурному житті

Ю.Л. Юринець,
кандидат юридичних
наук, доцент ВНЗ
«Університет економіки
та права «КРОК»

Автором розглянуто проблеми імплементації в законодавство України та практику вимог Конвенції про права інвалідів (2006 р.) щодо забезпечення їх прав на участь у культурному житті.

Автором рассмотрены проблемы имплементации в законодательство Украины и практику требований Конвенции о правах инвалидов (2006 г.) по обеспечению их прав на участие в культурной жизни.

The problems in the implementation in Ukraine of the Ukrainian legislation and practice requirements of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006) to ensure their rights to participate in cultural life.

Ключові слова: Конвенція про права інвалідів, реабілітація інвалідів, участь у культурному житті, доступність.

Собственное национальное законодательство
не может служить критерием оценки самого себя.

Ф. Бекон

*(цит. за В.М. Брижко «Порівняльне правознавство
у сфері інформаційного права»)*

Постановка проблеми

Законом України від 16.12.2009 № 1767-VI (набрав чинності 30.12.2009) Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права інвалідів від 13.12.2006 (далі – Конвенція) [2] і Факультативний протокол до неї. Метою Конвенції визначено заохочення, захист і забезпечення повного й рівного здійснення інвалідами всіх прав людини й основоположних свобод, а також заохочення поважання притаманного їм достоїнства (ст. 1 Конвенції). Відповідно до ст. 4 цього документа, держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод усіма інвалідами без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності.

Водночас, на засіданні Громадської гуманітарної ради 22 грудня 2010 р. Президент України В.Ф. Янукович зазначив, що після ратифікації Верховною Радою Ук-

раїни Конвенції ООН про права інвалідів ні виконавчою, ні законодавчою гілками влади не зроблено суттєвих кроків для виконання вимог цього важливого документа і такий стан є неприпустимим [3].

У Концепції Загальнодержавної програми (далі – Концепція) [4] вказується, що більшість нормативно-правових актів у сфері захисту та дотримання прав інвалідів прийнято до підписання та ратифікації Конвенції, за умов дотримання принципів медичної моделі інвалідності, згідно з якою проблеми останніх розглядаються як такі, що зумовлені їх обмеженнями через стан здоров'я фізичними можливостями. Конвенція містить соціальну модель інвалідності, що передбачає залучення інвалідів до ефективної участі в житті суспільства нарівні з іншими громадянами, однак на законодавчому рівні не забезпечено повною мірою реалізацію прав інвалідів.

Одним із напрямів їх реалізації, згідно зі ст. 30 цього документа, є забезпечення участі в культурному житті. Як зазначають сучасні дослідження [5; 6 та ін.], з одного боку, така участь має реабілітаційний характер і спрямовується на соціальну інтеграцію; залучення осіб із обмеженими функціями до різних видів суспільної діяльності; їх активну участь у культурній творчості; активізацію та розвиток творчо-художнього потенціалу дітей і дорослих, засвоєння ними цінностей культури та мистецтва, а з іншого боку – саме в культурі та мистецтві громадяни з обмеженими можливостями можуть на рівних конкурувати з іншими людьми, досягати значних успіхів, використовувати свій творчий, художній та інтелектуальний потенціал не лише для власного блага, а й для збагачення всього суспільства.

Отже, дослідження стану законодавчого забезпечення участі інвалідів у культурному житті є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Стан законодавчого забезпечення участі інвалідів у культурному житті в Україні в науковій літературі не досліджувався. Обговорення здійснюється, переважно, на рівні громадськості [7; 8 та ін.].

Водночас, у спеціальній літературі, присвяченій проблемам реабілітації інвалідів, їхній участі в культурному житті приділяється велика увага. У роботі Т.В. Гудіної «Инкультурация как реабилитационный компонент социокультурной интеграции детей-инвалидов» [9] підкреслено, що творча реабілітація не менш важлива, ніж медична. Вона є, з одного боку, одним із найбільш дієвих способів відновлення та розширення духовного світу, з іншого боку – засобом формування толерантного ставлення. Саме в мистецтві діти з відхиленням у розвитку можуть проявляти повною мірою всі свої таланти. Долучення інвалідів до художньо-творчих форм активності, регулярних занять різними видами художньої творчості, створення умов для досягнення високих результатів змінюють їхнє ставлення до самих себе, підвищують рівень самооцін-

ки. Активність у сфері творчої діяльності переконує в тому, що у людей з ослабленим здоров'ям, але певними художніми даними мистецтво формує позитивну мотивацію життєдіяльності, психологічний фон самоствердження і, зрештою, виконує реабілітуючі й адаптуючі функції.

У роботі М.М. Галкіна «Социокультурная реабилитация детей-инвалидов средствами изобразительного искусства» [10] вказано, що культура більшою мірою, ніж інші галузі людської діяльності, виявилася недоступною або мало доступною для інваліда через неадаптованість культурних установ і дорожнечу в першу чергу для інваліда. Разом з тим, саме культура може багато змінити в житті такої людини, адже саме творчий процес у сфері культурної діяльності та, зокрема, в галузі образотворчого мистецтва, духовній сфері, може перетворити її. Інвалід, позбавлений можливості нормального спілкування, відчуваючи фізичні й моральні страждання, може знайти в культурі і через культуру підтримку-опору в собі суспільстві. Опановуючи культурні цінності, домагаючись успіхів, скажімо, в галузі образотворчого мистецтва, він повному усвідомлює себе та перестає бути соціальним ізгоєм.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Частиною загальної проблеми забезпечення культурних прав громадян, що розглядається в цій роботі, є аналіз законодавства саме у сфері забезпечення культурних прав громадян-інвалідів.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз стану законодавства України щодо забезпечення участі інвалідів у культурному житті та формулювання відповідних пропозицій.

Виклад основного матеріалу дослідження

У ст. 30 Конвенції встановлено такі вимоги до забезпечення участі інвалідів у культурному житті:

– держави-учасниці визнають право інвалідів брати участь нарівні з іншими в культурному житті й вживають усіх

належних заходів для забезпечення того, щоб інваліди:

а) мали доступ до творів культури в доступних форматах;

б) мали доступ до телевізійних програм, фільмів, театру та інших культурних заходів у доступних форматах;

с) мали доступ до таких місць культурних заходів чи послуг, як театри, музеї, кінотеатри, бібліотеки й туристичні послуги, а також мали найможливішою мірою доступ до пам'яток і об'єктів, що мають національну культурну значущість.

– держави-учасниці вживають належних заходів для того, щоб надати інвалідам можливість розвивати й використовувати свій творчий, художній та інтелектуальний потенціал – не тільки для власного блага, а й для збагачення всього суспільства.

– держави-учасниці роблять відповідно до міжнародного права всі належні кроки для забезпечення того, щоб закони про захист прав інтелектуальної власності не ставали невинуватим чи дискримінаційним бар'єром для доступу інвалідів до творів культури.

Резолюцією 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. визначено «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» [11].

Згідно з Правилем 10 держави забезпечують залучення інвалідів до культурного життя і забезпечують їм можливість участі на рівній основі в культурному житті, для чого:

– держави повинні забезпечити, щоб інваліди, які проживають як у міських, так і сільських районах, мали можливість використовувати свій творчий, художній та інтелектуальний потенціал не лише для свого блага, а й для збагачення всього суспільства. Прикладами такої діяльності є заняття хореографією, музикою, літературою, театром, пластичними видами мистецтв, живопису і скульптури. Особливу увагу, особливо в країнах, що розвиваються, слід звернути на такі традиційні та сучасні види мистецтв, як лялькові постановки, декламування віршів і публічне читання прозових творів.

– держави повинні сприяти доступності

таких культурно-освітніх установ, як театри, музеї, кінотеатри та бібліотеки та можливості їх використання.

– держави повинні розробляти і використовувати спеціальні технічні засоби з метою розширення доступу інвалідів до літературних творів, фільмів і театральних постановок.

Правило 15 встановлює вимоги до законодавства, яке гарантувало б досягнення зазначених цілей. Згідно з ним національне законодавство, що стосується інвалідів, може існувати у двох видах. Права та обов'язки можуть бути закріплені в загальному чи спеціальному законодавстві. Останнє може бути встановлено за допомогою таких заходів, як:

а) прийняття окремого законодавства, що стосується виключно інвалідів;

б) включення питань, що стосуються інвалідів, до законів, пов'язаних із конкретними сферами;

с) спеціальна згадка інвалідів у текстах, які призначені для тлумачення існуючого законодавства.

Можлива також комбінація декількох вищевказаних підходів.

Розглянемо, як зазначені принципи віддзеркалено в чинному законодавстві України.

До спеціальних законів, що стосуються інвалідів, слід віднести Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [12] і Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [13]. Відповідно до першого:

– діяльність держави щодо інвалідів виявляється у створенні правових, економічних, політичних, соціальних, психологічних та інших умов для забезпечення їхніх прав і можливостей нарівні з іншими громадянами для участі в суспільному житті та полягає, зокрема, у: виявленні, усуненні перепон і бар'єрів, що перешкоджають забезпеченню прав і задоволенню потреб, у тому числі стосовно доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу (об'єкти фізичного оточення), транспорту, інформації та зв'язку, а також з урахуванням індивіду-

альних можливостей, здібностей та інтересів – до освіти, праці, культури, фізичної культури і спорту (ст. 4);

– підприємства, установи та організації зобов'язані створювати умови для безперешкодного доступу інвалідів (у тому числі інвалідів, які використовують засоби пересування та собак-поводирів) до об'єктів фізичного оточення. Власники та виробники транспортних засобів, виробники та замовники інформації (друковані засоби масової інформації, телерадіоорганізації тощо), оператори та провайдери телекомунікацій повинні забезпечувати надання послуг і виробництво продукту з урахуванням потреб інвалідів (ст. 26);

– на об'єктах фізичного оточення інформація, що оприлюднюється, дублюється рельєфним літерно-цифровим або рельєфно-крапковим шрифтом (шрифтом Брайля) (ст. 26);

– місцеві органи державної влади зобов'язані забезпечувати інвалідам необхідні умови для вільного доступу і користування культурно-видовищними закладами (ст. 34).

Викладені норми мають, переважно, декларативний характер, не встановлюють конкретних гарантій та механізмів реалізації цих прав.

У Законі України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» встановлено, зокрема, склад та повноваження органів виконавчої влади, що здійснюють державне управління системою реабілітації інвалідів, у тому числі у сфері культури. Відповідно до цього документа:

– до органів виконавчої влади, які здійснюють державне управління системою реабілітації інвалідів, належать центральні органи виконавчої влади у сферах праці та соціальної політики, охорони здоров'я, освіти, культури, фізичної культури і спорту, будівництва та архітектури, інші центральні органи виконавчої влади, їх територіальні органи, які в межах своїх повноважень займаються формуванням і реалізацією державної соціальної політики та/або здійснюють заходи з реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів (ст. 6);

– центральний орган виконавчої влади

у сфері праці та соціальної політики в межах своїх повноважень щодо здійснення державної політики у сфері реабілітації інвалідів, зокрема, організовує здійснення заходів щодо забезпечення інвалідів, дітей-інвалідів соціальним, культурним та інформаційним обслуговуванням, технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення, спеціальним автотранспортом, занять фізичною культурою, дозвілля (ст. 9).

Водночас, якщо звернутися до Положення про Міністерство культури України [14], що регулює діяльність центрального органу виконавчої влади у сфері культури, то в ньому не згадується про обов'язки міністерства стосовно інвалідів. Слід також зазначити, що в Переліку центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, відповідальних за виконання зобов'язань, що впливають із членства України в міжнародних організаціях [15], Міністерство культури України не зазначено серед тих державних органів, що відповідають за взаємодію з Комітетом з прав інвалідів.

Водночас, у Положенні про Міністерство соціальної політики України [16] взагалі не згадується про його роль у забезпеченні участі інвалідів в культурному житті. Переважають положення щодо роботи міністерства стосовно матеріального забезпечення інвалідів, а не їх активної участі в житті суспільства, що не відповідає Конвенції та визнано як недолік у «Концепції Загальнодержавної програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів та розвитку системи реабілітації інвалідів» на період до 2020 року». Таке адміністративно-правове регулювання не сприяє активізації роботи центральних органів виконавчої влади щодо участі інвалідів у культурному житті.

Так, Конвенція приділяє значну увагу засвоєнню та поширенню абетки Брайля (ст.ст. 2, 9, 21, 24). Зокрема, це визнано однією з важливих умов для забезпечення права інвалідів на свободу висловлення думки та переконань, зокрема свободу шукати, отримувати й поширювати інфор-

мацію та ідеї нарівні з іншими, користуючись за власним вибором усіма формами спілкування, визначеними в ст. 2. Однак, щодо цього напряму в Україні відсутня системна державна підтримка.

Наприклад, «Порядком забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення» [17] книжки, видані шрифтом Брайля, не віднесено до спеціальних засобів спілкування та обміну інформацією, а тому видавати їх державним коштом – незаконно, що значно ускладнює комплектування спеціалізованих бібліотек. Це прямо суперечить ст. 2 Конвенції, відповідно до якої спілкування включає використання мов, текстів, абетки Брайля, тактильного спілкування, великого шрифту. Так, за даними статті «Бібліотека для сліпих» [8], за відсутності державної підтримки друкування книжок шрифтом Брайля можливе в межах до 10 примірників на 50 000 людей в Україні з глибоким порушенням зору.

До інших проблем книговидавання для таких людей відносяться:

- низька якість картону, на якому друкуються книжки шрифтом Брайля (у Росії їх друкують на спеціальному цупкому й гладенькому папері – перфокартковому);
- не видаються книжки збільшеним шрифтом, хоча у світі це є нормальною практикою й прямо передбачено Конвенцією;
- не друкується музична брайлівська література, хоча серед незрячих людей багато музикально обдарованих (крапкові ноти видають у Росії).

Для порівняння зазначимо, що Російська державна бібліотека для сліпих, за державного фінансування і державного статусу, має майже мільйон одиниць зберігання літератури, орієнтованої на людей із порушенням зору [18].

Не містить належних гарантій забезпечення участі інвалідів у культурному житті й спеціальне законодавство про культуру.

Так, згідно з ч. 2 ст. 8 базового Закону України «Про культуру» [19], діти до-

шкільного віку, учні, студенти, пенсіонери, інваліди мають право на відвідування державних і комунальних закладів культури, позашкільних закладів освіти галузі культури на пільгових умовах, передбачених законодавством. Цією нормою гарантії інвалідам у сфері культури з боку вказаного закону обмежуються, хоча виникає питання можливості скористатися цією пільгою за умови відсутності гарантій доступності (ст. 9 Конвенції).

Згідно зі ст. 14 Закону України «Про музеї та музейну справу» [20] під час проектування та експлуатації музейних приміщень враховуються потреби дітей, інвалідів, громадян похилого віку в доступі до культурної спадщини.

Разом із тим, у законах України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» [21] та «Про Національний архівний фонд і архівні установи» [22] не передбачено положення щодо врахування інтересів інвалідів, хоча саме в цій сфері існують досить гуманні пропозиції щодо забезпечення доступності бібліотечних та архівних фондів для інвалідів. Про цьому йдеться не лише про можливість дістатися до приміщень бібліотек та/або архівних установ, а й про доступність до практичного користування фондами. Як зазначається в роботі Г.І. Кукатової «Роль библиотек в социальной реабилитации инвалидов. Состояние проблемы и пути ее решения» [23], кожна загальнодоступна бібліотека повинна гарантувати вільний доступ до своїх фондів усім громадянам, які проживають в зоні її обслуговування, включаючи інвалідів та людей похилого віку. Так, Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій (ІФЛА) виробила рекомендації стосовно доступу до бібліотек для людей із обмеженими можливостями [24], орієнтовані на всі типи бібліотек: громадські, академічні, шкільні, спеціальні (public, academic, school, special). Як зазначено в преамбулі до цих рекомендацій, забезпечення доступності пов'язане з певними витратами. Водночас, безліч поліпшень можуть бути реалізовані з невеликою кількістю грошей – або, можливо, без будь-яких витрат, зокрема, через зміну ставлення співробіт-

ників. (Many improvements, however, can be implemented with very small amounts of money – or possibly without any costs. The solution can often be found through a change of staff attitude and thinking in new ways). У контексті доступу до матеріалів і послуг рекомендовано:

- належна організація простору бібліотеки: чіткі й такі, що легко читаються, знаки з піктограмами; полиці, доступні для людини на візку; різної висоти комп'ютерні столи та столи для читання; стільці з міцними підлокітниками; безперешкодний прохід між книжковими шафами, зокрема, для людей в інвалідних візках; наявність підйомника для інвалідних візків або рампи, якщо бібліотека має більше одного рівня; персонал, навчений надавати допомогу відвідувачам у разі надзвичайної ситуації;

- довідковий/інформаційний стіл: регульований стіл; стільці, придатні для людей похилого віку та відвідувачів із особливими потребами; індукційна петлева система для осіб з обмеженнями слуху;

- інші заходи.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [25], державні соціальні нормативи у сфері соціального обслуговування встановлюються для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки інвалідів, осіб похилого віку, дітей, які залишилися без піклування батьків, та інших осіб, які потребують соціальної підтримки. З цією метою, зокрема, визначаються: перелік послуг, які надаються закладами соціального обслуговування і фінансуються за рахунок державного та місцевих бюджетів і соціальних фондів; норми соціального обслуговування пенсіонерів, інвалідів і дітей, які перебувають на утриманні держави.

Отже, важливою складовою частиною забезпечення доступності інвалідів до

культурного надбання є фіксація вимог Конвенції та сучасних підходів міжнародних організацій у відповідних державних соціальних стандартах.

Висновки

Викладене дає змогу дійти таких висновків:

1. Реалізація прав інвалідів у сфері культури не знайшла належного втілення в українському законодавстві та практиці.

2. У Положенні про Міністерство культури України необхідно визначити, що цей орган є відповідальним за реалізацію прав інвалідів у сфері культури в контексті Конвенції про права інвалідів, а також доповнити Міністерством культури України Перелік центральних органів виконавчої влади, відповідальних за виконання зобов'язань, що випливають із членства України в Комітеті з прав інвалідів.

3. Розробити (доповнити) державні соціальні стандарти щодо гарантій доступу інвалідів до культурних надбань, зокрема, встановити нормативи оснащення бібліотек та архівів необхідним обладнанням, нормативи комплектації бібліотек виданнями, придатними для сприйняття особами з порушенням зору (друк абеткою Брайля, великим шрифтом тощо).

4. Доповнити закони України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» та «Про Національний архівний фонд і архівні установи» конкретними положеннями про дотримання зазначених стандартів.

5. Доповнити «Порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення» в якості спеціальних засобів спілкування та обміну інформацією виданнями, придатними для її сприйняття особами з порушенням зору (надруковані абеткою Брайля, великим шрифтом тощо) з метою забезпечення державного фінансування таких видань.

Список використаних джерел

1. Брижко В.М. Порівняльне правознавство у сфері інформаційного права / В.М. Брижко // Інформація і право. – 2012. – № 1(4). – С. 23-32.
2. Конвенція про права інвалідів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

3. Виступ Президента України на засіданні Громадської гуманітарної ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/20728.html>
4. Концепція Загальнодержавної програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів та розвитку системи реабілітації інвалідів» на період до 2020 року : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.03.2011 № 245-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/245-2011-%D1%80>
5. Бочелюк В.Й. Психологія людини з обмеженими можливостями : навч. посіб / В.Й. Бочелюк, А.В. Турубарова. – К. : Центр навчальної літератури, 2011. – 264 с.
6. Петрова І. Проектування в соціально-культурній сфері : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / І. Петрова. – К. : КНУКіМ, 2007. – 372 с.
7. Чумак С. Національний план дій по виконанню Конвенції про права інвалідів – міф чи реальність? / С. Чумак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/blogs/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9%20%D0%A7%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BA/711/>
8. Бібліотека для сліпих / Друг читача [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsiknygu.net.ua/neformat/9900/>
9. Гудина Т.В. Инкультурация как реабилитационный компонент социокультурной интеграции детей-инвалидов / Т.В. Гудина [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2011/Psihologia/8_88686.doc.htm
10. Галкин Н.Н. Социокультурная реабилитация детей-инвалидов средствами изобразительно-го искусства: автореф. дис. ... канд. культурологии: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Н.Н. Галкин. – Краснодар, 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/sotsiokulturnaya-reabilitatsiya-detei-invalidov-sredstvami-izobrazitelnogo-iskusstva>
11. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов: утв. Резолюцией 48/96 Генеральной Ассамблеи ООН от 20.12.1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_306
12. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 21. – С. 252.
13. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 2-3. – С. 36.
14. Положення про Міністерство культури України; затв. Указом Президента України від 06.04.2011 № 388/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/388/2011>
15. Перелік центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, відповідальних за виконання зобов'язань, що випливають із членства України в міжнародних організаціях; затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13.09.2002 № 1371 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1276-2011-%D0%BF>
16. Положення про Міністерство соціальної політики України; затв. Указом Президента України від 06.04.2011 № 389/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/389/2011>
17. Порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення; затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29.11.2006 № 1652 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1652-2006-%D0%BF>
18. Российская государственная библиотека для слепых (РГБС): Общие сведения [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rgbs.ru/ru/std/info/general/>
19. Закон України «Про культуру» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – С. 168.
20. Закон України «Про музеї та музейну справу» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 13. – С. 191 (зі змін., внес. згідно з Законом України № 1709-VI від 05.11.2009 // ВВР. – 2004. – № 9. – С. 79).
21. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 7. – С. 45 (у ред. Закону України № 1561-III від 16.03.2000 // ВВР. – 2000. – № 23. – С. 177).

22. Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – С. 86 (у ред. Закону України № 2888-III від 13.12.2001 // ВВР. – 2002. – № 11. – С. 81).

23. *Кукатова Г.И.* Роль библиотек в социальной реабилитации инвалидов. Состояние проблемы и пути ее решения / Г.И. Кукатова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea97/doc/s6/s6doc7.html>

24. Access to libraries for persons with disabilities – Checklist / By Birgitta Irvall and Gyda Skat Nielsen. – The Hague, IFLA Headquarters, 2005. – (IFLA Professional Reports: 89). – ISBN 9077897046 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.ifla.org/VII/s9/nd1/iflapr-89e.pdf>

25. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – С. 409.

Історико-правові аспекти безпосереднього здійснення влади народом

А.О. Янчук

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено історію становлення та розвитку ідей і нормативних приписів про безпосереднє здійснення влади народом, проаналізовано проекти конституційних та установчих актів, що ухвалювалися на різних етапах розвитку української державності, з точки зору закріплення в них положень про безпосереднє здійснення влади народом, форми та види відповідної діяльності народу щодо реалізації належної йому влади.

В статье исследована история становления и развития идей и нормативных предписаний о непосредственном осуществлении власти народом, проанализированы проекты конституционных и учредительных актов, которые принимались на разных этапах развития украинской государственности, с точки зрения закрепления в них положений о непосредственном осуществлении власти народом, формах и видах соответствующей деятельности народа по реализации принадлежащей ему власти.

The article examines the rise and development of ideas and legal regulations on the direct exercise of power by the people, and examines draft constitutional statutory acts adopted at various stages of development of Ukrainian statehood in terms of strengthening regulations on the direct exercise of power by the people, forms and types of the implementation of power.

Ключові слова: безпосереднє здійснення влади народом, народний суверенітет, народовладдя.

Постановка проблеми

Дослідження будь-якого явища неможливе без розуміння його суті, передумов формування та особливостей виникнення. Саме тому визначення місця та ролі безпосереднього здійснення влади народом України необхідно розкривати, у тому числі через історію його становлення та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Виходячи з вищенаведеного, серед актуальних проблем народовладдя є також питання дослідження історико-правових аспектів безпосереднього здійснення влади народом.

Окрім з них досліджено в працях Ю.Г. Барабаша, О.В. Батанова, Л.А. Григоряна, О.В. Зайчука, В.А. Дорогіна, Ю.А. Дмитрієва, В.Т. Кабишева, О.Л. Копиленка, В.Ф. Котока, В.В.Копейчикова, В.В. Кравченка, В.В. Комарової, М.В. Оніщука, В.Ф. Погорілка, О.В. Прієшкіної,

Л. Тельєна, О.Ю. Тодики, Р.Г. Гезея, Т.І. Кроніна, Л. ЛеДюка, О.Г. Мурашина, Д. Хеллоуелла, В.Л. Федоренка, В.Є. Чиркіна, Л.М. Шипілова та інших учених.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У ході дослідження історико-правових аспектів безпосереднього здійснення влади народом необхідно враховувати загальноносітові тенденції розвитку цього явища, починаючи з часів зародження державності.

Так, особливістю первісного та родового ладу є участь усіх дорослих членів роду в загальних справах.

Більш зрілою формою управління, з точки зору розвитку здійснення влади народом безпосередньо, є народні зібрання стародавніх греків. Навіть у часи могутньої Римської держави виникають окремі форми здійснення влади народом безпосередньо. Так, зокрема, у V ст. до н.е. в Римській республіці в період боротьби між

патриціями та плебеями починають застосовувати інститут плебісциту [1, с. 15].

Важливу роль у виникненні безпосереднього здійснення влади народом у сучасному розумінні та формах відіграли й мирові сходи швейцарців, перший із яких було проведено в 1294 р. в кантоні Швіц.

Що ж до України, то становлення безпосереднього здійснення влади народом у нашій державі відбувалося з урахуванням географічних, національних, етнічних, етнографічних, ментальних та інших особливостей, ураховуючи які можна виділити етапи становлення та розвитку безпосереднього народного владарювання в Україні: додержавний період (до створення державних утворень слов'янами – IX ст.); Київська та Литовсько-Руська держави (IX–XV ст.); Гетьманські часи (XVI–XVIII ст.); розвиток ідей про безпосереднє здійснення влади народом у час перебування українських земель у складі Російської та Австрійських імперій (кінець XIX – початок XX ст.); національно-визвольна боротьба на початку XX ст. (1917–1921 рр.); радянські часи (1922–1990 рр.); новітній етап (1991 рік – наші дні).

Саме аналіз наведених етапів становлення та розвитку безпосереднього народного владарювання є найменш вивченими сучасною наукою конституційного права України з-поміж інших питань історико-правової проблематики безпосереднього здійснення влади народом.

Формулювання цілей статті

З огляду на важливість дослідження історико-правових аспектів безпосереднього здійснення влади народом, а також у зв'язку з відсутністю комплексних і системних наукових розробок у цій сфері, метою статті є дослідження окремих аспектів проблематики історії становлення та розвитку безпосереднього народовладдя в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Додержавний період
(до створення державних утворень
слов'янами – IX ст.)

Перші зафіксовані форми здійснення влади народом безпосередньо на україн-

ських землях були запозичені зі стародавньої Еллади. Адже саме в грецьких містах і селищах (полісах), що виникають на території нашої держави під час Великої грецької колонізації у VIII – VI ст. до н.е., розпочинається історія формалізованого та системного здійснення влади народом безпосередньо в різноманітних формах. Кожен поліс мав свою демократичну раду та народне віче як засіб реалізації волі народу [2, с. 42–43].

Вічевий лад існував і в наших пращурів античності, які залишали вирішення найважливіших питань на розсуд народного зібрання, у якому брала участь переважна більшість громади [3, с. 215–216].

По суті цей етап характеризується переважно здійсненням влади всім народом (населенням), яке саме ж і реалізовувало її. Тому в цьому етапі важко виокремити здійснення влади народом безпосередньо з-поміж інших видів публічної влади.

Київська та Литовсько-Руська
держави (IX–XV ст.)

У період існування держави – Київської Русі значного розвитку набуває вічевий лад. До кола питань його компетенції дослідники відносять законодавчі, судові, а також питання війни та миру [3, с. 215–216].

Попри певну належність влади родові та можливість її здійснення через віче, суспільство князівських часів було середньовічним, а отже, більше схилилося до одноосібного суверена, якими були монархи, король, князь тощо. Такий висновок підтверджує й аналіз тогочасних письмових джерел, зокрема, «Руської Правди» [4], які встановлювали повний домінуючий князя, як у питаннях управління державою, так і в інших сферах суспільного життя, захищали заможні верстви населення, приватну власність.

Аналогічна ситуація була закріплена і за часів Литовсько-Руської держави. Так, Литовські статuti передбачали діяльність представницьких органів – сеймів, однак вони мали суто становий характер і не передбачали можливості народу делегувати в такі органи своїх представників [5, с. 57].

Таким чином, часи Київської Русі та Литовсько-Руської держави характеризуються становим поділом суспільства, феодальним ладом і практично необмеженою владою князя, домінуванням його суверенітету в усіх сферах суспільного життя. При цьому, паралельно функціонує інститут безпосереднього здійснення влади народом – віче, яке відіграє різну роль і має різний політико-правовий статус залежно від етапів розвитку феодального суспільства тих часів, стаючи при цьому прототипом багатьох видів безпосередньої владної діяльності народу в майбутньому.

Гетьманські часи (XVI – XVIII ст.)

Із виникненням Запорізької Січі, становленням та утвердженням козацтва пов'язується нова форма безпосереднього здійснення влади народом – козацька рада.

Уся повнота влади на Січі належала загальній (козацькій) раді, на якій усі вважалися рівними і мали однакові права, керівні посади були виборними, старшина звітувала перед радою щороку, рішення приймалося переважною більшістю голосів, і йому мала скорятися меншість [6, с. 142-143].

Проте згодом, після того, як Україна підпала під протекторат Московської держави, повноваження таких рад поступово звужувалися за рахунок розширення влади російського царя.

Перлиною конституційно-правової думки козацьких часів і надбанням, що дійшло до наших днів, безумовно, є перша писана конституція світу – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» [7], або – як її прийнято називати – Конституція Пилипа Орлика 1710 року.

Цей акт українського середньовіччя містив окремі вказівки на визнання та втілення в ньому ідей народного суверенітету, власне саме ними пройнято увесь документ. Однак таке закріплення втілюється дещо в інших висловах і формах, ніж ті, що практикуються в сучасній законодавчій техніці.

Таким чином, у межах розвитку українського козацтва та українських коза-

ків як класу, починають виділятися окремі форми здійснення влади народом безпосередньо, які в цей історичний період зводяться до здійснення влади козаками в межах війська, у процесі вирішення внутрішніх питань своєї організації, функціонування, управління тощо, тобто до певних безпосередніх корпоративних форм управління.

Цей етап став першим історичним закріпленням елементів, хоча й часткового, але безпосереднього здійснення влади людьми, а також обмеження влади гетьмана на конституційному рівні.

Розвиток ідей про безпосереднє здійснення влади народом у час перебування українських земель у складі Російської та Австрійської імперій (кінець XIX – початок XX ст.)

Важливу роль у розвитку української суспільно-політичної думки в кінці XIX – на початку XX ст. відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847 рр.), один із членів якого – Георгій Андрузький, розробив «Начерки Конституції Республіки» [8]. Особливу увагу в них було приділено питанням самоврядування та участі населення у вирішенні питань місцевого значення. Зокрема, у розділі «Община» Андрузький уперше спробував обґрунтувати ідею народовладдя на місцевому рівні в Україні.

Ідея політичної свободи, самоврядування та народовладдя дістала розвиток і у працях Михайла Драгоманова в останній чверті XIX століття, зокрема конституційному проекті «Проект оснований устава украинского общества «Вольный союз» – «Вільна спілка» (1884 р.) [9].

Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського [10, с. 77], підготовлений групою членів Української Народної Партії та видрукований у першому номері часопису Української народної партії «Самостійна Україна» (вересень 1905 р.), став першим конституційним проектом, що прямо передбачав закріплення в тексті належність всієї влади в державі народові та можливість самостійно її здійснювати. Цей проект передбачав і певні механізми реалізації належної народові влади безпосередньо. Зокрема, у статті 24

ішлося про право мирних зборів [10, с. 77], стаття 25 передбачала право громадян на об'єднання в неурядові структури [10, с. 77], а стаття 32 закріплювала інститут народної законодавчої ініціативи.

Таким чином, вказаний історичний етап характеризується розвитком ідей, теорій, пропозицій щодо безпосереднього здійснення влади народом, еволюції цих ідей та пропагуванням теорій розвитку різних видів діяльності народу щодо здійснення влади безпосередньо.

Національно-визвольна боротьба
на початку ХХ ст. (1917-1921 рр.)

За досить короткий проміжок часу (1917-1921 рр.) українська держава поставала в досить різноманітних конфігураціях форм державного правління, територіального устрою та політичних режимів. Прихід нової влади практично завжди знаменувався зміною форми держави, що супроводжувалося відповідним правовим (юридичним) оформленням. Саме тому ми маємо досить широкий нормативний матеріал, що дійшов до наших днів.

Діяльність Української Центральної Ради, прийняття нею чотирьох Універсалів, а також Конституції Української Народної Республіки 1918 р. мали доленосне значення для проголошення суверенної Української держави.

Не минула УЦР у своїх Універсалах і питання закріплення народного суверенітету, права народу безпосередньо здійснювати належну йому владу. Так, у I Універсалі Рада прямо визнавала похідність своєї влади від влади народу [11, с. 93].

II Універсал Української Центральної Ради [12, с. 97], на жаль, не став продовженням розвитку ідей народовладдя. Як в історичному, так і в теоретико-правовому вимірі, цей акт, відображав певні побоювання тодішніх керівників та й Центральної Ради, адже фактично декларував відмову від подальшого поетапного поступу на шляху до проголошення незалежності України.

III Універсал Української Центральної Ради [13, с. 98] не започаткував революційних перетворень на шляху закріплення принципу народного суверенітету, без-

посереднього здійснення влади народом, здобуття державної незалежності. Разом із цим, III Універсалом закріплювався за громадянами ряд важливих для безпосереднього здійснення влади народом прав – свобода зібрань, союзів, страйків.

У IV Універсалі Української Центральної Ради закріплення питань народного суверенітету та окремих його елементів вийшло на якісно новий рівень. Так, зокрема, прямо закріплювався принцип народного суверенітету: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка» [14, с. 101]. Однак, здійснення такої влади передбачалося тільки через представницькі органи.

Квінтесенцією політико-правової діяльності УЦР, її правотворчості стало ухвалення Конституції Української Народної Республіки [15], у якій проголошувався принцип народного суверенітету, закріплювалося право громадян безпосередньо брати участь в управлінні державними справами, однак, пріоритет надавався інститутові виборів.

Крім права народу формувати представницькі органи державної влади, Конституція УНР передбачала також ряд інших форм безпосереднього здійснення влади народом. Так, наприклад, стаття 32 наголошувала на можливості здійснення контрольної діяльності народу – дострокового припинення повноважень Всенародних Зборів за волею народу, у пункті е) статті 39 закріплювався інститут народної законодавчої ініціативи, а в статті 42 Конституції УНР закладався механізм участі громадян (народу) у внесенні змін до неї.

Отже, не дивлячись на те, що ця конституція закріпила принцип народного суверенітету та належності всієї влади народів, її реалізація здебільшого пов'язувалася з діяльністю органів державної влади. І незважаючи на те, що окремі статті закріплювали види безпосередньої владної діяльності народу, створити реальні механізми реалізації всіх її форм не вдалося.

На зміну Українській Центральній Раді прийшов період Гетьманату Павла Скоро-

падського, за якого відбулося ухвалення двох актів: «Грамота до всього Українського народу» від 29 квітня 1918 р. [16] і «Закони про Тимчасовий державний устрій України» [17]. Обидва документи закріплювали монархічну форму державного правління, тому в них про належність влади народу, а отже, і про види владної народної діяльності не могло бути й мови.

Влада гетьмана Павла Скоропадського протрималась недовго. Їй на заміну прийшла Директорія УНР, що поєднувала в собі законодавчу, виконавчу та судову владу. У цей період було розроблено кілька конституційних проектів, які, однак, не було ухвалено.

У межах цього історичного етапу становлення та розвитку безпосереднього здійснення влади народом окрему увагу слід звернути на нормотворчі звитяги Західноукраїнської Народної Республіки.

Так, Тимчасовий Основний Закон ЗУНР [18], що був ухвалений на західноукраїнських землях, як і конституційно-установчі акти УНР, визнавав повноту та верховенство влади народу на території ЗУНР, проте реалізація цієї влади вбачалася в діяльності загальнонародних представницьких органів.

Таким чином, попри надзвичайно складні умови прийняття конституційних актів, обмеженість, а інколи й відсутність реалізації їх на практиці, нормативне закріплення безпосереднього здійснення влади народу, визнання принципу народного суверенітету (крім періоду Гетьманату) мало місце практично в усіх конституційних та установчих документах. При цьому вони частково, або взагалі не закріплювали види діяльності народу щодо реалізації цієї влади безпосередньо.

Радянські часи (1922-1990 рр.)

В основу першої конституції Радянської України – Конституції УСРР 1919 р. [19] було покладено Конституцію РРФСР, що й позначилося на її змісті. Так, положення про народний суверенітет було замінено статтями, у яких йшлося про диктатуру пролетаріату (статті 1) та належність влади робітничому класові (пункт б) статті 3), а отже, за таких обставин про повноцінне

безпосереднє здійснення влади народом не могло бути й мови.

Другу Українську Радянську Конституцію було ухвалено 15 травня 1929 р. [20]. Цей конституційний акт проголошував належність влади не всьому народові, а лише окремій його частині – селянам, робітникам, червоноармійцям. Із закріпленням у Конституції окремих форм здійснення народом влади безпосередньо – вільні зібрання, мітинги, походи (стаття 10), свобода організації і діяння, право об'єднуватися в організації (стаття 11), ці права надавалися лише окремими прошарками суспільства, а не всьому народові – селянам і робітникам.

Третя Конституція Радянської України від 30 січня 1937 р. [21] була так само спрямована на декларування належності влади народові, а точніше – окремій його частині – трудящим. Так, зокрема, стаття 3 Конституції наголошувала, що «вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих» [21, с. 209]. Достатньо багато уваги в цьому конституційному акті приділялося й інституту виборів. Ця Конституція гарантувала й деякі інші способи безпосереднього здійснення влади народом. Зокрема, статті 124, 125 передбачали свободу зборів і мітингів, свободу вуличних походів і демонстрацій, свободу об'єднань у різноманітні громадські організації. При цьому, стаття 125 допускала лише одну форму політичного об'єднання громадян – «... найбільш активні й свідомі громадяни з лав робітничого класу й інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України...» [21, с. 231].

Остання з конституцій Радянської України – Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. [22] була найбільш розвинутою з-поміж інших радянських конституцій у частині закріплення різноманітних форм безпосереднього здійснення влади народом.

Як і попередні конституції радянської доби, остання закріплювала різноманітні форми участі народу у здійсненні своєї влади безпосередньо: право на звернення

та на скарги (статті 47, 56) збори, мітинги, вуличні походи і демонстрації (стаття 48), право на об'єднання в громадські організації (стаття 49) тощо. Конституцією УРСР 1978 р. було запроваджено у статті 91 інститут наказу виборців, приділено увагу питанням народної законодавчої ініціативи та народної законотворчості (статті 97, 101).

Вищим виявом декларування всевладдя народу при тотальному контролі всіх сфер суспільного та державного життя стало проголошення судів народними та надання народу формальних можливостей обрання суддів (стаття 150) та відкликання їх із посад.

Таким чином, цей етап становлення безпосереднього здійснення влади народом характеризується певною внутрішньою еволюцією. Незважаючи на те, що режим протягом аналізованого етапу не змінювався, конституційні положення, що закріплювали народовладдя та форми його здійснення, були значно покращені. Водночас переважна більшість таких приписів не передбачала законодавчих механізмів їх реалізації або мала декларативний характер, що по суті призводило до існування двох паралельних систем безпосереднього здійснення влади народом – розвинутої номінальної та обмеженої реальної.

Новітній етап (1991 р. – наші дні)

Новітній етап історико-нормативного розвитку безпосереднього здійснення влади народом, безсумнівно, розпочинається з часу ухвалення Верховною Радою Української РСР Декларації «Про Державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р. [23], адже саме вона заклала паростки, нове бачення, підходи та доктрину визначення безпосереднього здійснення влади народом.

Після Декларації «Про Державний суверенітет України» відбулася ще низка політично важливих для розвитку і становлення Української держави подій. Однак, з точки зору конституційно-правового забезпечення функціонування держави, в силу різних об'єктивних і суб'єктивних чинників продовжувала діяти Конституція

ще Радянської України 1978 р. з численними змінами.

У цій ситуації, декларуючи прагнення до ухвалення нової Конституції та намагання врегулювати відносини, що вже склалися в державі, Верховною Радою та Президентом України було ухвалено так званий Конституційний Договір від 8 червня 1995 р. [24]. Цей документ визнавав пріоритет народу у вирішенні державних і місцевих питань, прийнятті найважливіших рішень. При цьому, більшість питань забезпечення безпосереднього здійснення влади народу та окремих його форм не були окреслені Конституційним Договором.

Більше ніж через рік після ухвалення цього документа Верховна Рада України на п'ятій сесії 28 червня 1996 р. прийняла Конституцію України, що досить широко визначила основи безпосереднього здійснення влади народу, врегулювавши правову основу окремих видів такої діяльності. Так, комплексний аналіз конституційних положень дає змогу зробити висновок, що Основний Закон України визначив прямо або опосередковано всі види діяльності народу щодо безпосереднього здійснення належної йому влади. Узагальнення цих положень дає можливість їх систематизувати залежно від форм діяльності народу щодо здійснення ним влади безпосередньо:

- установчу діяльність народу врегульовано положеннями частини третьої статті 5, частини першої статті 38, статей 69-74, пунктів 2, 7, 28, 30 частини першої статті 85, пункту 20 частини першої статті 92, пунктів 6, 7 частини першої статті 106, пунктів 1, 2 частини першої статті 138, частин третьої, шостої статті 140, частини першої статті 143, частини першої статті 156 Конституції України;

- правотворчу діяльність народу врегульовано положеннями частини першої статті 38, статей 69-74, пунктом 20 частини першої статті 92, пунктом 6 частини першої статті 106 Конституції України;

- ініціативну (дорадчу) діяльність народу врегульовано положеннями статей 39, 40 Конституції України;

- контрольну діяльність народу врегу-

льовано положеннями статті 36, частини четвертої статті 124, частини першої статті 127, частини другої статті 129, частини другої статті 131, частини першої статті 143 Конституції України;

– захисну діяльність народу врегульовано положеннями частин другої, третьої статті 5, частини

– першої статті 17, частини третьої статті 27, статей 36, 44, частини п'ятої статті 55 Конституції України.

Таким чином, на новітньому, сучасному етапі розвитку історико-теоретичних основ становлення безпосереднього здійснення влади народом було остаточно закріплено принцип народного суверенітету, конституційно визначено багатоаспектність здійснення різноманітних видів діяльності народу щодо його забезпечення. Фактично Конституція України зафіксувала напрям нормативної та теоретично-наукової діяльності щодо подальшого розвитку різноманітних видів діяльності народу стосовно безпосереднього здійснення ним влади.

Висновки

Проаналізувавши основні етапи становлення та розвитку безпосереднього народного владарювання в Україні, можна зробити висновок, що саме розуміння та конституційно-правове закріплення безпосереднього здійснення влади народу, окремих його видів та форм мало різні ви-

яви, залежно від історичної епохи та ідеології, конституційної правосвідомості, що панувала в певний проміжок часу, належності українського народу до тієї чи іншої форми державного правління. Вагомий вплив на конституційно-правове закріплення безпосереднього здійснення влади народу на відповідних етапах мала також наявність чи відсутність української державності, боротьба за неї.

Закріплення безпосереднього здійснення влади народу протягом історичного етапу становлення української державності та конституційно-правової думки пройшло складний шлях поступового еволюціонування, не пов'язаного з революційними змінами свідомості, однак напряму залежного від складних етапів української історії, переповненої трагічними подіями, бездержавними епохами та ідеологічним впливом метрополій, у складі яких перебували землі України.

Такий еволюційний поступ дав змогу конституційно закріпити принцип народного суверенітету, належність усієї повноти та неподільності влади народу, а також види діяльності народу щодо безпосереднього здійснення належної йому влади.

Завдання, що сьогодні стоїть перед наукою та практикою, є заповнення існуючих прогалин у вказаній сфері, удосконалення нормативної бази здійснення окремих форм реалізації влади народу безпосередньо, розроблення відповідних законопроектів, теорій і доктрин.

Список використаних джерел

1. Референдуми в Європейському Союзі / Чебаненко О.Д., Гришук О.Ю., Колодязна Н.В., Євгенієва А.; за ред. Д.С. Ковриженка. – К. : ФАДА, 2007. – 186 с.
2. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 2-ге, зі змінами. – Львів : Світ, 1998. – 488 с.
3. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.
4. Коротка Руська Правда, Розширена правда. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд. А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 24-35.
5. Литовський статут 1566 року. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд. А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 50-69.
6. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – С. 142-143.
7. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних зборах встановленою присягою названим Ясновельможним

Гетьманом, року Божого 1710, 5 квітня, при Бендерах // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 31-46.

8. Начерки Конституції Республіки Георгія Андрузького // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 54-65.

9. Проект основаній Устава украинского общества «Вольный союз» – «Вільна Спілка» // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 65-75.

10. Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 75-85.

11. I Універсал Української Центральної Ради до Українського народу, на Україні й поза Україною сущого. Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (юня) числа 10 // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 93-96.

12. II Другий Універсал Української Центральної Ради. Ухвалено у Києві 1917 року, 3 липня // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 96-97.

13. III Третій Універсал Української Центральної Ради. Ухвалено у Києві 7 (20) листопада 1917 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 98-100.

14. IV Четвертий Універсал Української Центральної Ради. Ухвалено у Києві 9 (22) січня 1918 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 101-104.

15. Конституція Української народної Республіки: Статут про державний устрій, права і вольности УНР від 29 квітня 1918 р. // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 105-113.

16. «Грамота до всього Українського народу» від 29 квітня 1918 р. // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 115-116.

17. «Закони про тимчасовий устрій України» (Тимчасово до обібрання Союму і відкриття його діяльності Державний устрій України і порядок керування оснований на слідуючих законах) від 29 квітня 1918 р. // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 117-120.

18. Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 листопада 1918 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 169-170.

19. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10-14 березня 1919 р. // Історія української Конституції / упоряд.: А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 175-182.

20. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, Харків, 15 травня 1929 року (Оголошено в «Вістях ВУЦВК» 23 червня 1929 року № 143 в 36. Зак. УСРР 1929 р., № 14, арт. 100) // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 192-207.

21. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, затверджена Постановою Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад про затвердження Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 208-235.

22. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 236-277.

23. Декларація «Про Державний суверенітет України», прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – С. 429.

24. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року № 1к/95-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – № 18– С. 133.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

Міжнародно-правове регулювання Інтернету

П.П. Войтович
асистент кафедри
міжнародного права та
міжнародних відносин,
Національний
університет «Одеська
юридична академія»

Статтю присвячено комплексному аналізу норм міжнародного права, що регулюють отримання та розповсюдження інформації через Інтернет, деяких проблем його міжнародно-правового регулювання, а також функціонуванню глобальної мережі.

Статья посвящена комплексному анализу норм международного права, регулирующих получение и распространение информации через Интернет, некоторых проблем его международно-правового регулирования, а также функционированию глобальной сети.

The article is devoted to the analysis of the rules of international law regulating the receiving and spread of information by the means of the Internet and Global network's functioning, and also the analysis of some problems of international legal regulation of the Internet.

Ключові слова: право на інформацію, інформаційні права, Інтернет, спільне надбання людства.

Постановка проблеми

Інформаційне суспільство стало реальністю сьогодення, оскільки мережа Інтернет швидко розширюється, охоплюючи все більшу кількість учасників міжнародного інформаційного обміну. У ході такого процесу діють загальні закономірності, пов'язані з розвитком науково-технічного прогресу, що обумовлює, зокрема, появу нових проблем правового

регулювання відносин, пов'язаних із ним. Очевидно, що Інтернет нині перетворився на важливий фактор суспільного, політичного й економічного життя. Це пояснює підвищення інтересу спеціалістів різних галузей до інформаційних прав людини, глобальної мережі. Однак питання міжнародно-правового регулювання Інтернету є відкритим для дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проведений аналіз досліджень і публікацій показав, що різні аспекти права на інформацію, інформаційних прав, у тому числі питання доступу та використання Інтернету і навіть мережевого права розглядалися багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, серед яких: Т.І. Абакумова, І.Л. Бачило, А.Б. Венгеров, Б. Гоголь, А.В. Грищенко, Л.В. Голоскоков, В.О. Горобцов, С.О. Губін, В.А. Дозорцев, Є.В. Єрмічова, І.М. Забара, М.М. Китайчик, В.О. Копилов, Б.А. Кормич, Т.А. Костецька, О.В. Кохановська, А. Крутських, Н.В. Кушакова, С.Ю. Лапін, І.І. Лукашук, А.В. Малай, А.І. Марущак, І.С. Мелюхін, О.В. Нестеренко, А.В. Пазюк, М.Г. Прошина, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, О.І. Романюк, Д.О. Савельєв, О.О. Ситніков, В.С. Хижняк та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Досі не вирішеними залишаються такі питання, як: міжнародно-правове регулювання функціонування Інтернету, переваг і недоліків глобальної мережі, міжнародно-правові принципи спілкування в Інтернеті, проблеми невидимого Інтернету та впорядкування майбутнього Інтернету, а також питання віднесення кіберпростору до спільного надбання людства. Вирішення цих аспектів є вкрай важливим для побудови більш ефективного механізму правового регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері. Тому необхідним є комплексне дослідження існуючих норм міжнародного права, що встановлюють деякі правила функціонування Інтернету та певний порядок реалізації інформаційних прав шляхом використання глобальної мережі.

Формулювання цілей статті

Мета статті – комплексне дослідження норм міжнародного права, що регулюють питання отримання та розповсюдження інформації через Інтернет, функціонування глобальної мережі, а також аналіз проблем міжнародно-правового регулювання переваг і недоліків Інтернету.

Виклад основного матеріалу дослідження

Інформаційно-комунікаційні технології є одним із найбільш важливих факторів, що впливають на формування сучасного суспільства. Їх революційний вплив стосується способу життя людей, їхньої освіти й роботи, а також взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Інформаційні технології швидко стають життєво важливим стимулом розвитку світової економіки, надаючи можливість приватним особам, організаціям і спільнотам, що займаються підприємницькою діяльністю, більш ефективно й творчо вирішувати економічні та соціальні проблеми. Для багатьох громадян нині глобальна мережа стала таким же звичним явищем, як друковані засоби масової інформації, телебачення або радіо.

Інтернет (лат. *inter* між та *англ. Net* (work) *мережа*) – глобальна комп'ютерна мережа, що пов'язує між собою як користувачів комп'ютерних мереж, так і користувачів індивідуальних комп'ютерів [1, с. 582].

Як засіб масової комунікації Інтернет досяг такого рівня розвитку і впливу на суспільне життя, який потребує державного втручання через прийняття законів, що регулюють пов'язану з ним діяльність. Так, І.С. Мелюхін зазначає, що інтернаціональна природа Інтернету дає змогу стверджувати, що проблеми законодавчого регулювання діяльності в мережі мають загальний характер і однакові для всіх країн [2, с. 19]. Визначальна риса Інтернету є в тому, що він функціонує одночасно як засіб публікацій і комунікацій, хоча радикально відрізняється від масового сповіщення і традиційних телекомунікаційних послуг. Цим пояснюється специфіка його регулювання [3, с. 105].

Інтернет, як й інші глобальні комп'ютерні мережі, існує не в правовому вакуумі, оскільки все, що з ним пов'язане (автори, постачальники змісту, мережевих послуг, мережеві оператори, провайдери доступу та кінцеві користувачі) є суб'єктами відповідних законів у різних країнах.

Деякі вчені говорять про існування спе-

ціальної галузі – мережевого права [4, с. 13-18; 5, с. 6-12].

Міжнародне право також не залишає поза увагою питання, пов'язані з глобальною мережею Інтернет. Міжнародно-правові проблеми розглядаються з кількох напрямів, зокрема, це питання щодо прав і свобод в Інтернеті, регулювання певних видів діяльності в мережі, а також її функціонування. Особливе значення має дотримання учасниками інформаційного обміну основних і спеціальних принципів міжнародного права.

Найбільш дослідженими в доктрині є питання охорони особистих прав і свобод в Інтернеті, електронної торгівлі, охорони інтелектуальної власності, трудової діяльності в ньому тощо. Міжнародне співтовариство зацікавлене в розвитку міжнародно-правового регулювання цих питань, про що свідчать результати діяльності низки універсальних і регіональних міжнародних організацій у цій сфері. Цікавим прикладом міжнародно-правового регулювання є прийнята Радою Європи 28 травня 2003 р. «Декларація про свободу спілкування в Інтернеті» [6]. Вона закріпила сім принципів:

- 1) інформаційне наповнення Інтернету;
- 2) саморегулювання або спільне регулювання;
- 3) відсутність попереднього державного контролю;
- 4) усунення перешкод для участі людей в інформаційному суспільстві;
- 5) свобода надання послуг через Інтернет;
- 6) обмежена відповідальність провайдерів з контролю за змістом інформації в Інтернеті;
- 7) анонімність.

Варто звернути увагу на принципи відсутності попереднього державного контролю та гласності. Перший означає, що державні органи не повинні за рахунок заходів загального блокування чи фільтрації позбавляти громадськість доступу до інформації та інших комунікацій в Інтернеті, незалежно від державних кордонів. Це є вкрай важливим, оскільки окремі держави свідомо обмежували доступ громадян до

Інтернету та можливість вільного спілкування в мережі. Наприклад, у 2011 р. під час так званої «Арабської революції» в Єгипті було заблоковано всі соціальні мережі, з метою завадити людям домовитися про час і місце проведення демонстрацій, унеможлививши таким чином масові протести. Подібні випадки були, наприклад, у Тунісі, Китаї та інших країнах. Здійснення подібних обмежень виключно в політичних цілях є неприпустимим.

Відсутність принципу гласності означає, що держави повинні поважати бажання користувачів Інтернету не розкривати свою особистість, тобто анонімність. Водночас це не заважає державам вживати заходів і співпрацювати з метою виявлення осіб, винних у вчиненні злочинних дій, згідно з нормами закону.

Крім того, цікавість до Інтернету проявляє й така параорганізація, як «Велика вісімка» [7], що спрямовує розвиток правового регулювання стосовно прав, свобод та окремих видів діяльності в Інтернеті. Зокрема, за результатами останнього саміту (2011 р.) серед головних напрямів розвитку діяльності в глобальній мережі було визначено: захист інтелектуальної власності, персональних даних і недоторканності приватного життя в Інтернеті; боротьба його з використанням для торгівлі дітьми та їх сексуальної експлуатацією; безпека мереж і послуг в Інтернеті.

Як наголошують О.І. Романюк і А.Г. Фрейдліна, глобальна мережа має екстериторіальний характер, тобто доступ до неї з будь-якої країни світу не залежить від виконання урядом правил міжнародних договорів. До того ж, на сьогодні Інтернет фактично став прекрасним щоденно поновлюваним джерелом для порушень у галузі інтелектуальної власності [8, с. 45], а також як для здійснення, так і для порушення інформаційних прав людини.

Важливим чинником є те, що глобальна мережа позбавлена політичної цензури. Функціонування Інтернет-видань дає змогу отримувати інформацію практично в режимі реального часу та досить дешево. Проте інформація про органи державної влади, зокрема в українській мережі

Інтернет, є недостатньою для громадського контролю за її діяльністю. Лише 40% органів державної влади мають власні веб-сайти, причому інформація на них є досить обмеженою, до того ж вона оновлюється нерегулярно.

Хоча переваг Інтернету, безумовно, більше, можливі негативні аспекти не можна недооцінювати. Саме вони потребують регулювання, введення цензури щодо низки матеріалів, які загрожують моральним засадам суспільства. У зв'язку з цим Рада з телекомунікацій Європейської Комісії прийняла в 1996 р. резолюцію, спрямовану на попередження розповсюдження в Інтернеті незаконного змісту, особливо дитячої порнографії [9].

Проблема поширення сумнівної інформації відома з часу надання вільного доступу до мережі Інтернет. Ідеться про інформацію щодо расизму, неонацистської ідеології, вільного розповсюдження порнографічних матеріалів, у тому числі дитячої порнографії, підбурювання до міжнародних і міжрелігійних конфліктів тощо. Окремі країни ведуть активну боротьбу з поширенням незаконного інформаційного наповнення.

Для сучасного інформаційного середовища характерними є висока технологічність і глобальність. Однак становлення єдиного інформаційного середовища відбувається вкрай нерівномірно. Найбільших успіхів досягли промислово розвинуті країни. Досить інтенсивно цей процес також проходить у нових індустріальних державах (Малайзія, Китай, Мексика, Аргентина), але більшість країн, що розвиваються, слабо охоплені цим процесом. Інформація, що циркулює в глобальній мережі Інтернет, перевищує всі наявні ресурси звичайних ЗМІ. Тому тенденції їх розвитку, процеси інформатизації на сьогодні необхідно розглядати в єдності [10, с. 341].

Занепокоєння викликає, перш за все, можливість використання колосального потенціалу інформаційних кібернетичних технологій в інтересах забезпечення військово-політичної переваги, силового протистояння, шантажу, тим самим відкриваючи нові напрями гонки озброєнь [11, с. 84].

На жаль, особливою проблемою є такий інструмент зовнішньої політики окремих розвинутих держав, як інформаційні війни. Намагання домінувати у світовому інформаційному просторі, розроблення низкою держав концепцій інформаційних війн, порушення нормального функціонування інформаційних і телекомунікаційних систем, знищення або отримання несанкціонованого доступу до інформресурсів – далеко не повний перелік військового аспекту сучасного інформаційного суспільства. Значення цієї проблеми підкреслювалося в низці резолюцій Генеральної Асамблеї ООН [12, с. 14].

Варто погодитися з І.М. Забарою, що необхідним є також урегулювання проблеми невидимого (непомітного) Інтернету [12, с. 12], тобто тіньових мобільних Інтернет-систем, що встановлюються на території іноземних держав з метою підготовки акцій непокори, організації масових антиурядових заходів, передачі в режимі on-line відео- та фотоматеріалів про мітинги і демонстрації протесту, а також показу негативних дій уряду. У такий спосіб створюються ситуації, що призводять до «протиріч з міжнародно-правовими принципами суверенітету і територіальної цілісності держави, верховенства закону, дотримання прав людини та демократичних стандартів у світі». Це також є втручанням у внутрішні справи держав.

Як зауважує у своїй доповіді І.М. Забара, зазначаючи, що за останнє десятиріччя Інтернет пройшов надзвичайно важливий етап свого розвитку, прихильники вбачають у цьому лише початок його еволюції. Разом з тим, висловлюються думки про наближення нового етапу, під час якого відбудеться вдосконалення існуючих та поява нових технологій Інтернету, і, як наслідок, зазнає змін сама глобальна мережа.

При цьому ставиться під сумнів система розподілу доменних імен вищого рівня, що склалася як елемент ненормативного, стихійного регулювання, а не скоординований спільний результат співтовариства [12, с. 11].

Цілком обґрунтовано висловлюються

думки про те, що окремі аспекти впорядкування майбутнього Інтернету («Інтернет-2», «Ікс-Інтернет» «Нова Всесвітня Мережа» (New World Network) навряд чи можуть бути визначені лише на існуючому рівні та потребуватимуть свого рішення на найвищому рівні, зокрема в ООН.

Однією з дискусійних проблем є створення окремими державами закритого Інтернету або безпечних доменних зон, що порушує принцип свободи інформації та вимоги дотримання прав людини. Кіберпростір розглядається як специфічний вид території, що не має геологічної основи, з усіма відповідними правовими наслідками.

Найбільш аргументовано позицію про те, що Інтернет є новим, особливим видом простору, що має віртуальну сутність і знаходиться поза межами державної юрисдикції, висловив Д. Менте. За його теорією інтернаціональних просторів, найбільш правильним рішенням, що може бути застосоване, є спеціальне правове регулювання цього телекомунікаційного простору (кіберпростору) [13]. Як аналогію автор наводить приклади режимів регулювання Антарктики, космосу – тих просторів, на які не поширюється суверенітет будь-якої держави.

Разом з цим, варто зауважити, що деякі держави намагаються встановити власну компетенцію над певним сегментом кіберпростору або поширити свою юрисдикцію на окремі види діяльності в ньому.

Ще однією проблемою, на якій справедливо наголошують чимало дослідників, є віднесення кіберпростору до спільного надбання людства (за аналогією з космічним, морським, повітряним). Одним із перших на це звернув увагу І.І. Лукашук [14, с. 136-138]. Таке рішення матиме наслідком відповідний розвиток міжнародно-правового регулювання. Це дасть можливість визначити режим кіберпростору і питання управління ним усіма державами без дискримінації; використовувати його з

урахуванням загальних інтересів і лише в мирних цілях; визначити режим, за яким не відбуватиметься занепад кіберпростору як спільного надбання; отримувати вигоду від його використання всіма державами на справедливій основі; визначити режим і користування кіберпростором із урахуванням інтересів майбутніх поколінь [12, с. 13].

Висновки

1. Цілком зрозуміло, що для віднесення кіберпростору до спільного надбання людства потрібен час і певні зміни в підходах держав до цього питання.

2. На сьогодні необхідними є міжнародні домовленості відносно подальшого розповсюдження глобальних комп'ютерних мереж, які мають відповідати трьом вимогам: 1) користувачі повинні бути впевнені, що конфіденційна комерційна інформація, як і системи оплати, є захищеними та безпечними; 2) повинна існувати гарантія достовірності електронних документів і даних, упевненість у тому, що їх можна використовувати як юридичні докази; 3) користувачі повинні бути впевнені, що зможуть здійснювати контроль за змістом інформації, до якої мають доступ їхні діти [3, с. 110].

3. Розповсюдження інформації через Інтернет, безумовно, потребує подальшого вираженого міжнародно-правового регулювання з метою забезпечення реалізації інформаційних прав людини та одночасного припинення будь-яких спроб використовувати глобальну мережу в деструктивних і антигромадських цілях.

4. Темпи розвитку мережі в Україні є близькими до середньоевропейських. На підставі зробленого аналізу проблем забезпечення права на інформацію, свободу думки та слова в Інтернеті досить актуальною залишається необхідність підготовки спеціального закону України про Інтернет, який повинен у повному обсязі гарантувати забезпечення інформаційних прав громадян.

Список використаних джерел

1. Российский энциклопедический словарь. – М. : Большая российская энциклопедия, 2001. – Т. 1. – С. 582.

2. Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития / И.С. Мелюхин. – М. : МГУ, 1999. – С. 19.
3. Ермичева Е.В. Международно-правовые аспекты деятельности средств массовой информации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/03/0603/030603032.pdf>
4. Абакумова Т.И. О некоторых теоретических аспектах развития сетевого права / Т.И. Абакумова // Сборник научных трудов; выпуск 3 / отв. ред. А.П. Альбов. – М. : Академия бюджета и казначейства, 2011. – С. 13-18.
5. Голоскоков Л.В. О сетевом праве и процессе реализации его отдельных положений в России / Л.В. Голоскоков // Сборник научных трудов; выпуск 3 / отв. ред. А.П. Альбов. – М. : Академия бюджета и казначейства, 2011. – С. 6-12.
6. Declaration on Freedom of communication on the Internet. – 28.05.2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.coe.int/t/information/society /documents/Freedom%20of%20communication%20on%20the%20Internet_en.pdf
7. G8 DECLARATION RENEWED COMMITMENT FOR FREEDOM AND DEMOCRACY (G8 Summit of Deauville - May 26-27, 2011) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.g20-g8.com/g8-g20/g8/english/live/news/ renewed-commitment-for-freedom-and-democracy.1314.html>
8. Романюк О.І., Фрейдліна А.Г. Авторське право в Інтернеті: проблеми захисту / О.І. Романюк, А.Г. Фрейдліна // Матеріали 4-й міжнародної науково-практичної конференції. – Прага, 2008. – Т. 8. – С. 44-46.
9. Illegal and harmful content of the Internet. Communication to the European Parliament, the Council, the economic and social committee of the regions, 1996. Green Paper on the protection of minors and human dignity in audiovisual and informational services.
10. Соловьев В.Н. Человечество и информация: начало новой эпохи / В.Н. Соловьев // Труды международной научно-практической конференции «Глобализация экономики, региональная интеграция». – М., 2002. – С. 339-343.
11. Крутских А. Информационный вызов безопасности на рубеже XXI века / А. Крутских // Международная жизнь. – 1999. – № 2. – С. 82-89.
12. Забара І.М. Міжнародне інформаційне право: актуальні проблеми. Наукова доповідь / І.М. Забара. – К., 2011. – 23 с.
13. Menthe D. Jurisdiction In Cyberspace: A Theory of International Spaces. D. Menthe // Mich. Telecomm. Tech. L. Rev [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http:// www.mttl.org/volfour/menthe.html>
14. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; изд. 3-е, перераб. и доп. – М., 2007. – С.136-138.

Правове регулювання діяльності колекторських компаній в Україні

О.В. Двірська
асистент кафедри
цивільно-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто проблеми, пов'язані з правовим забезпеченням і регламентацією колекторської діяльності. Досліджено деякі питання історії стягнення прострочених заборгованостей. Проаналізовано напрями колекторських послуг, а також проект закону «Про заборону надання колекторських послуг щодо фізичних осіб-боржників».

В статье рассмотрены проблемы, связанные с правовым обеспечением и регламентацией коллекторской деятельности. Исследованы некоторые вопросы истории взыскания просроченных задолженностей. Проанализированы направления коллекторских услуг, а также проект закона «О запрете предоставления коллекторских услуг в отношении физических лиц-должников».

The article is sanctified to consideration of the problems related to the legal providing and regulation of collector activity. During consideration of the indicated problems some questions of history of penalty of outstandings debt, analysed directions of collector services, analysed project of law «On prohibition of grant of collector services of relatively physical persons-debtors», were investigational.

Ключові слова: колекторська діяльність, колекторські послуги, боржник, стягнення заборгованості.

Постановка проблеми

Кризові явища в кредитно-фінансовій сфері України призвели до різкого збільшення заборгованості населення за кредитами та обумовили появу нового виду послуг, спрямованих на примушування суб'єктами господарювання (колекторами) громадян (позичальників) виконати цивільно-правові зобов'язання перед фінансовими установами.

Аналіз результатів діяльності колекторських компаній свідчить, що банками (кредиторами) з метою погашення проблемної заборгованості надається зазначеним суб'єктам господарювання право вимагати від боржників виконання зобов'язань за кредитними договорами на користь фінансових установ.

Разом з тим, зазначений вид діяльності не знайшов чіткого нормативно-правового врегулювання в системі чинного законодавства України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання, пов'язані з колекторською діяльністю, досліджували такі науковці, як:

Н. Яковлева, А. Нікітюк, К. Ларіонова [10–12]. Законодавче регулювання правового статусу діяльності колекторських фірм в Україні відсутнє, але така діяльність не заборонена, отже, вона є можливою.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак вказане питання є малодослідженим: принципи і характер такої діяльності постійно змінюється та є неоднорідними, адже дії колекторських фірм законодавчо не закріплені.

Формулювання цілей статті

Метою публікації є дослідження порівняльно-правових історіографічних питань колекторської діяльності, розкриття понять «колекторська діяльність», «колекторські послуги», вивчення проблем більш чіткого регулювання діяльності колекторських компаній на законодавчому рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Колекторство – це засноване на законі конвєсрне стягнення великої кількості переважно однотипних (однакова кількість

однотипних документів, які підтверджують борг і різняться лише персональними даними позичальника) та безперечних боргів (немає про що сперечатися з боржником: останній повинен повернути гроші і сплатити нараховані відсотки та санкції) [12, с. 31].

Для України колекторська діяльність – явище поки що незвичне, хоча відповідні компанії вже працюють. Основне їхнє завдання – професійне стягнення проблемних заборгованостей, або «вибивання» боргів цивілізованими методами.

Збирати борги або сприяти їхньому поверненню – найдавніший бізнес, який завжди був основним хлібом юристів, адвокатів і, звичайно, злочинців. Але нещодавно й за дуже короткий проміжок часу кількість невиконаних грошових зобов'язань громадян і організацій перед своїми кредиторами зросла багаторазово. Не останню роль відіграє в цьому високий попит споживчого кредитування та вплив світової фінансової кризи. Споживчі кредити є найбільш перспективним, але й найбільш ризиковим сегментом ринку банківських послуг.

Уступка права вимоги існує в законодавстві кілька тисяч років, з часу існування римського права. Заміна кредитора або боржника в Стародавньому Римі в період республіки вважалася абсолютно неприпустимою, але з розвитком господарських правовідносин це призвело до гальмування товарообмінних процесів. Тому для задоволення інтересів суспільства римляни стали застосовувати новацію – заміну сторін шляхом скасування старого зобов'язання й укладення нового з дотриманням усіх вимог: присутності сторін, згоди боржника та кредитора, а у випадках забезпечення зобов'язання заставою чи поручительством необхідно було знову внести заставу або домовитися з поручителем. Звичайно, досить часто укласти нове зобов'язання на тих же умовах було важко з огляду на незацікавленість боржника, поручителя чи заставодавця.

Для врегулювання цієї складної ситуації римляни звернулися до процесуальних норм. У римському праві допускалося ве-

дення судової справи через представника (*cognitor*), причому особливістю таких правовідносин було те, що представник, отримуючи доручення позивача, вів справу від свого імені. Таким чином, у разі задоволення позову представник отримував увесь борг на власне ім'я. І лише потім представник у порядку звітування передавав все отримане кредитору, а представник боржника, у разі стягнення з нього певної суми, звертався до останнього з вимогою про відшкодування стягнутої суми.

Цей механізм став основою для зародження нового інституту римського права – цесії. Цесією (*cessio*) називалася пряма уступка права вимоги. При цесії кредитор, який бажав передати свої права третій особі (цедент), призначав цю особу (цесіонарія) своїм представником у суді та зазначав, що цесіонарій має право залишити все, що було стягнуто за позовом, собі. Таким чином, представник міг отримувати з відповідача-боржника весь борг, але кредиторів його не повертати. Так досягався той же результат, що й при класичній уступці права вимоги.

Разом з тим, механізм цесії містив у собі й певні вади, оскільки не був розроблений для окремих правовідносин, а просто пристосований до них. Так, договір поруки, що укладався між цедентом і цесіонарієм (*mandatum agendi*), міг бути в будь-який момент скасований цедентом в односторонньому порядку. Тобто, якщо кредитор змінював своє рішення, цесія визнавалася такою, що не відбулася. Крім того, вона припинялася зі смертю цедента, оскільки зникало представництво. Боржник також міг сплатити свій борг не через представника, а безпосередньо кредиторів, а він у свою чергу міг відмовити представнику. Платіж, здійснений безпосередньо, вважався дійсним і припиняв зобов'язання.

Таким чином, цесіонарій міг почуватися спокійно тільки у разі, коли отримав усе від боржника і сума боргу перейшла до його власності.

Для врегулювання цієї ситуації в період принципату поширилася практика повідомляти боржникові про здійснення цесії (*denuntiatio*). За такого стану речей борж-

ник уже захищався від можливого позову з боку кредитора і сплата боргу ним безпосередньо кредиторів виключалася. Становлення інституту цесії завершилося за імператора Олександра Севері – виконання боргу на користь кредитора (цедента) не погашало зобов'язання боржника перед представником (цесіонарієм). Крім того, у разі смерті цедента або його відмови від представництва, цесіонарій отримував самостійний позов. Суть його була такою ж, що і у цедента, з тією різницею, що в формулу позову вводилася фікція (цесіонарій визнавався нібито спадкоємцем цедента).

Але, як в сучасному праві правові норми стародавнього Рима містили певні обмеження щодо здійснення цесії: не могли передаватися особисті права, також права, з приводу яких уже подано позов, тощо.

Перші колекторські агентства з'явилися в США, де цей бізнес зародився ще в 60-х рр. минулого століття, а вже на початку 80-х поширився Європою. Нині колекторських компаній там більше, ніж банків (близько 6,5 тис. у США й близько 10 тис. у країнах Євросоюзу). Діяльність таких агентств регулюється спеціальним нормативним актом (Fair Debt Collection Practices Act). Відпрацьовано стійку процедуру роботи банків із проблемними кредитами. У перший місяць виникнення неплатежу банк діє самостійно – телефонує боржникові з проханням сплатити борг. Якщо останній швидко реагує на це, то кредитну лінію може бути відновлено. На 30-й день заборгованості кредит визнається проблемним, на цю суму нараховують підвищені відсотки, штрафи. Якщо боржник погасить кредит, то він може бути відновлений, але це відбувається приблизно в 30% випадків.

Дев'яностий день – останній, коли банки працюють із проблемним кредитом. На 91-й день справу доручають незалежному колекторському агентству, а сам кредит блокується. І якщо навіть позичальник погасить свій борг, кредитний продукт усе одно не відновлюється.

На 210-й день боргу інформація про боржника надходить із колекторського

агентства в кредитне бюро, де на нього заводять справу.

На Заході більшість колекторів працюють із кредиторами за договором цесії – поступки прав вимоги, тобто викуповують борги. Це вигідно і банкам, і колекторським агентствам. Банки рятуються від простроченої дебіторської заборгованості, яка негативно впливає на їхню звітність. Однак, купивши борг, колектор отримує й ризик повного або часткового його неповернення, тому ціна поступки прав вимоги істотно нижча від номіналу. Так, у США борг купують приблизно за 10% його вартості, тобто з дисконтом у розмірі 90%. У Європі, де більш ліберальне законодавство щодо позичальників-фізичних осіб, – і за 5-7%.

У Росії колекторська діяльність зародилася порівняно недавно. Перші компанії зі збору боргів з'явилися на початку 90-х рр., не називаючись власне колекторними. Вони створювалися як юридичні та фінансові компанії, що займалися взаємозаліками тощо, при цьому спеціалізувалися, зокрема або переважно, і на стягненні боргів. Масового ж характеру колекторська діяльність набула в Росії лише у XXI столітті. Це, передусім, пов'язано з розвитком економіки, бізнесу, з потребою ринку в такій послугі, а також із зростанням споживчого кредитування.

Колекторні компанії стягають, як правило, безперечну заборгованість (підтверджену необхідними документами) шляхом здійснення послідовних дій зі збору боргів. Це, як правило:

- 1) попередня робота колекторського центру: СМС, інформування боржників;
- 2) надсилання листів-повідомлень боржникам, які не відгукнулися на телефонні дзвінки;
- 3) виїзд за адресою й особисте інформування боржника;
- 4) пошук боржників, що переховуються, збір додаткової інформації про них;
- 5) судове стягнення.

Основний акцент колекторські компанії роблять на досудове стягнення боргів. Як показує практика, у процесі здійснення своєї діяльності колектори, передусім, ви-

користовують методи, які могли б вплинути на боржників і допомогти усвідомити юридичні наслідки їхніх незаконних дій, а саме – нагадують і попереджають боржників про:

1) кримінальну відповідальність за ст.ст. 177, 159 і 165 Кримінального кодексу Російської Федерації. Але до добросовісного позичальника, який не оформляв кредит за підробленими документами і навіть намагався виплатити його, але потрапив у важку життєву ситуацію і чий борг не перевищує «особливо великого розміру» у 250 тис. рублів, ці статті незастосовні;

2) передачу справи до суду, а також про те, що заборгованість значно збільшиться за рахунок сплати судових витрат. Звичайно, це так, але судовий процес може бути вигідний самому боржникові: безумовно, на якусь суму заборгованість збільшиться, проте можна захищати свої права й істотно понизити розмір суми, що стягається. У суді також можна оскаржувати розмір штрафних санкцій або неустойки, особливо, якщо вона значно перевищує суму кредиту.

3) терміни позовної давності. Часто лякають тим, що цей термін необмежений і банку вигідно подавати до суду тоді, коли відсотки зростуть до значної суми. Насправді згідно з чинним законодавством термін позовної давності становить три роки, а якщо банк його пропустив, то стягнути вже нічого не зможе;

4) внесення поправок до ст.ст. 176 і 177 КК РФ про зміну розміру «особливо великого збитку». Нині він становить 250 тис. рублів, але зацікавлені представники банків внесли 31 жовтня 2008 р. до Державної Думи РФ пропозицію про зниження розміру особливо великого збитку до 10 тис. рублів.

На сьогодні існують колекторські та юридичні компанії зі збору боргів, принципової відмінності між якими немає. Усе залежить від методів і технологій стягнення, які використовує компанія. При цьому колектори-фахівці зі стягнення боргів – це не обов'язково юристи, ними можуть бути люди будь-яких професій. Основне їхнє завдання – повернення боргу.

Оскільки борги переважно стягаються в досудовому порядку, колектори повинні володіти навичками проведення переговорів і методами переконання. Якщо колекторами виступають юристи, то вони мають деяку перевагу в роботі з боржниками, оскільки можуть пред'явити претензії кваліфіковано.

Нині передбачається розроблення проекту федерального закону «Про колекторську діяльність», яким передбачається врегулювати таку діяльність: точно встановити вимоги, що пред'являються до колекторських агентств і самих колекторів.

На сьогодні в Росії представлено два напрями колекторських послуг – кредитний і корпоративний.

Кредитне колекторство є стягненням великого об'єму безперечної однотипної заборгованості. Воно актуальне для банків, страхових компаній, підприємств ЖКГ, тобто організацій, боржниками яких є фізичні особи.

Корпоративне колекторство – стягнення боргів, що виникли внаслідок відносин між організаціями. У цьому разі характеристики заборгованості (однотипність, безперечність) відходять на другий план, а найбільш значимою умовою стає комплексність послуг, що надаються, тобто сукупність юридичних, інформаційних, психологічних способів впливу на боржника з метою повернення заборгованості.

Корпоративне колекторство затребуване лізинговими та факторинговими компаніями, великими оптовими постачальниками тощо. Також існують деякі інші види колекторських агентств. На російському ринку найбільш поширеними є банківські, охоронні та юридичні колекторські агентства. В основному вони відрізняються способом походження (утворені з правових, фінансових структур), кадровим складом, основними та додатковими послугами.

Нині повноваження суб'єкта колекторської діяльності визначаються договорами між ним (суб'єктом) і кредиторами, що укладаються в письмовій формі та повинні відповідати вимогам, встановленим Цивільним кодексом РФ.

Колекторські агентства найчастіше

проводять діяльність на підставі двох договорів: доручення (агентський договір) і про поступку права вимоги (цесія). Але найбільш зручним і часто використовуваним на практиці все-таки є агентський договір.

Колекторська діяльність здійснюється на відшкодувальній основі. Вартість послуг колекторів залежить, як правило, від давності утворення заборгованості та об'єму боргів, що передаються на стягнення, і може становити від 10-50% загальної суми стягнутих боргів. У середньому розмір комісії становить 15-30%.

Що стосується законодавчого регулювання (правових підстав) діяльності колекторських фірм в Україні, то відповідний спеціальний законодавчий акт відсутній. Колекторська діяльність тісно межує з кримінально карними діями разом з іншими порушеннями законодавства.

Так, за кредитним договором банк або інша фінансова установа зобов'язується надати кошти (кредит) позичальникові в розмірі та на умовах, визначених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит і сплатити відсотки. Цивільним кодексом України встановлено, що кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги), правонаступництва, виконання обов'язку боржника поручителем чи заставодавцем (майновим поручителем) або виконання обов'язку боржника третьою особою.

Частина 3 ст. 512 Цивільного кодексу України містить положення, згідно з яким кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом. Так, колекторська компанія може діяти від імені банку (кредитора) на підставі договору доручення, комісії або надання послуг за певну винагороду. У такому разі банк разом із наданням колектору права вчинити певні юридичні дії щодо стягнення з боржника заборгованості передає також інформацію про клієнта-боржника. При цьому ст. 1076 Цивільного кодексу України встановлено, що банк гарантує таємницю банківського рахун-

ку, операцій за рахунком і відомостей про клієнта. Відомості про операції та рахунки можуть бути надані лише самим клієнтам або їхнім представникам. Іншим особам, у тому числі органам державної влади, їхнім посадовим і службовим особам такі відомості можуть бути надані виключно у випадках та в порядку, встановлених Законом України «Про банки і банківську діяльність».

Вказаним законом встановлено, що банківською таємницею, зокрема, є відомості про банківські рахунки клієнтів та їхній фінансово-економічний стан тощо. Приватні особи та організації, які при виконанні своїх функцій або наданні послуг банку безпосередньо чи опосередковано отримали конфіденційну інформацію, зобов'язані не розголошувати цю інформацію та не використовувати її на свою користь чи на користь третіх осіб [7, ст. 60]. Стаття 62 цього ж закону визначає порядок розкриття банківської таємниці, відповідно до якого інформація, що містить банківську таємницю, розкривається банками на письмовий запит або з письмового дозволу власника такої інформації; на письмову вимогу суду або за рішенням суду органам прокуратури, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ та деяким іншим державним органам.

Банки, намагаючись обійти вищевказані норми, практикують безпосереднє зазначення в кредитному договорі пункту про передачу інформації про позичальника (з його згоди) третім особам для стягнення заборгованості в разі її прострочення.

Якщо ж у кредитному договорі такий пункт не був передбачений, то банк до недавнього часу не мав права передавати інформацію колектору. Банк отримав право надавати інформацію, яка містить банківську таємницю, приватним особам та організаціям для забезпечення виконання ними своїх функцій або надання послуг банку відповідно до укладених між такими особами (організаціями) та банком договорів, у тому числі про відступлення права вимоги до клієнта, за умови, що передбачені договорами функції та/або послуги стосуються діяльності банку, яку він здій-

снює відповідно до ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Як показує практика, колектори діють також шляхом впливу не лише на боржника, а й на членів його родини, близьких, співробітників тощо. При цьому необхідною передумовою вчинення такого впливу є наявність інформації про цих осіб, їхні телефони, адреси місця проживання та роботи. Однак, відповідно до Закону України «Про інформацію», інформація про особу охороняється законом [5, ст. 23]. А конституцією визначено, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України [1, ст. 32]. Отже, збирання, зберігання, використання та поширення особистої інформації про особу без її згоди є прямим порушенням чинного законодавства.

Кримінальним кодексом України передбачено відповідальність за вимогу передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці, тобто за вимагання [2, ст. 89].

Отже, навіть якщо в кредитному договорі є пункт про можливість передачі інформації про позичальника (з його згоди) третім особам для стягнення заборгованості в разі її прострочення, а у колекторської компанії є право на отримання такої інформації, це не дає права колектору, порушуючи норми чинного законодавства, втручатися в особисте та сімейне життя, а тим більше вести незаконний збір інформації про близьких, знайомих і дискредитувати особу за місцем роботи.

Останнім часом набула поширення практика залучення шляхом посередництва колекторських організацій, предметом діяльності яких є реалізація права вимоги на користь банків виконання боржниками зобов'язань за кредитними договорами.

У зв'язку з цим Міністерство юстиції України звернулося до Національного банку України з пропозицією ініціювати розгляд цього питання на засіданні правління Національного банку України та вжити заходів банківського впливу та банківського регулювання.

Зокрема Міністерство юстиції України зауважило, що здійснення колекторської діяльності передбачає передачу банками відповідним організаціям права вимоги на користь банків виконання боржниками зобов'язань за кредитними договорами. У свою чергу, такі дії набувають ознак передачі банком колекторській організації своїх прав, які виникли на підставі кредитного договору. Проте, відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» банк провадить виключний вид діяльності.

Як відомо, право вимоги банк може передати за договором факторингу.

Так, відповідно до Цивільного кодексу України за договором факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги) одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату, а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника) [3, ст. 1077].

Водночас, Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» факторинг вважається фінансовою послугою (ст. 4). А закон передбачає право надавати фінансові послуги лише фінансовим установам, а також, якщо це прямо передбачено законом, фізичним особам – суб'єктам підприємницької діяльності. При цьому, фінансовими установами є юридичні особи, які відповідно до закону надають одну чи декілька фінансових послуг та які внесені до відповідного реєстру в порядку, встановленому законом [8, ст. 5].

Також, на думку Міністерства юстиції України, залучення банками колекторських організацій для вимагання виконання зобов'язань боржниками за кредитними договорами можливе лише за наяв-

ності письмового запиту або письмового дозволу боржника на розкриття банківської таємниці. За інших умов така діяльність порушує права та охоронювані законом інтереси громадян і може кваліфікуватися як злочин, передбачений, зокрема, ст. 182 Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за порушення недоторканності приватного життя, ст. 189 – за вимагання, ст. 355 – за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

На сьогодні відсутнє законодавче визначення колекторських послуг. Відповідно до практики їх розуміють як вчинення дій, спрямованих на забезпечення виконання боржником існуючих грошових зобов'язань перед кредитором. При цьому, стягненню боргу може передувати його викуп колекторською організацією у кредитора.

Сфери колекторської діяльності насамперед повинні включати стягнення боргів, що виникли перед:

- банківськими та небанківськими фінансовими установами (кредитними спілками, страховими компаніями тощо);
- підприємствами житлово-комунального господарства;
- торговими та промисловими підприємствами.

Отже, відносини у фінансовій сфері щодо колекторської діяльності регулюються Конституцією України, Кримінальним кодексом України, Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, Законами України «Про банки і банківську діяльність», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про державну податкову службу в Україні», «Про інформацію», «Про захист персональних даних», нормативно-правовими актами Національного банку України та Кабінету Міністрів України. Але питання більш чіткого регулювання діяльності колекторських компаній на законодавчому рівні залишається актуальним.

Не менш гострою є проблема захисту фізичних осіб-боржників. На початку листопада 2011 р. Верховною Радою було за-

реєстровано проект закону «Про заборону надання колекторських послуг щодо фізичних осіб-боржників» (№ 9379). У першу чергу, документом пропонується ввести заборону на надання колекторських послуг щодо фізичних осіб-боржників, а також закріпити визначення колекторських послуг і внести зміни до низки законодавчих актів. Визначено й відповідальність за порушення законодавства у сфері колекторської діяльності, починаючи з величезного (8 тис. мінімальних заробітних плат) штрафу і закінчуючи припиненням діяльності. На думку автора законопроекту, цивілізований ринок колекторських послуг за відповідного законодавчого врегулювання дасть змогу забезпечити нормальне функціонування як фінансового, так і реального сектору економіки.

Автори спробували перетворити колекторство на щось за зразком довідкової служби. За текстом документа, колекторські послуги – це майже виключно спілкування з боржником, його родиною, роботодавцем та іншими особами. Тобто, силові дії чи інші види тиску на людей законом уже не передбачені.

Однак навіть на ці послуги буде накладено тимчасову заборону, що триватиме до розроблення спеціального закону. До того часу може бути введено відповідальність за колекторство у вигляді штрафу в розмірі 8 тис. мінімальних зарплат, а за повторне порушення – ліквідація колектора як юридичної особи.

На думку авторів, діяльність колекторів дуже нервує людей, однак найголовнішим є те, що при «вибиванні» боргів колектори порушують багато законів.

У пояснювальній записці автори подали приклад роботи колекторів у три етапи. «На першому (soft collection) зазвичай телефонні дзвінки відбуваються як удень, так і вночі, а листи, що надсилаються боржникові, містять погрози й залякування. Більше того, колектори тиснуть на неплатників шляхом «знайомства» з їх близькими та родичами, а також шляхом повідомлення на роботу про наявність у неплатника невиконаного зобов'язання», – ідеться в записці.

Якщо цей етап не приносить бажаного результату, колектори переходять до другого – *hard collection*. Вони можуть приходити до боржника додому, демонструвати копію позовної заяви до суду без фактичного подання позову та заяви до міліції щодо вчинення боржником шахрайства чи іншого злочину. Також у цей час на боржника здійснюється психологічний тиск.

І лише на третьому етапі (*legal collection*) колектори звертаються до суду. Це майже визнання того, що вони програли, бо зазвичай таким шляхом практично неможливо повернути кошти.

Законодавчо запроваджується тимчасова заборона надання колекторських послуг щодо фізичних осіб-боржників, виходячи з конституційних принципів пріоритету прав і свобод людини і громадянина, захисту моральності, заборони використання власності на шкоду людині і суспільству, захисту прав боржників, щодо яких проводиться діяльність зі стягнення заборгованості за діючими зобов'язаннями з боку суб'єктів колекторської діяльності.

Проект закону також пропонує визначити термін «колекторські послуги», відповідальність за порушення цього закону та внести зміни до Законів України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» та «Про державну податкову службу в Україні» з метою розширення повноважень відповідних державних уповноважених органів у частині подання до судів позовів про застосування санкцій, пов'язаних із заборною надання колекторських послуг щодо фізичних осіб-боржників.

Прийняття законопроекту дасть змогу вдосконалити чинне законодавство у фінансовій сфері щодо колекторських послуг та закласти підвалини їх цивілізованого ринку.

Висновки

Звичайно, порівняно з розвиненими країнами ринок колекторських послуг в Україні виглядає порожнім. Наприклад, у США на сьогодні, за даними Commercial Collection Agency Association, колекторських агентств більше, ніж самих банків.

Але в Америці цей бізнес почав розвиватися раніше, а також він усебічно врегульований законами. Таким чином, колекторська діяльність на сучасному етапі розвитку економіки України набуває самостійного значення, починає розвиватися й ускладнюватися.

Підбиваючи підсумки, хотілося б зазначити деякі плюси та мінуси появи цієї діяльності в Україні.

Позитивним є те, що:

1. Наша країна поступово виходить на новий, європейський рівень розвитку економіки.

2. Поява колекторської діяльності надасть величезну допомогу банкам щодо повернення боргів, не відволікаючи їх від основної діяльності, дасть змогу попередити та зменшити умисне неповернення грошових зобов'язань.

3. Розвиток такої діяльності в рамках конкурентного ринку є необхідною умовою існування сучасної фінансово-кредитної системи України.

4. Колекторська діяльність дасть можливість вирішувати більшість суперечок у досудовому порядку, що розвантажить роботу судів.

5. Завдяки такій діяльності громадяни можуть звертатися до колекторів щодо витребування боргу у разі сімейних, трудових та інших спорів.

Негативним у цій діяльності на сучасному етапі є відсутність певної законодавчої бази, що врегулювала б функціонування колекторів, які нині працюють на незаконних підставах і в незаконний спосіб.

Тому необхідно найближчим часом ухвалити відповідні закони, щоб, по-перше, попередити здійснення ряду злочинів, застерегти громадян від дій шахраїв і незаконного втручання в їхню особисте життя; по-друге, розмежувати на законних підставах повноваження колекторів та інших державних органів, а також визначити міру їх співпраці та невтручання в справи один одного.

Отже, діяльність колекторів спрямована на те, щоб покращити платіжну дисципліну. Законодавство України регулює діяльність колекторів лише частково, однак

якщо колектори діють в інтересах кредиторів, у рамках правового поля, не порушують прав боржників, то їхня діяльність відповідає чинному законодавству. Тому доцільно законодавчо визначити поняття «колекторська діяльність», чітко врегулювати способи надання послуги щодо стягнення заборгованості на території України, визначити права всіх сторін: кредитора, боржника та колектора. Колекторські компанії можна порівняти з юридичними, діяльність яких не врегульована єдиним законодавчим актом. Проте діяльність як тих, так і інших є легітимною, якщо вони дотримуються при її здійсненні чинного законодавства.

В європейських країнах не існує однозначної думки про існування нормативно-правової бази, що пов'язана з повернен-

ням заборгованості, однак всі дії колекторів регламентовані певними нормативно-правовими актами. Тобто не завжди в законодавстві держави присутній окремий закон. Однак при цьому дії компаній, що займаються поверненням заборгованості, чітко визначені.

На думку автора, недостатньо одного нормативно-правового акта, який регулюватиме колекторську діяльність, оскільки процес цієї діяльності є дещо ширшим і зачіпає не лише практику досудову, як-от: надсилання повідомлень про існування заборгованості, а також практику судового стягнення заборгованості. Єдиний документ важко зробити універсальним і зафіксувати різнопланові права та вимоги до колекторського бізнесу, кредиторів і боржників.

Список використаних джерел

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Кримінальний кодекс України (від 05.04.2001 № 2341-III) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 131.
3. Цивільний кодекс України (від 16.01.2003) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №40. – С. 356.
4. Господарський кодекс України (від 16.01.2003) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №18. – С. 144.
5. Закон України «Про інформацію» (від 02.10.1992) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – С. 650.
6. Закон України «Про державну податкову службу в Україні» (від 04.12.1990; у ред. від 24.12.1993) // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – С. 84.
7. Закон України «Про банки і банківську діяльність» (від 07.12.2000) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5. – С. 30.
8. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 №2664-III // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 154.
9. Закон України «Про захист персональних даних» (від 01.06.2010) // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – С. 481.
10. Іваненко Н. Новації банківського регулювання та нагляду у сфері кредитування / Н. Іваненко // Фінансовий ринок України. – 2008. – №1(51). – С.11-12.
11. Неповорнення кредитів як наслідок фінансової кризи / А.Б. Нікітюк, К.Л. Ларіонова // Збірник статей та доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (14-15 травня 2009 р.) / МОНУ, Хмельницький національний університет. – С. 82-84.
12. Яковлева Н. Правила спілкування позичальника з колектором / Н. Яковлева // Фінансовий ринок України. – 2009. – №5(67). – С. 31.

Умови здійснення авторських прав

О.П. Міщенко

приватний нотаріус

Науковий керівник:

І.А. Безклубий

доктор юридичних наук,

професор кафедри

цивільного права,

Київський національний

університет імені Тараса

Шевченка

У статті проаналізовано основні наукові підходи до вирішення питання про умови здійснення суб'єктивних авторських прав. Переосмислено логічні засади та структуру домінуючої в науці цивільного права концепції умов здійснення авторських прав. Запропоновано власну систему умов, що ґрунтується на взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних чинників.

В статье проанализированы основные научные подходы к решению вопроса об осуществлении субъективных авторских прав. Переосмыслены логические основы и структура доминирующей в науке гражданского права концепции условий осуществления авторских прав. Предложена собственная система условий, которая основывается на взаимосвязи объективных и субъективных факторов.

The article analyzes the main scientific approaches to the implementation of subjective copyrights. The author reconsiders the logical framework and structure of the dominant science in the civil law concept of copyright terms, offering its own system of such an environment, which is based on the relationship between objective and subjective factors.

Ключові слова: суб'єктивне право, авторське право, суб'єктивне авторське право, умови здійснення авторських прав.

Постановка проблеми

Будь-яка особа, вступаючи в цивільні правовідносини, прагне до задоволення власних потреб через реалізацію своїх законних інтересів. Ця мета досягається шляхом набуття особою суб'єктивних цивільних прав та умов їх здійснення. При цьому одного лише закріплення суб'єктивного права за певною особою часто виявляється недостатнім – для того, щоб управлений суб'єкт отримав реальну можливість діяти відповідно до змісту свого права, потрібна низка додаткових об'єктивних і суб'єктивних чинників. Такі чинники, необхідні та достатні для практичної реалізації виду та міри дозволеної поведінки управненого суб'єкта, що становить зміст суб'єктивного цивільного права, і називають у юридичній літературі умовами здійснення суб'єктивного цивільного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Елементи дослідження питання умов здійснення прав, у тому числі авторських, містяться у працях таких учених-цивілістів: В.А. Тархов, М.М. Агарков, С.Т. Максименко, С.М. Братусь, Д.В. Горбась, О.В. Дзе-

ра, В.І. Ємельянов, О.О. Єрошенко, Ю.О. Заїка, О.С. Іоффе, М.С. Карпов, О.В. Коновалов, С.М. Корнєєв, В.М. Коссака, Н.С. Кузнецова, І.М. Кучеренко, Д.Д. Луспенник, В.В. Луць, Р.А. Майданик, О.А. Пушкін, З.В. Ромовська, В.О. Рясенцев, Н.О. Саніахметова, М.О. Стефанчук та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У цивілістичній доктрині проблеми умов здійснення авторських прав знаходять своє відображення, здебільшого, в контексті загальнотеоретичних підходів. Дослідницький інтерес автора, відображений у цій статті, лежить у площині недостатньо розроблених умов здійснення авторських прав, що ґрунтуються на взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Формулювання цілей статті

У цій частині дослідження варто розглянути питання право- та дієздатності суб'єктів авторських прав, співвідношення умов і гарантій їхнього здійснення, проблеми волевиявлення суб'єктів

правовідношення, у якому реалізується суб'єктивне авторське право.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як було зазначено, питання про умови здійснення авторських прав є актуальним для нас тому, що на практиці факту наявності суб'єктивного права буває недостатньо для його практичної реалізації. Така ситуація виникає, зокрема, у разі визнання власника майна (майнових прав) недієздатним – право власності за ним зберігається, але можливість здійснювати його самостійно обмежується. Дещо подібна ситуація трапляється й у разі, якщо для надання правової охорони об'єктам права інтелектуальної власності необхідне проходження певної процедури й одержання правостановлюючих документів (наприклад, патенту), а чинним законодавством не встановлено порядок їхньої видачі. Зрештою, дещо буденний приклад – відсутність ефективних технічних засобів захисту авторських прав у мережі Інтернет, безумовно, не позбавляє автора його прав на твір, але й не дає можливості здійснювати свої правомочності в частині надання дозволу на використання та/або заборони неправомірного використання відповідних об'єктів.

Проблемами умов здійснення суб'єктивних цивільних прав у різний період займалися Ю.С. Гамбаров, М.М. Агарков, С.Н. Братусь, В.П. Грибанов, О.С. Іоффе, С.Т. Максименко, В.А. Тархов, О.А. Підпригора М.А. Дмитрик, Р.О. Стефанчук, М.О. Стефанчук, М.О. Потоцький та багато інших вітчизняних і зарубіжних учених. Разом із тим, цілісної концепції умов здійснення суб'єктивних авторських прав досі не існує. Дослідники по-різному підходять до визначення досліджуваного поняття, формулюють різні логічні критерії виокремлення умов здійснення цивільних прав (вважають такими умовами лише необхідні, достатні, або необхідні й достатні чинники), називають різні умови здійснення цивільних прав, проводять різні їх класифікації. Що ж стосується умов здійснення суб'єктивних авторських прав, то це питання в українській правовій науці залишається малодослідженим.

Розглядаючи питання умов здійснення суб'єктивних авторських прав, потрібно насамперед визначитися з розумінням цього поняття. На нашу думку, таке право – вид і міра дозволеної поведінки управленої особи щодо використання об'єктів авторського права, розпорядження ними та охорони їх від протиправних посягань.

Наразі в науковій літературі немає єдиної точки зору щодо змісту поняття «умови здійснення суб'єктивних цивільних прав» і його місця в концепції здійснення суб'єктивних цивільних прав. Окремі науковці, поділяючи умови здійснення суб'єктивного цивільного права на зовнішні (незалежні від суб'єкта права) та внутрішні (залежні від нього), на жаль, не до кінця розкривають їхній зміст [1, с. 248]. Серед останніх розробок у цій сфері варто звернути увагу на монографію М.О. Стефанчука «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав». У ній автор зазначає, що «здійснення суб'єктивних цивільних прав можливе та повинне відбуватися за таких основних умов: особа повинна бути наділена необхідною правоздатністю щодо своїх цивільних прав; суб'єкт правовідносин має бути наділений необхідним обсягом дієздатності; поведінка щодо здійснення цивільних прав повинна відповідати принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав» [2, с. 11]. Дослідник В.П. Грибанов вважав, що суб'єктивні цивільні права повинні здійснюватися відповідно до їхнього призначення, а основною умовою їхнього здійснення є наявність необхідного обсягу цивільної дієздатності [3, с. 10-11]. С.Т. Максименко поділяв умови здійснення суб'єктивних цивільних прав на об'єктивні та суб'єктивні. Під об'єктивними умовами він розумів гарантії як ті чинники, що формуються всім об'єктивним ходом розвитку суспільства, закладені в його економічному та політичному ладі, або надаються цим суспільством (державою) для забезпечення прав і обов'язків; під суб'єктивними – ті чинники (умови), що залежать від управлених осіб, без яких здійснення права взагалі неможливе або ж є неналежним чи навіть протиправним діянням. До числа

суб'єктивних факторів С.Т. Максименко відносив волевиявлення носіїв прав і обов'язків, а також добросовісність здійснення цивільних прав [4, с. 8].

Варто проаналізувати детальніше наведені вище точки зору.

1. Сумнівною в контексті питання про здійснення суб'єктивних авторських прав видається необхідність виокремлювати правоздатність як умову здійснення суб'єктивного цивільного права. У доктрині цивільного права було запропоновано дві концепції правоздатності: динамічна (М. Агарков) і статична (С.Н. Братусь, О.С. Іоффе та інші). На думку М. Агаркова, термін «право» у правовій науці вживається для позначення двох по суті різних понять. Прикладом першого варіанта використання цього терміну є право власності та йому подібні права, яким кореспондує обов'язок іншого суб'єкта вчинити яку-небудь дію або утриматися від її вчинення. Друге розуміння права в суб'єктивному змісті, за М. Агарковим, – це той випадок, коли суб'єктивному праву не протистоїть жодний обов'язок. «Термін «право» позначає тут, що закон, по-перше, не забороняє таку дію, по-друге, що він надає їй юридичне значення» [5, с. 284]. Таким чином, М. Агарков розмежовує право в суб'єктивному розумінні та особливі прояви правоздатності, що також називаються суб'єктивними правами – право укласти договори, заповіти тощо, але які відрізняються від суб'єктивного права в першому розумінні тим, що з ними не пов'язаний жодний обов'язок. Правоздатність при цьому мислиться не як статичний інститут із раз і назавжди визначеним змістом, навпаки, вона залежить від тих конкретних суб'єктивних прав, носієм яких є та або інша особа. Наявність права в цьому разі – передумова для можливостей реалізації правоздатності [6, с. 4].

Проти динамічного розуміння правоздатності і за традиційне розуміння суб'єктивного права виступили С.Н. Братусь і О.С. Іоффе. Запропонована С.Н. Братусем у роботі «Суб'єкти цивільного права» концепція статичної правоздатності строго розмежовувала власне правоздатність як

загальну здатність бути суб'єктом усіх тих прав, що визнані й допущені об'єктивним правом, суб'єктивне право, змістом якого виступали окремі прояви правоздатності, і нарешті здійснення права, тобто реалізацію на практиці тих можливостей, які становлять зміст суб'єктивного права [7, с. 11]. Саме таке розуміння правоздатності найкраще відповідає сучасним реаліям і домінує у правовій науці [8, с. 441].

Таким чином, правоздатність як здатність особи мати суб'єктивні цивільні права є необхідною умовою набуття цих прав, а не умовою їхнього здійснення. Визнаючи правоздатність умовою здійснення суб'єктивних цивільних прав, М.О. Стефанчук наводить як приклад той факт, що при укладенні договору про відчуження майна особа повинна бути його власником або ж мати право розпорядження [2, с. 34]. З цього твердження випливає, що автор недостатньо чітко розмежовує наявність правоздатності та наявність права. Правоздатною є й та особа, яка не має права власності чи права розпорядження майном, але може набути його в майбутньому на підставах, не заборонених законом, а у прикладі, який М.О. Стефанчук наводить на підтвердження своєї думки, ідеться не про наявність правоздатності, а про наявність конкретного права. Іншими словами, наявність загальної можливості мати право не означає наявності конкретного права і, відповідно, не може бути умовою його здійснення. Інший приклад, наведений М.О. Стефанчуком, – щодо обмеження правоздатності фізичної особи за вироком суду в разі встановлення заборони на зайняття підприємницькою діяльністю [2, с. 35] – лише посилює попереднє враження. Особа, не позбавлена такого права згідно з вироком суду, все одно не може реалізувати його безпосередньо, оскільки має лише необхідний обсяг правоздатності, але не відповідне суб'єктивне право. Суб'єктивне ж право на зайняття підприємницькою діяльністю виникає в разі реєстрації фізичної особи як суб'єкта підприємницької діяльності. Окрім того, необхідно чітко розуміти сутність категорії цивільної правоздатності та її спів-

відношення з цивільною дієздатністю. Умовно кажучи, правоздатність стосується сфери можливого, тоді як дієздатність – сфери дійсного. Тому варто погодитися з В.П. Грибановим, який однією з умов здійснення суб'єктивного цивільного права визнавав саме наявність цивільної дієздатності, а не цивільної правоздатності [3, с. 10-11]. Що ж до позиції М.О. Стефанчука, то, як видно з проведеного аналізу, фактично вона полягає у визнанні умовою здійснення суб'єктивного цивільного права наявності цього права, з чим не можна не погодитися.

2. Суб'єкт авторських прав справді повинен бути наділений необхідним обсягом дієздатності – у цьому однастайною є переважна більшість науковців. Вчинення правочину щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності є підставою для визнання правочину недійсним відповідно до ч. 1 ст. 215 та ч. 2 ст. 203 Цивільного кодексу України. При цьому варто зазначити, що у юридичної особи право- та дієздатність виникають одночасно. Що ж до фізичної особи, то її авторська дієздатність не збігається із загальною цивільною дієздатністю. Загальна дієздатність – це здатність учасника правовідносин своїми безпосередніми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки [8, с. 442]. За цивільним законодавством, така здатність виникає в особи з досягненням нею вісімнадцятирічного віку.

Елементами дієздатності фізичних осіб є: здатність своїми діями набувати цивільні права та юридичні обов'язки (правонабувальна дієздатність); здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки (правоздійснювальна або правовиконавча дієздатність); здатність особи своїми діями розпоряджатися належними їй правами (праворозпорядча дієздатність); здатність нести відповідальність за протиправну поведінку (деліктоздатність) [9, с. 199]. Цей перелік потрібно було навести, щоб підкреслити невідповідність загальної цивільної дієздатності та здатності людини до творчої діяльності, яку слід називати авторською

або творчою дієздатністю. Здатність бути автором будь-якого результату інтелектуальної творчої діяльності не залежить від віку і, отже, від чіткого усвідомлення значення своїх творчих дій. Автором, творцем може бути неповнолітня фізична особа або позбавлена цивільної дієздатності в судовому порядку.

Неповнолітні фізичні особи, які створили об'єкти інтелектуальної власності, визнаються не лише авторами своїх творінь, у них виникає й право на ці результати інтелектуальної діяльності. Більше того, у таких осіб виникає комплекс авторських або патентних прав на будь-які результати інтелектуальної, творчої діяльності, починаючи від оформлення прав на ці результати. Вони також мають право укладати авторські та ліцензійні договори, одержувати належну їм винагороду за використання своїх творінь і розпоряджатися цією винагородою [9, с. 200]. Проте слід мати на увазі, що зазначені майнові права виникають лише в осіб віком від 14 до 18 років. Діти віком до 14 років мають лише право авторства. Майновими правами цих осіб розпоряджаються їхні законні представники. За ЦК України особи віком від 14 до 18 років мають право самостійно здійснювати права автора на твори науки, літератури та мистецтва, об'єкти промислової власності та інші результати творчої діяльності, що охороняються законом (ст. 31 ЦК України).

3. Здійснення суб'єктивних цивільних прав повинно відбуватися в певних правових межах, що встановлюються договором або актами цивільного законодавства (ч. 1 ст. 13 ЦК України). Відповідно до ч. 3 цієї статті зловживання правом у будь-яких формах не допускається. У разі недодержання особою вимог частин 1-5 ст. 13 Цивільного Кодексу, суд може зобов'язати її припинити зловживати своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом, зокрема відмовити в захисті цього цивільного права та інтересу (ч. 3 ст. 16 ЦК). Одним із найбільш надійних критеріїв для відмежування зловживання правом від правомірної поведінки є критерій соціального призначення права, зап-

ропонований С.Н. Братусем. На його думку, відхід у процесі здійснення права від його соціального призначення є відходом від закону з усіма наслідками, що з цього випливають [10, с. 82]. Тому, на нашу думку, здійснення права у встановлених законодавством межах та відповідно до його соціального призначення також є однією з умов здійснення авторських прав.

4. Позиція С.Т. Максименка, який відносить соціально-економічні та правові гарантії до умов здійснення суб'єктивних цивільних прав потребує певних уточнень. Справа в тому, що саме поняття «гарантії» є досить широким і не всі з них справді виступають необхідними умовами здійснення прав. З іншого боку, якщо розглядати як одну з цих гарантій законодавче закріплення відповідного суб'єктивному цивільному праву юридичного обов'язку, то його відсутність справді помітно ускладнює, а іноді й унеможливорює здійснення суб'єктивного цивільного права, а тому може бути визнана однією з умов його здійснення.

5. Вільне волевиявлення управненого суб'єкта, про яке згадує С.Т. Максименко [4, с. 8], також є однією з умов здійснення суб'єктивних цивільних прав. У разі укладення автором твору правочину щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності чи будь-якого іншого правочину щодо твору під впливом обману чи насильства (за наявності так званих дефектів волевиявлення) такий правочин визнається судом недійсним, а сторона, що застосувала до контрагента обман або психічний чи фізичний тиск, зобов'язана відшкодувати останньому збитки в повній розмірі та моральну шкоду (ст. 230, 231 ЦК України). У разі укладення правочину під впливом помилки він може бути визнаний недійсним судом, а сторона, що помилилася в результаті її власного недбальства, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки (ст. 229 ЦК України). Волевиявлення носіїв відповідних обов'язків, про яке також згадує С.Т. Максименко, рівною мірою необхідне для здійснення суб'єктивного цивільного права. В іншому разі право буде порушене

й управнений суб'єкт уже не зможе здійснити його, не звертаючись за захистом свого права до юрисдикційних органів. Правовідносини – це процес взаємодії двох чи декількох суб'єктів, і здійснення одним із них певного варіанта поведінки можливе лише за умови активної чи пасивної згоди інших учасників відносин.

6. Дотримання принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, на якому наголошує М.О. Стефанчук [2, с. 11], може і не бути необхідною умовою для їх здійснення. Проте визнання дотримання цих принципів умовою здійснення суб'єктивних цивільних прав має важливе програмне значення, оскільки спрямовує управнених суб'єктів на розуміння правових меж своєї діяльності, запобігає свавіллю у формі зловживання правом. Загалом, самі принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав і питання щодо обґрунтованості віднесення їх до умов здійснення цих прав буде розглянуто нами дещо нижче.

На наш погляд, до названих умов здійснення суб'єктивного цивільного права доцільно додати ще дві об'єктивні умови здійснення суб'єктивного цивільного права: 1) відповідність конкретного способу здійснення суб'єктивного цивільного права природі цього права; 2) юридичне реальне чи потенційне існування об'єкта суб'єктивного права, що здійснюється.

Проілюструємо нашу позицію деякими прикладами. Так, перша об'єктивна умова здійснення суб'єктивного авторського права – правова природа права – проявляється в тому, що, наприклад, згідно з нормою ч. 2 ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права» особисті немайнові права автора не можуть бути передані (відчужені) іншим особам. Тобто, якщо певна правомочність, що становить зміст суб'єктивного авторського права, за своєю правовою природою характеризуватиметься як особиста немайнова, діятиме зазначена норма, і вчинити всупереч її вимогам носій цієї правомочності не зможе. Адже здійснення особистого немайнового авторського права (правомочності), наприклад, у спосіб передачі

(відчуження) його (її) іншій особі на підставі певного правочину вважатиметься незаконним з відповідними правовими наслідками. Друга об'єктивна умова здійснення суб'єктивного авторського права (юридичне реальне чи потенційне існування об'єкта суб'єктивного авторського права) достатньо зрозуміла, адже існування безоб'єктного суб'єктивного цивільного права є юридичним нонсенсом. Тому, наприклад, для здійснення автором належного йому права на опублікування твору, безумовно, потрібно, щоб цей твір юридично існував.

Висновки

Отже, під умовами здійснення суб'єктивних авторських прав потрібно розуміти систему об'єктивних і суб'єктивних чинників, необхідних і достатніх для практичної реалізації правомочностей, що становлять зміст суб'єктивного авторського права. До цієї системи потрібно відносити лише ті чинники, які здебільшого є необхідними та достатніми для здійснення авторських прав, не допускаючи її надмірного розширення, тенденції до якого спостерігають-

ся останнім часом у науковій літературі. Виходячи з таких міркувань, вважаємо за недоцільне визнавати однією з умов здійснення суб'єктивних авторських прав наявність цивільної правоздатності. Наявність правових гарантій здійснення авторських прав і відповідність поведінки управненого суб'єкта загальним принципам реалізації цивільних прав можуть бути визнані необхідними умовами здійснення таких прав із певними застереженнями. На нашу думку, до умов здійснення суб'єктивних авторських прав потрібно відносити:

- 1) наявність відповідного права;
- 2) необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- 3) волевиявлення управненого та зобов'язаного суб'єктів щодо здійснення авторського права;
- 4) наявність мінімального комплексу правових і соціальних гарантій;
- 5) відповідність способу здійснення права його призначенню;
- 6) відповідність діяльності суб'єкта щодо реалізації своїх авторських прав принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Список використаних джерел

1. *Тархов В.А.* Гражданское право. Общая часть. Курс лекций / В.А. Тархов. – Чебоксары : Чув. кн. изд-во, 1997. – С. 248.
2. *Стефанчук М.О.* Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: монографія / М.О. Стефанчук. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.
3. *Грибанов В.П.* Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / В.П. Грибанов. – М., 1970.
4. *Максименко С.Т.* Осуществление гражданских прав и исполнение обязанностей : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / С.Т. Максименко. – Саратов, 1970. – 17 с.
5. *Агарков М.М.* Обязательство по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков // Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х томах. – Т. 1. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – 490 с.
6. *Дмитрик Н.А.* Осуществление субъективных гражданских прав с использованием сети Интернет / Н.А. Дмитрик. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 200 с.
7. *Братусь С.Н.* Субъекты гражданского права / С.Н. Братусь. – М. : Гос. изд. юр. лит., 1950.
8. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
9. Право інтелектуальної власності: академ. курс. / О.А. Підпригора, О.Б. Бутнік-Сіверський, В.С. Дроб'язко та ін.; за ред. О.А. Підпригори, О.Д. Святоцького. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К. : Ін Юре, 2004. – 672 с.
10. *Братусь С.Н.* О пределах осуществления гражданских прав // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 79-86.

До питання вдосконалення організаційно-правового забезпечення фінансової безпеки України

К.С. Радзівіл

аспірант кафедри
правознавства
Київського національного
торговельно-економічного
університету

Науковий керівник

Ю.І. Крегул
кандидат юридичних
наук, професор, завідувач
кафедри правознавства
Київського національного
торговельно-економічного
університету

У статті подано визначення поняття «державне фінансове регулювання» та вказано шляхи його вдосконалення, з метою покращення організаційно-правового забезпечення фінансової безпеки України.

В статье дано определение понятия «государственное финансовое регулирование» и указаны пути его совершенствования, с целью улучшения организационно-правового обеспечения экономической безопасности Украины.

The purpose of this article is to improve organizational and legal support of the financial security of Ukraine. The author gave a definition of the state financial regulation and ways of its improvement.

Ключові слова: державне регулювання, державне фінансове регулювання, державна фінансова безпека, концепція державної фінансової безпеки, забезпечення державної фінансової безпеки.

Постановка проблеми

Ураховуючи нинішню складну ситуацію у сфері забезпечення державної фінансової безпеки, важливого значення набуває вдосконалення державного регулювання фінансової сфери України, оскільки із здобуттям незалежності державна влада та управління соціальними інститутами поступово здійснюються не лише на організаційно-розпорядчих засадах. Сучасні умови державотворення вимагають подальшого розроблення та запровадження, поряд із державним управлінням, більш демократичних засобів впливу на всі сфери суспільного життя й адміністративно-політичні процеси.

Викладене, безумовно, стосується й фінансової сфери України. Одним із таких демократичних засобів є державне регулювання, що набуває все більшого значення та поширення. Як зазначається в сучасному академічному адміністративному праві, поняття державного регулювання досить часто використовується в наукових дослідженнях, політичній літературі, науково-популярних виданнях, а також деяких нормативних актах, що є свідчен-

ням значної уваги до вказаного питання як науковців, так і практиків [1, с. 63].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема державного регулювання фінансових відносин певною мірою перебуває в полі зору таких дослідників: В. Авер'янова, А. Бейкуна, Ю. Битяка, Є. Кубка, Є. Курінного, В. Развадовського, Н. Саніахметової, Ф. Фіночку та інших. Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, у яких досліджується вказана проблема, вона залишається до кінця не вирішеною, особливо щодо свого смислового наповнення. Вказане призводить до різного тлумачення цього явища та невизначеності його сутності взагалі, що позначається на проблематиці державного фінансового регулювання зокрема [1, с. 63].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На нашу думку, перед дослідженням питання вдосконалення державного фінансового регулювання України доцільно розглянути зміст поняття «державне регулювання» в загальному розумінні, оскіль-

ки воно істотно впливає на формування смислового наповнення поняття «державне регулювання фінансової сфери», що, безумовно, є його складовою.

Формулювання цілей статті

Метою статті є сприяння покращенню організаційно-правового забезпечення фінансової безпеки України, формулювання визначення такого важливого поняття, як «державне фінансове регулювання», окреслення основних шляхів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Варто зазначити, що теоретико-прикладні дослідження вчених-адміністративістів свідчать про багатоаспектність поняття «державне регулювання», відсутність єдиного, універсального концептуального наукового розуміння цього терміна. Як правило, правова природа державного регулювання науковцями розглядається в контексті дослідження якоїсь однієї конкретної суспільно-державної сфери, що не дає змоги узагальнено охарактеризувати його зміст і сутнісні ознаки. Причому питанню саме державного регулювання фінансової сфери вченими-юристами приділено дуже мало уваги.

Більше того, існуючі поняття та визначення сфери дії державного регулювання, навіть щодо однієї галузі, наприклад, економіки, теж тлумачаться занадто широко, унаслідок чого набувають зайвої абстрактності [2, с. 120].

Аналіз наукових праць, присвячених державному регулюванню, яскраво свідчить, що цей процес сприймається науковцями переважно як здійснюваний державою вплив на суспільні відносини, зумовлений інтересами, потребами суспільства та держави. Цей аспект розуміння державного регулювання передає активну сутність правового явища, що розглядається, його дієвий, організаційно-розпорядчий характер. На відміну від зазначеного, інший аспект державного регулювання пов'язаний із вільним і широким вибором засобів організації суспільних відносин суб'єктами управління, більш пасивними умовами функціонування об'єктів. Таке

розуміння державного регулювання передбачає відсутність чітких адміністративно-правових механізмів впливу на керувані об'єкти.

Слід зазначити, що державне регулювання частково ототожнюється з державним управлінням, оскільки з переходом до ринкових відносин останнє набуває регулятивного характеру, що виявляється в появі функції регулювання, метою якого є приведення об'єкта до впорядкованого стану, тому наповнено воно організаційним змістом [3, с. 18].

Представник першої точки зору стосовно змісту державного регулювання Н. Санихметова, розглядаючи організаційно-правові аспекти регулювання підприємницької діяльності в Україні, визначає державне регулювання як засновану на законодавстві одну з форм державного впливу шляхом встановлення та застосування державними органами правил, спрямованих на коригування діяльності фізичних та юридичних осіб, що підтримується можливістю застосування правових санкцій при їх порушенні [2, с. 122]. Аналогічною є позиція Г. Атаманчука, на переконання якого регулювання – це процес встановлення та практичного виконання певних правил (норм) поведінки [4, с. 550].

Проте, на нашу думку, такі погляди говорять про безумовну імперативність державного регулювання, тоді як його основною метою повинно бути втручання лише для допомоги та стимулювання тих чи інших відносин.

Існує також інший погляд на поняття «державне регулювання». Його більш широко тлумачення пропонують Є. Кубко та А. Бейкун. Перший вважає, що державне регулювання створює умови для діяльності суб'єктів та об'єктів управління в напрямі, який є бажаним для держави та за яким відбуватиметься розвиток системи управління в цілому. На його думку, державне регулювання передбачає кілька варіантів майбутньої діяльності керованих об'єктів, створюючи можливість діяти найбільш ефективно [1, с. 66].

Такий підхід суттєво звужує значення державного регулювання, говорячи лише

про контрольні функції органів державної влади.

Сучасне вчення про державне регулювання як категорію похідну щодо державного управління, про певну тотожність цих способів державного впливу сформовано в працях таких дослідників, як: Ю. Битяк, Є. Курінний, В. Развадовський, Ф. Фіночко. Однак, попри визнання зазначеними авторами управлінської природи державного регулювання, сутність останнього, завдяки окремим елементам, особливостям державного управління, розкривалася ними по-різному, тобто неоднозначно. Так, в основному державне регулювання розглядається як діяльність абсолютно тотожна державному управлінню; як видова категорія державного управління; як функція державного управління.

Аналіз співвідношення виконавчої влади, державного управління та адміністративного права дає змогу дійти висновку, що становлення системи державного регулювання не зменшує ролі виконавчої влади в державному управлінні, тим більше, що між державним управлінням і державним регулюванням принципової різниці немає, оскільки їхня мета єдина. Управляючи, органи виконавчої влади здійснюють регулювання, а регулюючи – управління. Відмінність полягає в ступені впливу керуючого на керованого й рівні підпорядкованості або відсутності підпорядкованості [5, с. 13].

Характеризуючи інший аспект розуміння державного регулювання, Є. Курінний пояснює, що це поняття потрібно сприймати не як альтернативу державному управлінню, а як його сучасний різновид, що характеризується спрощеним форматом здійснення з делегуванням функцій самоврядним органам (у тому числі приватним суб'єктам). Однак державне регулювання, як і повноцінний формат державного управління, повинно забезпечувати бажаний для суспільства кінцевий результат реалізації його потреб та інтересів. Якщо цього не відбувається, формат державного регулювання має бути замінений на повноцінне виконання функцій державного управління в

традиційному (повному) форматі [6, с. 258-259].

Викладене свідчить, що сучасна адміністративно-правова наука розглядає державне регулювання в таких варіантах: як активно-вольову, цілеспрямовану діяльність держави, її органів, уповноважених здійснювати регулюючий вплив (активний аспект державного регулювання) і як діяльність держави та її органів, що безпосередньо не керують соціальними процесами, однак своїми діями сприяють їхній організації й упорядкуванню (пасивний аспект державного регулювання).

Автори дотримуються позиції, що державне регулювання за своєю суттю є одним із засобів врегулювання й упорядкування суспільних відносин, яке, на відміну від державного управління, слід визнати ліберальним важелем впливу на соціальні об'єкти. Така якість державного регулювання пояснюється мінімальним втручанням держави в діяльність керованих об'єктів та їх можливістю діяти у визначених межах на власний розсуд. Набуває подальшого практичного поширення ідея формування між цими суб'єктами правовідносин, заснованих на принципах партнерства, рівності їх правового статусу та взаємовідповідальності.

Державне регулювання має підзаконний характер, оскільки здійснюється відповідно до Конституції та законів України, нормативно-правових актів і спрямоване на їх виконання. Попри те, що таке регулювання відіграє не останню роль у забезпеченні інтересів держави та суспільства, налагодженні стабільних соціальних зв'язків, процес його здійснення в чинному законодавстві не отримав належного закріплення. Так, наразі не прийнято ні Концепції, ані Стратегії забезпечення фінансової безпеки України на законодавчому рівні, що призводить до суттєвих фінансових та адміністративних втрат.

Крім того, спрямування державного регулювання на впорядкування певної суспільно-державної діяльності дає змогу говорити про його організаційну сутність.

Як слушно зазначає В. Бевзенко, «державне регулювання здійснюється із по-

двійною метою: сприяння захисту, здійсненню та відновленню суспільних і державних інтересів; організації й упорядкування системи соціальних відносин» [7, с. 110].

Виникнення, зміна, розвиток і припинення правовідносин із приводу врегулювання соціальних і державних потреб цілком залежать від волі як фізичних і юридичних осіб, так і органів виконавчої влади, що за обставин, передбачених законодавством, діють на власний розсуд. Тому, на нашу думку, слід визнати, що сутність державного регулювання нерозривно пов'язана з диспозитивним методом упорядкування правовідносин, застосування якого однак не виключає потреби у використанні імперативного способу врегулювання суспільних відносин.

Поряд із викладенням загального змісту та основних ознак державного регулювання варто ще раз зазначити, що питанню дослідження та вдосконалення державного регулювання у фінансовій сфері нині приділяється занадто мало уваги як ученими-юристами, так і практиками, що у цілому негативно впливає на процес забезпечення фінансової безпеки України. Свідченням цього є відсутність навіть визначення поняття «державне фінансове регулювання» в національній юридичній літературі.

Наразі поняття «державне регулювання» охоплює лише незначну частину фінансових правовідносин, а саме – сферу фінансових послуг, і, відповідно, знайшло своє відображення в Законі України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [8]. Таке становище, на нашу думку, суттєво стримує розвиток фінансової сфери та негативно впливає на можливість держави належним чином здійснювати контроль над нею, а відтак і забезпечувати фінансову безпеку країни.

Таким чином, керуючись необхідністю вдосконалення державного фінансового регулювання як важливої складової в процесі забезпечення державної фінансової безпеки в Україні, пропонуємо визначити державне фінансове регулювання як здійснення уповноваженими (незалежними)

державними органами, у межах чинного законодавства, адміністративно-правового впливу на суспільні відносини, що виникають під час задоволення фінансових інтересів будь-якими суб'єктами в державі, який виявляється у формі встановлення альтернативних варіантів (правил) поведінки учасників цих відносин із метою всебічного врахування їхніх інтересів та забезпечення державної фінансової безпеки.

Слід зауважити, що державне фінансове регулювання потребує вдосконалення в кожній із таких складових: бюджетна, податкова, банківська, валютна, грошово-кредитна тощо. У кожній із зазначених галузей державне регулювання має своє значення, методи та цілі впливу.

Удосконалення державного фінансового регулювання, на нашу думку, повинно здійснюватися за двома основними напрямками: перший – удосконалення організаційної структури та функціонального наповнення органів державного фінансового регулювання; другий – удосконалення нормативно-правової бази державного фінансового регулювання.

Необхідно зазначити, що обидва напрями є однаково важливими для забезпечення державної фінансової безпеки, оскільки по суті покликані збалансувати інтереси суспільства та держави.

Крім того, усі питання щодо вдосконалення діяльності державних органів, що здійснюють державне регулювання у фінансовій сфері, мають особливу актуальність, оскільки від їх вирішення значною мірою залежить ефективність забезпечення державної фінансової безпеки.

Важливим кроком у цьому напрямі став Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р., що започаткував новий етап проведення адміністративної реформи в Україні [9]. Ним передбачено істотні зміни в структурі виконавчої влади. Усього визначено шість типів центральних органів виконавчої влади: міністерство, служба, інспекція, агентство, незалежні регулятори й органи зі спеціальним статусом. Із 112 органів

центральної виконавчої влади створено 63. Із них – 16 міністерств, 28 служб, 13 агентств і 7 інспекцій. Найбільш резонансними заходами, згідно з цим указом, стали скорочення кількості міністерств (із 20 до 16), поєднання посад віце-прем'єр-міністрів і міністрів, доручення скоротити кількість державних службовців не менше ніж на 30%.

Такі кроки, у разі їх завершення та закріплення на нормативному рівні матимуть позитивний вплив на забезпечення державної фінансової безпеки, оскільки вже зараз можна констатувати перші кроки в напрямі вироблення галузевої структури Кабінету Міністрів України – наприклад, запроваджено функціональний поділ міністерств: немає окремо Міністерства освіти і науки України та Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, натомість є Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; немає окремо Міністерства палива та енергетики України та Міністерства вугільної промисловості України, натомість – Міністерство енергетики та вугільної промисловості України; реорганізовано Міністерство економіки України в Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, на яке покладено функції у сфері реалізації державної регуляторної політики, державної політики з питань розвитку підприємництва, регулювання цінової політики; реорганізовано Міністерство транспорту та зв'язку України в Міністерство інфраструктури України тощо.

Важливо, що реформа, поки що хоча б теоретично, розмежовує політичні та адміністративні посади: глави міністерств займаються політикою, формують політичну стратегію розвитку кожної окремої галузі, натомість адміністративні функції покладено на різні агентства та служби. Крім того, можна відзначити намагання чітко окреслити місії центральних органів виконавчої влади, інституційно виокремлювати органи, що здійснюють контрольно-наглядові функції (інспекції), а також керування об'єктами державної власності (агентства). Водночас схоже, що визначені указом служби поєднувати-

муть функції з надання адміністративних послуг і вже згадані контрольно-наглядові функції. Тобто, в цьому разі не виключено збереження інституційного конфлікту інтересів.

Говорячи про забезпечення фінансової безпеки, необхідно зауважити, що саме зазначеним указом президента В. Януковича на Міністерство економічного розвитку і торгівлі, створене в результаті реорганізації Міністерства економіки України, покладено функції у сфері реалізації державної регуляторної політики, державної політики з питань розвитку підприємництва, регулювання цінової політики, що, на нашу думку, матиме позитивний вплив на забезпечення державної фінансової безпеки [9].

Поряд із цим, варто вказати на недоліки такої реформи, що суттєво впливають на стан державного регулювання у фінансовій сфері та забезпечення державної фінансової безпеки.

Найбільше занепокоєння викликає те, що статус центральних отримали всі органи виконавчої влади. Отже, замість ліквідованих урядових органів усі інші органи зростають у статусі: стають центральними й залежними насамперед від президента – їхніх керівників і навіть заступників призначатиме президент, тому можливості вчасно реагувати на проблеми та вирішувати їх значно зменшаться. Такі перетворення суттєво знижують ефективність зазначених органів у сфері забезпечення державної фінансової безпеки через їхню залежність від однієї особи. Інтенсивність фінансових процесів вимагає швидких і рішучих дій, а відтак самостійності та неупередженості керівників державних органів, що відповідають за вказану сферу. Але тотальний контроль президента не лише уповільнює роботу, а й впливає на результати діяльності.

Поряд із цим, для належного здійснення державного фінансового регулювання уповноваженими державними органами в Україні повинна бути розроблена та закріплена на нормативному рівні відповідна концепція як документ, що визначав би основні напрями й цілі здійснення реформ

у сфері забезпечення державної фінансової безпеки.

Висновки

Для вирішення вказаних проблем пропонуємо Кабінету Міністрів України спільно з Національним банком України, Міністерством фінансів України та Міністерством економічного розвитку і торгівлі, із залученням спеціалістів Міжвідомчої комісії з питань фінансової безпеки при РНБОУ розробити «Концепцію забезпечення державної фінансової безпеки», яка враховувала б орієнтацію зовнішньої політики на інтеграцію в європейські структури і специфіку функціонування фінансової системи України та спиралася на досвід європейських держав у цьому

питанні. Крім того, вказана концепція мала б на меті чітко окреслити завдання конкретних органів державної влади для досягнення поставлених цілей, визначила б коло проблемних питань та шляхи їх вирішення.

Концепція, на нашу думку, у разі її розроблення та прийняття на найвищому законодавчому рівні, повинна стати запорукою чіткого послідовного та системного вдосконалення державного фінансового регулювання України і таким чином забезпечення фінансової безпеки держави.

Загалом, урахування вказаних пропозицій позитивно позначиться на державному фінансовому регулюванні, що у свою чергу суттєво вплине на забезпечення державної фінансової безпеки.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник. У 2 т. Т.1. Загальна частина / ред. кол. В.Б. Авер'янов (голова) та ін. – К. : Юридична думка, 2004. – 584 с.
2. Саниахметова Н.А. Регулирование предпринимательской деятельности в Украине: организационно-правовые аспекты / Н.А. Саниахметова. – Одесса, 1998. – 232 с.
3. Развадовський В.Й. Державне регулювання транспортної системи України (адміністративно-правові проблеми та шляхи їх розв'язання) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В.Й. Развадовський. – Харків, 2004. – 38 с.
4. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления / Г.В. Атаманчук. – М., 2005. – 584 с.
5. Адміністративне право України / Ю. Битяк, В. Богуцький, В. Гарашук та ін. ; за ред. Ю. Битяка. – Харків, 2001. – 528 с.
6. Курінний Є.В. Предмет і об'єкт адміністративного права України / Є.В. Курінний. – Дніпропетровськ, 2004. – 340 с.
7. Бевзенко В. Поняття та ознаки державного регулювання / В. Бевзенко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – №11. – С. 110.
8. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 № 2664-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 1. – С. 1.
9. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010 № 1085/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 94. – С. 15.

Сучасний стан нормативно-правового регулювання діяльності адвокатів в Україні: проблеми та перспективи

Л.В. Шульга

здобувач,
Національна академія
внутрішніх справ України

Науковий керівник
Л.І. Казміренко
кандидат психологічних
наук, професор,
професор кафедри
юридичної психології,
Національна академія
внутрішніх справ України

Статтю присвячено дослідженню сучасного стану нормативно-правового регулювання діяльності адвокатів в Україні. Проведено критичний аналіз чинної нормативно-правової бази, що регулює діяльність адвокатів в Україні, визначено основні проблемні питання.

Статья посвящена исследованию современного состояния нормативно-правового регулирования деятельности адвокатов в Украине. Проведен критический анализ действующей нормативно-правовой базы, регулирующей деятельность адвокатов в Украине, определены основные проблемные вопросы.

The article is dedicated to research of the legal regulation of advocacy in Ukraine. The critical analysis of the current regulation of advocacy is the part of article.

Ключові слова: адвокат, адвокатська діяльність, судовий захист, правова допомога, нормативно-правові акти.

Постановка проблеми

Основний Закон України визначає, що найвищою юридичною гарантією прав і свобод людини є судовий захист, а отже, кожен має право на правову допомогу. Відповідно до ст. 59 Конституції України для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми, що виникають у сфері правової організації захисту прав і свобод громадян, а саме, адвокатської діяльності, завжди перебували в полі зору науковців, про що свідчать публікації Т.В. Варфоломєєвої, О.Г. Шило, О.Г. Яновської, В.В. Медведчука, М.М. Михеєнка, С.Ф. Сафулька, О.Д. Святоцького.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Не применшуючи значення та ролі наукових досліджень названих вище вчених, слід підкреслити, що вказана тема нині є малодослідженою, оскільки правове поле, яке регулює діяльність адвокатів, значно

застаріло. Варто зважати, що воно й не може бути сталим, адже піддається впливові ринкових відносин, що динамічно розвиваються, а також норм міжнародних актів. Зокрема, залишається актуальним питання стосовно нормативно-правового забезпечення належної професійної підготовки та відповідних моральних якостей адвокатів, підвищення рівня їх професійної кваліфікації, оплати праці за рахунок коштів державного бюджету тощо. Запропоновані законопроекти в досліджуваній галузі ще й досі не набули статусу чинного закону та є дискусійними серед фахівців, а тому зазначена тема є актуальною.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення пропозицій щодо вдосконалення законодавчого забезпечення діяльності адвоката на основі аналізу чинних нормативно-правих актів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Усе коло нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини в досліджуваній сфері, умовно можна поділити на дві групи. До першої слід віднести міжнародні законодавчі акти, оскільки відповідно до ст. 9 Конституції України

чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]; останнє, у свою чергу, є другою групою.

Розглядаючи першу групу нормативно-правових актів, слід звернути увагу на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, що ратифікована Україною 17 липня 1997 року. Цей фундаментальний міжнародно-правовий документ передбачає низку прав і свобод людини. Так, одним із основних є право кожного захищати себе особисто або звернутися за правовою допомогою до захисника на свій власний вибір, а за відсутності коштів для оплати правової допомоги одержувати таку допомогу безкоштовно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя (ч. 3 ст. 6 Конвенції) [4].

Крім того, Конвенція закріплює й інші права, які стосуються адвокатської діяльності: це, по-перше, права, що можуть бути реально здійснені особою лише за професійної участі адвоката, і, по-друге, права людини, які відіграють роль гарантій для здійснення адвокатом своїх професійних повноважень. До першої групи можна віднести, наприклад, право не бути позбавленим волі інакше, ніж відповідно до процедури, встановленої законом; право на справедливий і безсторонній судовий розгляд тощо. До іншої групи належать, зокрема, такі права людини, як: презумпція невинуватості; право мати достатньо можливостей та часу для підготовки до захисту; право допитувати свідків обвинувачення та вимагати викликати і допитувати свідків, які можуть свідчити на користь захисту, на тих самих умовах, що і свідків обвинувачення, тощо [4].

Серед європейських та інших міжнародних актів зазначимо «Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства», прийнятий делегацією дванадцяти країн учасниць на пленарному засіданні в Страсбурзі 1 жовтня 1988 р. [5]; «Основні положення про роль адвокатів», прийняті VIII Конгресом ООН у серпні 1990 р. [5].

Наведені міжнародно-правові акти пе-

редбачають право кожного обвинуваченого захищати себе особисто або через вільно обраного ним на власний розсуд захисника з-поміж юристів, які можуть надати ефективний правовий захист. Положення цих актів щодо права фізичної особи на захист від обвинувачення відтворено в ст. 59 Конституції України, що закріплює право кожного на правову допомогу і право вільного вибору захисника з метою захисту від обвинувачення [1].

Національне українське законодавство становить другу групу нормативно-правових актів, що регулюють діяльність адвокатів, зокрема, це: Конституція України, Закон України «Про адвокатуру», Кримінально-процесуальний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінально-виконавчий кодекс України тощо.

Згідно з нормами Конституції України від 28 червня 1996 р. (редакція від 04.02.2011 р.) особі гарантується право на захист у суді, при цьому юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі [1]. Зазначимо, що лише в нормі ст. 59 Конституції України вживається термін «адвокатура». Кілька її статей у тому чи іншому аспекті торкаються діяльності адвокатів із надання правової допомоги. Так, ст. 29 передбачає право заарештованого чи затриманого користуватися правовою допомогою захисника [1]; ст. 63 гарантує підозрюваному, обвинуваченому та підсудному право на захист [1]. Слід також зазначити, що права і свободи, що закріплюються статтями 29, 59, 63 Конституції України, не можуть бути обмежені навіть у разі воєнного або надзвичайного стану (ст. 64). Отже, право на захист є правом абсолютним, а будь-яке втручання в його реалізацію з боку держави є прямим порушенням.

Водночас, згідно зі ст. 38 «Участь у справі представника» Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (далі – ЦПК України)

сторона, третя особа, особа, яка відповідно до закону захищає права, свободи чи інтереси інших осіб, а також заявники та інші заінтересовані особи в справах окремого провадження (крім справ про усиновлення) можуть брати участь у цивільній справі особисто або через представника. Юридичних осіб представляють їхні органи, що діють у межах повноважень, наданих їм законом, статутом чи положенням, або їх представники [2].

Незважаючи на те, що ст. 40 ЦПК України надає право бути представником у суді як адвокату або іншій особі, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність і належно посвідчені повноваження на здійснення представництва в суді, вважаємо, що саме інститут адвоката є кваліфікованим суб'єктом представництва будь-якої сторони в суді.

На сьогодні правовий статус адвокатури визначається Законом України «Про адвокатуру», який було прийнято ще у 1992 р. за № 2887-XII. Закон урегулював основні аспекти діяльності цього правозахисного інституту [3]. Зокрема, було по-новому вирішено питання набуття права займатися адвокатською діяльністю, встановлено організаційні форми її здійснення, значно розширено професійні права адвоката і його обов'язки, передбачено гарантії адвокатської діяльності, введено присягу адвоката України, визначено поняття адвокатської таємниці, вирішено питання про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності та визначено систему органів, уповноважених видавати й анулювати свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, урегульовано відносини адвокатури з Міністерством юстиції України, іншими державними органами тощо.

Важливість функціонального навантаження адвокатури вимагає від адвокатів слідування високим етичним стандартам поведінки; водночас, специфіка, комплексний характер обов'язків адвокатури обумовлюють необхідність збалансування служіння адвоката інтересам окремого клієнта та інтересів суспільства в цілому, дотримання принципів законності й вер-

ховенства права. Усе це зумовило вироблення «Правил адвокатської етики», схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 р. [8].

У вказаних правилах передбачено заходи дисциплінарної відповідальності до порушника (адвоката) в порядку, передбаченому чинним законодавством [8]. Отже, дотримання правил професійної етики є вагомою та специфічною основою в діяльності адвокатів, проте сучасна національна законодавча база не врегульовує їхню діяльність таким чином, щоб обійти можливі суперечності між етичними та юридичними нормами, а тому потребує вдосконалення. Для забезпечення гідного рівня правової допомоги, наданої адвокатами, потрібен державний механізм, що зміг би контролювати дотримання ними норм професійної етики та впровадити відповідальність за їх порушення.

Необхідно звернути увагу на те, що до другої групи законодавчих актів віднесено й спеціальне законодавство. Так, Указ Президента України «Про Положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури і Положення про Вищу кваліфікаційну комісію адвокатури» від 5 травня 1993 р. № 155/1993 визначає порядок організації та діяльності кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури. Для підвищення гарантій конституційних прав громадян на правову допомогу, що надається адвокатами та адвокатськими об'єднаннями, захист громадян від обвинувачення, підвищення якості правової допомоги прийнято Указ Президента України «Про деякі заходи щодо підвищення рівня роботи адвокатури» від 30 вересня 1999 р. № 1240/1999; постановою Кабінету Міністрів України: «Про порядок реєстрації адвокатських об'єднань» від 2 квітня 1993 р. № 302; «Про затвердження порядку оплати праці адвокатів по наданню громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави» від 14 травня 1999 р. № 821 [5].

Крім актів, зазначених вище, діяльність адвокатів регулюється статутами адвокатських об'єднань, у яких визначається їхній

правовий статус, внутрішня структура, засади функціонування, повноваження органів управління, також передбачаються права й обов'язки членів адвокатської організації, визначається порядок реорганізації та ліквідації тощо.

Друга група законодавчих актів доповнюється проектами законів щодо діяльності адвокатів. Так, протягом 2008-2010 рр. на розгляд народних депутатів Верховної Ради України подано 14 законопроектів, що вносять зміни до чинних нормативних актів у досліджуваній проблематиці, зокрема:

- Проект Закону України «Про адвокатуру» від 25 грудня 2008 р. №1430 [10];

- Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про адвокатуру» (щодо системи адвокатського самоврядування) від 24 грудня 2008 р. №3549 [14];

- Проект Закону України (Пропозиції робочої групи ВККА) «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», направлений разом із зверненням до органів законодавчої ініціативи, яке стало результатом роботи Всеукраїнського адвокатського форуму від 18 вересня 2011 р. [9].

Особливою подією в процесі реформування інституту адвокатури було проведення 18 вересня 2011 р. за участі близько 3000 адвокатів із 25 регіонів України, представників різних громадських організацій Всеукраїнського адвокатського форуму. Головними питаннями останнього було обговорення сучасного стану адвокатури в Україні, законодавчі ініціативи щодо регулювання діяльності адвокатури, необхідність її реформування та укріплення, прийняття Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» на основі «адвокатського» законопроекту.

За результатами роботи форуму було прийнято перелік концептуальних заходів і направлено відповідні звернення до Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, народних депутатів [6].

Серед основних проблемних питань, що перешкоджають належному виконанню адвокатурою високої конституційної місії фахового правозахисту, призводять

до відтоку кваліфікованих кадрів із адвокатури та зниження її правозахисного потенціалу, слід назвати такі:

- безпідставне фактичне віднесення адвокатської професії до підприємницької діяльності, та, відповідно, надмірне оподаткування, що зрештою негативно позначається на рівні доступності правової допомоги адвоката для громадян;

- негативна практика виселення адвокатських об'єднань із приміщень, де здійснюється їхня діяльність;

- відсутність умов для здійснення адвокатом його функцій у суді, ігнорування адвокатських запитів;

- створення штучних перешкод для необмеженого спілкування адвоката з клієнтом, безпідставний недопуск до здійснення захисту або усунення від такого;

- робота адвокатів у інших адвокатів за трудовою угодою, що унеможливорює розмежування прав та обов'язків кожної зі сторін таких трудових відносин;

- масове порушення професійних прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності;

- кримінальне або адміністративне переслідування адвокатів у зв'язку з їхньою професійною діяльністю.

Проблему масового порушення професійних прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності було визнано на державному рівні (Указ Президента «Про деякі заходи щодо підвищення рівня роботи адвокатури») ще у 1999 році. Проте сьогодні демонструє подальше загострення цієї проблеми. Втручання у вільне та незалежне здійснення правомірної адвокатської діяльності має бути викорінено, зокрема, через притягнення до суворої кримінальної відповідальності винних посадових осіб правоохоронних органів [6].

Отже, нині в умовах існування жвавої дискусії потужних громадських юридичних організацій (ВККА, АПУ та САУ) щодо регулювання діяльності інституту адвокатури України, а також представників інших об'єднань правників, які висловили свої думки щодо реформування цього правозахисного механізму, на наш погляд, найважливішими аспектами, що

повинні знайти відображення в нормативно-правовому забезпеченні діяльності адвокатів, мають бути такі:

- адвокатська діяльність повинна здійснюватися лише в передбачених законом формах, перелік яких має бути вичерпним. Зокрема, необхідно запровадити дві форми здійснення адвокатської діяльності – індивідуальну практику й об'єднання адвокатів. Практикуючих адвокатів і адвокатські об'єднання слід внести до реєстру, що повинен бути доступним для всіх бажаючих у режимі он-лайн;

- закріплення на законодавчому рівні створення незалежної самоврядної професійної Національної Асоціації адвокатів України з метою: посилення незалежності адвокатури, сприяння належному виконанню нею конституційних завдань, захисту професійних прав адвокатів, створення умов для ефективного виконання ними професійних обов'язків, забезпечення залучення адвокатури до законотворчого процесу;

- відображення в тексті Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» особливостей оподаткування адвокатів, з одночасним внесенням відповідних змін і доповнень до Податкового кодексу України, встановлення пільгового режиму оподаткування адвокатської діяльності;

- забезпечення в зазначеному законі належних умов для здійснення правомірної адвокатської діяльності через розширення спектра професійних прав адвокатів (зокрема, в частині надання можливості адвокату здійснювати збір доказів) і гарантій здійснення адвокатської діяльності (зокрема, розширення меж та правових інструментів збереження адвокатської таємниці);

- забезпечити здійснення представництва інтересів громадян адвокатами, які займаються професійною діяльністю за призначенням;

- урегулювати питання трудових взаємовідносин адвокатів, зокрема скасувати можливість укладання трудових угод між адвокатами та зобов'язати останніх об'єднуватися на підставі договорів про асоціацію, партнерство або приєднання,

за умовами яких для кожного члена об'єднання можна передбачити різні права;

- забезпечити підвищення популярності адвокатської діяльності, надаючи її представникам більше прав, компетенцій, повноважень і гарантій;

- запровадження на законодавчому рівні положень щодо здійснення захисту в судах та на досудовому слідстві прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб та представництва в судах фізичних і юридичних осіб постійно на професійній основі лише адвокатами;

- запровадження адміністративної та кримінальної відповідальності осіб, які свідомо перешкоджають виконанню адвокатом його фахових обов'язків, і внесення відповідних змін і доповнень до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Висновки

На підставі викладеного можна зробити висновок щодо необхідності докорінного реформування інституту адвокатури, прийняття нового Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» у редакції, що враховує вищенаведені концептуальні засади, вироблені адвокатурою.

Адвокатська діяльність в Україні має бути особливим, спеціально уповноваженим недержавним професійним інститутом у системі прав і гарантій, що виступає на стороні особи тим юридичним механізмом, який сприяє зміцненню законності. Ураховуючи інтеграцію норм міжнародного права, зокрема європейського, до українського законодавства, пропозиції щодо зміни чинного національного законодавчого поля в регулюванні діяльності адвокатів та норми законопроектів у цій галузі повинні бути впроваджені з урахуванням сучасних реалій, міжнародних стандартів адвокатської професії, досвіду європейських адвокатів у сфері надання правової допомоги та захисту прав і свобод людини.

Звичайно, зміни в національному законодавстві слід впроваджувати зі збереженням уже існуючих переваг, вони не

повинні бути персоніфікованими, тобто необхідно враховувати інтереси адвокатури в цілому, а не лише окремих груп адвокатів або їх об'єднань. Досліджуваний

інститут готовий до реформ і оновлення, подальшого розвитку нормативної бази і вдосконалення правових норм, закладених понад десятиріччя тому.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1 Спеціальний випуск (з наступними змінами та доповненнями).
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV // Голос України. – 2004. – № 89. (з останніми змінами та доповненнями від 20.12.2011).
3. Закон України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р. № 2887-XII // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 9. – С. 198 (з останніми змінами та доповненнями від 02.05.2011).
4. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР // Офіційний вісник України. – 1997. – № 29. – С. 11.
5. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – Адвокатура в Україні. – Київ : Юрінком. – №1. – 2010. – 112 с.
6. Звернення Всеукраїнського адвокатського форуму щодо основних концептуальних засад реформування адвокатури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vkka.gov.ua/index.php?page=news&id=67>
7. *Гошовський В.* Реформа української адвокатури: проєктів більше, а чи буде прийнятий хоча б один? // В. Гошовський // Правовий тиждень. – № 26(204). – 2010. – 43 с.
8. Правила адвокатської етики (схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 року; протокол №6/VI від 1-2 жовтня 1999 року) / Вища кваліфікаційна комісія адвокатури при Кабінеті Міністрів України. – К., 2009. – 44 с.
9. Проект (Пропозиції робочої групи ВККА) Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkka.gov.ua/index.php?page=news&id=25>
10. Проект Закону України «Про адвокатуру» від 25 грудня 2008 р. № 1430. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31490
11. *Свиридов Б.* Реформа адвокатури: народження в муках / Б. Свиридов // Правовий тиждень. – № 27(100). – 2008. – 35 с.
12. *Рафальська І.В.* Питання реформування існуючої системи адвокатури в Україні є на сьогодні нагальним, невідкладним, як невідкладним є питання реформування судової системи, системи правоохоронних органів / І.В. Рафальська // Юридичний журнал. – К. : Юстініан. – 2007. – № 11. – 58 с.
13. *Слободяник Т.М.* Деякі аспекти адаптації законодавства України про адвокатуру до Європейських стандартів / Т.М. Слободяник // Вісник КДПУ ім. Михайла Остроградського. Випуск 1/2008(48). – Ч. 1. – С. 8-10.
14. Туманні перспективи української адвокатури // Правовий тиждень. – 2009. – № 26-27. – С. 21-24.

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Державні службовці чи суб'єкти владних повноважень: питання термінології

Н.В. Дараганова
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права, ВНЗ «Національна академія управління»

У статті досліджено питання, пов'язані з розмежуванням публічної та державної служби. Проаналізовано застосування різних термінів щодо осіб, які здійснюють діяльність у сфері публічної (державної) служби.

В статье исследованы вопросы, связанные с разграничением публичной и государственной службы. Проанализировано применение различных терминов по отношению к лицам, осуществляющим деятельность в сфере публичной (государственной) службы.

In this article an author probed questions, related to differentiating of public and civil service. The author analysed application of different terms an author in relation to persons which carry out activity in the field of public (state) service.

Ключові слова: державні службовці, суб'єкти владних повноважень, публічна служба, державна служба, адміністративне право.

Постановка проблеми

Соціально-економічні реформи в Україні початку 90-х рр. спричинили радикальні зміни в житті суспільства – лібералізацію економіки, її перехід від планової до ринкової, запровадження різних форм власності, ліквідацію системи централізованого планування та управління тощо. Кардинальні перетворення тривають у сфері державної служби – одному з

найважливіших елементів функціонування механізму державного управління.

При цьому, відзначаючи важливість розгляду питань стосовно безпосереднього функціонування та правового регулювання діяльності державної служби, доводиться констатувати, що в питаннях, пов'язаних із застосуванням у юридичній науці категорій «державні службовці», «посадові особи місцевого самоврядуван-

ня», «суб'єкти владних повноважень», «особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», «публічні діячі», «особи, які займають політичні посади», донині не вироблено єдиної позиції.

Більше того, на сьогодні іноді зустрічаємо підміну термінів «суб'єкт владних повноважень» або «особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» терміном «державний службовець», наприклад, для характеристики таких осіб, як: народні депутати, міністри, їх заступники, посадові особи органів місцевого самоврядування тощо. Отже, на практиці має місце проблема розмежування осіб, які перебувають на державній службі та мають статус державних службовців, і тих, діяльність яких також пов'язана з виконанням функцій держави, але які не є державними службовцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській науці вже традиційно питання, пов'язані з розглядом різних аспектів діяльності осіб, які перебувають на публічній (державній) службі, знаходяться у сфері уваги науковців як галузі трудового права (В.С. Венедиктов, І.Я. Кисельов, О.І. Процевський, В.І. Прокопенко, В.Г. Ротань, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева та інші), так і адміністративного права (В.Б. Авер'янов, А.С. Васильєв, І.П. Голосніченко, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Н.Р. Нижник, В.Ф. Опришко та інші).

Серед останніх досліджень слід відзначити монографію за загальною редакцією В.М. Лебедева, в якій, розглядаючи питання суб'єктів трудового права, автори, аналізуючи поняття «працівник, який перебуває на державній службі» – тобто державний службовець, приходять до висновку, що останній не може не бути суб'єктом адміністративного права, і одним із можливих шляхів вирішення проблеми розмежування трудового та адміністративного статусу є визнання того факту, що особа є суб'єктом трудового права тією мірою, якою на неї поширюються норми трудового права та вона персоніфікує собою працівника, в усьо-

му ж іншому цей суб'єкт є суб'єктом адміністративного права [1, с. 182]. Також заслуговує на увагу дослідження М.І. Цуркана «Особливості судового розгляду спорів щодо проходження публічної служби в Україні» [2], у якому здійснено спробу проаналізувати поняття «проходження публічної служби» в контексті адміністративного судочинства і визначити поняття й особливості публічної служби, та дослідження І.В. Огієнко «Особливості реалізації права на працю в органах внутрішніх справ України» [3], в якому автором встановлено дуалістичність правового статусу працівника ОВС України як поєднання адміністративно-правового і трудово-правового статусу.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Пріоритетність завдань Української держави щодо створення системи різноманітних заходів, у тому числі юридичного характеру, спрямованих на забезпечення дійсної реалізації громадянами свого права на працю, ставить перед українською наукою завдання щодо створення реального механізму захисту цих прав. І дослідження теоретичних питань, пов'язаних із діяльністю осіб, які перебувають на публічній (державній) службі, напряду пов'язане з реалізацією практичних питань щодо ефективного проходження цієї служби.

Формулювання цілей статті

Виходячи з вищевказаного, метою статті є дослідження питань термінології щодо осіб, які перебувають на державній (публічній) службі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз нормативно-правових актів дає змогу стверджувати, що на сьогодні в Україні має місце законодавче відокремлення державної служби від публічної.

Так, статтею 1 Закону України «Про державну службу» від 1993 р. [4] встановлено, що державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і

функцій держави й одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Тенденція щодо визначення державної служби через професійну діяльність державних службовців збереглася і в новій редакції Закону України «Про державну службу», що набирає чинності з січня 2013 р. [5], у статті 1 якого зазначено, що державна служба – це професійна діяльність державних службовців із підготовки пропозицій щодо формування державної політики, забезпечення її реалізації та надання адміністративних послуг.

На відміну від державної служби, служба в органах місцевого самоврядування – це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які займають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом (стаття 1 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [6]).

Крім вищезазначеної державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, Кодексом адміністративного судочинства України [7] введено в законодавство України таке поняття, як «публічна служба», та встановлено, що публічна служба – це діяльність на державних політичних посадах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, дипломатична служба, інша державна служба, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування (стаття 3 КАС України).

Особливості діяльності осіб, що працюють (служать) в апараті органів прокуратури, судів, дипломатичної служби, митного контролю, служби безпеки, внутрішніх справ тощо відображено в законах України «Про прокуратуру», «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду юстиції», «Про дипломатичну службу», «Про місцеві державні адміністрації», «Про державну виконавчу службу», «Про Службу безпеки України», «Про державну податкову службу в Україні», «Про міліцію» тощо. У цих законодавчих актах

для визначення діяльності осіб, що її здійснюють, застосовують терміни «служба в прокуратурі», «служба в міліції», «служба в органах внутрішніх справ», «військова служба», «кримінально-виконавча служба» тощо.

Доцільність законодавчого відокремлення різних видів діяльності у сфері публічної (державної) служби зумовлена родом та особливим характером цієї діяльності в різних сферах. Більше того, у рамках трудового права для визначення цієї специфічної діяльності вже застосовується термін «службово-трудова діяльність» [8, с. 9]. Цей термін видається нам досить вдалим, таким, що відображує специфіку діяльності у сфері публічної (державної) служби та застосування якого є можливим і в адміністративному праві.

Отже, на сьогодні законодавчо закріплено існування як державної, так і публічної служби. І якщо публічна служба передбачає діяльність на державних політичних посадах; на посадах суддів, прокурорів; військову, альтернативну (невійскову) службу; дипломатичну службу або іншу державну службу чи службу в органах місцевого самоврядування, то, державна служба – це професійна діяльність лише державних службовців щодо практичного виконання завдань і функцій держави. Тобто поняття «публічна служба» є ширшим, ніж поняття «державна служба», остання ж включає в себе такі елементи, як: «служба в органах внутрішніх справ», «військова служба», «служба в кримінально-виконавчій службі» тощо.

Як зазначила М.А. Штатіна, у російській літературі (вказане стосується й української), а раніше й у радянській юридичній літературі, поняття «публічна служба» (public service, la fonction publique etc.) зазвичай перекладається як «державна служба», тоді як суто державна служба є лише частиною більш широкого поняття публічної. Цей підхід застосовується на сучасному етапі в міжнародних документах, зокрема в Модельному кодексі поведінки публічних службовців, де у статті 1.1 як публічна розглядається служба в будь-якому публічному органі [9, с. 92-93].

При цьому, для визначення осіб, які здійснюють діяльність у сфері публічної (державної) служби, законодавець застосує кілька різних термінів.

По-перше, це термін «державні службовці». Так, зі змісту статті 1 Закону України «Про державну службу» від 1993 р. випливає, що вказаний термін застосовують до осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті для практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. У статті 1 нової редакції Закону України «Про державну службу» від 2011 р. встановлено, що державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в державному органі, органі влади Автономної Республіки Крим або їх апараті, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету, крім випадків, визначених законом, та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з реалізацією завдань та виконанням функцій державного органу або органу влади Автономної Республіки Крим щодо: підготовки пропозицій стосовно формування державної політики у відповідній сфері; розроблення, експертизи та/або редагування проектів нормативно-правових актів; надання адміністративних послуг; здійснення державного нагляду (контролю); управління державним майном або майном, що належить Автономній Республіці Крим, державними корпоративними правами; управління персоналом державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим або їх апарату; реалізації інших повноважень відповідного органу.

По-друге, у законодавстві застосовується термін «посадові особи місцевого самоврядування». Наприклад, у статті 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» зазначено, що посадовою особою місцевого самоврядування є особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує за-

робітну плату за рахунок місцевого бюджету.

По-третє, нині має місце застосування терміну «публічні діячі». Так, Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 28 листопада 2002 р. [10], у статті 1 вжито цей термін: публічні діячі – це фізичні особи, які виконують або виконували визначені публічні функції в іноземних державах, а саме: глава держави, керівник уряду, міністри та їх заступники; депутати парламенту; члени верховного суду, конституційного суду або інших судових органів високого рівня, рішення яких не підлягають оскарженню, крім як за виняткових обставин; члени суду аудиторів або правління центральних банків; надзвичайні та повноважні послы, повірені у справах та високі посадовці збройних сил; члени адміністративних, управлінських чи наглядових органів державних підприємств, що мають стратегічне значення.

По-четверте, у КАС України законодавець застосував термін «суб'єкти владних повноважень». Зокрема, у статті 13 цього кодексу встановлено, що суб'єкт владних повноважень – це орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень (стаття 3 КАС України). Крім КАС України, в аналогічному значенні термін «суб'єкт владних повноважень» застосовано і в інших нормативно-правових актах, наприклад, Законі України «Про доступ до публічної інформації» [11].

По-п'яте, Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» [12] введено такий «особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування». У статті 4 цього законодавчого акта встановлено суб'єкти відповідальності за корупційні правопорушення. Серед них визначено й особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, до

яких віднесено: а) Президента України, Голову Верховної Ради України, його Першого заступника та заступника, Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів України, міністрів, інших керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, та їх заступників, Голову Служби безпеки України, Генерального прокурора України, Голову Національного банку України, Голову Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голову Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голову Ради міністрів Автономної Республіки Крим; б) народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад; в) державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування; г) військових посадових осіб Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань; ґ) суддів Конституційного Суду України, інших професійних суддів, Голову, членів, дисциплінарних інспекторів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, службових осіб секретаріату цієї Комісії, Голову, заступника Голови, секретарів секцій Вищої ради юстиції, а також інших членів Вищої ради юстиції, народних засідателів і присяжних (під час виконання ними цих функцій); д) осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, державної кримінально-виконавчої служби, органів та підрозділів цивільного захисту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, осіб начальницького складу податкової міліції; е) посадових і службових осіб органів прокуратури, Служби безпеки України, дипломатичної служби, митної служби, державної податкової служби; є) членів Центральної виборчої комісії; ж) посадових та службових осіб інших органів державної влади.

По-шосте, у статті 6 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 7 жовтня 2010 р. [13] встановлено, що посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не

поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу. Аналогічна норма щодо посад першого заступника міністра та заступника міністра (у разі введення), які також належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу, установлена в статті 9 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. [14].

Висновки

Отже, для визначення осіб, які здійснюють діяльність у сфері публічної (державної) служби, на сьогодні застосовують такі терміни, як: «державні службовці»; «посадові особи місцевого самоврядування»; «суб'єкти владних повноважень»; «публічні діячі»; «особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування»; «особи, які займають політичні посади».

Порівнюючи вищеназвані терміни, зазначимо, що всі вони застосовуються для визначення осіб, які діють у сфері публічної (державної) служби, а критерієм розрізнення можна визначити особливу сферу їхньої діяльності.

І хоча на сьогодні термін «державний службовець», на нашу думку, набув найбільш широкого розповсюдження не лише в законодавстві, а й у наукових, навчальних працях, проте лише два терміни – «суб'єкти владних повноважень» і «особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» – дійсно визначають осіб, які перебувають як на державній, так і на публічній службі. До того ж, терміном «суб'єкти владних повноважень» визначають не лише фізичних осіб, а й юридичних.

Таким чином, на нашу думку, термін «державний службовець» має застосовуватися лише до осіб, які безпосередньо здійснюють діяльність у межах державної служби, найширше ж коло осіб (фізичних та юридичних), діяльність яких пов'язана як із державною, так і з публічною службою, охоплює термін «суб'єкти владних повноважень».

Список використаних джерел

1. Лебедев В.М. Современное трудовое право (Опыт трудового компаративизма). Книга первая / В.М. Лебедев, Е.Р. Воронкова, В.Г. Мельникова; под ред. В.М. Лебедева]. – М. : Статут, 2007. – С. 182.
2. Цуркан М.І. Особливості судового розгляду спорів щодо проходження публічної служби в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.07. «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / М.І. Цуркан; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 18 с.
3. Огієнко І.В. Особливості реалізації права на працю в органах внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / І.В. Огієнко; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2010. – 19 с.
4. Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-ХІІ; ред. від 30.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
5. Закон України «Про державну службу» від 17.11.2011 № 4050-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
6. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07.06.2001 №2493-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV; поточна версія від 25.01.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
8. Лавриненко О.В. Правове регулювання прийняття на службу до органів внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.05. «Трудове право; право соціального забезпечення» / О.В. Лавриненко. – Харків, 1998. – С. 9.
9. Штатаина М.А. Публичная служба / М.А. Штатаина // Административное право зарубежных стран : учебник ; под ред. А.Н. Козырина, М.А. Штатиной. – М. : Спартак, 2003. – С. 92-93.
10. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 28 листопада 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
11. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
12. Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
13. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 07.10.2010 № 2591-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
14. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 № 3166-VI; остання редакція від 07.08.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

Деякі аспекти адміністративного провадження, пов'язаного з набуттям статусу біженця в Україні

Р.Ф. Аракелян

студентка магістратури,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник
В.В. Іванюшенко
кандидат юридичних
наук, доцент, заступник
декана юридичного
факультету,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Законодавство у сфері адміністративно-правового регулювання справ, пов'язаних із набуттям статусу біженця в Україні, є нестабільним і розвивається достатньо повільно, тому багато біженців не можуть реалізувати гарантовані права на притулок і захист. Для вирішення цієї проблеми необхідно удосконалити інституційне законодавство.

Законодательство в сфере административно-правового регулирования дел, связанных с приобретением статуса беженца в Украине, является нестабильным и развивается достаточно медленно, в связи с этим большое количество беженцев не могут реализовать гарантированные права на приют и защиту. Для решения этой проблемы необходимо усовершенствовать институционное законодательство.

The legislation in the arena of administrative and legal regulation cases which relate to obtaining a refugee status in Ukraine is unstable and developing so slowly, therefore a lot of refugees don't able to realize the rights of asylum and protect which are being guaranteed. To resolve these problems you need to enhancement legislation base which is governed the refugee status.

Ключові слова: *преференційний режим, імміграція, статус біженця, апатриди, іноземці, особа, яка потребує додаткового захисту, оскарження рішень органів міграційної служби.*

Постановка проблеми

Усвідомлюючи інтенсивність міграційних процесів в Україні, необхідним є створення преференційного режиму для потенційних біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, шляхом внесення відповідних змін і доповнень до актів національного законодавства з метою подальшого вдосконалення інституційного законодавства.

На сьогодні існує практика безпідставної відмови у визнанні іноземця або апатрида біженцем або особою, яка потребує надання притулку, а також, практика, пов'язана зі скасуванням рішення про визнання особи біженцем або особою, що потребує надання притулку. Це зумовлено нівелюванням положень міжнародно-правових стандартів у цій сфері регулювання в актах національного законодавства та наявності значної кількості прогалин у

нормах чинного як міжнародного, так і національного законодавства, що спрямовані на недопущення іноземців та апатридів до системи надання статусу біженця або особи, яка потребує додаткового захисту в Україні, внаслідок чого вони змушені шукати захисту в інших країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вказане питання є предметом уваги багатьох відомих учених. Нині зазначені у статті проблеми знайшли своє часткове втілення в роботах В.Б. Авер'янова, М.В. Вітрука, Л.Д. Воеводіна, В.К. Гіжевського, Л.М. Галенської, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, О.Є. Єжової, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, В.І. Кисіля, Л.В. Ковалюка, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, В.О. Котюка, С.Ю. Кашкіна, П.А. Калініченка, С.О. Мосьондза, С.С. Саїва та інших дослідників.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на проаналізовані здобутки в досліджуваній проблематиці та науковій літературі, зокрема, у вітчизняних правників бракує як системних досліджень, так і конкретних пропозицій щодо покращення адміністративного провадження за участю іноземців і біженців в Україні.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є дослідження та висвітлення сучасних законодавчих нововведень у сфері адміністративного провадження, пов'язаного з набуттям статусу біженця в Україні, та вироблення конкретних законодавчих пропозицій щодо покращення адміністративного провадження в цій категорії справ.

Виклад основного матеріалу дослідження

Україна має достатньо велику кількість законодавчих актів щодо регулювання міграційних відносин, щільне місце серед них займає стаття 26 Конституції України, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, зокрема, Конвенція про статус біженців 1951 р. та Протокол 1967 р., що доповнює положення Конвенції, Угоди між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців, ратифікована Законом України від 21.10.1999 р., а також Керівництва щодо процедур і критеріїв встановлення статусу біженців, відповідно до Конвенції 1951 р. та Протоколу 1967 р. (Женева, 1992), ухвалені Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців; Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 р.; Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 р.; Закон України «Про імміграцію» від 07.06.2001 р.; Указ Президента України «Про Концепцію державної міграційної політики» від 30.05.2011 р.; Указ Президента України «Про заходи щодо боротьби з незаконною міграцією» 18.01.2001 р.; постанова Кабінету Міністрів України «Про затверджен-

ня Порядку надання біженцям грошової допомоги та пенсії» від 13.07.2004 р.; постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження зразків документів, необхідних для реєстрації місця проживання в Україні» від 28.06.2004 р.; постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування квоти імміграції, Порядку провадження за заявами про надання дозволу на імміграцію і поданнями про його скасування та виконання прийнятих рішень, Порядку оформлення і видачі посвідки» від 26.12.2002 р. та інші нормативні акти.

Україна з 1993 р. розпочала розбудовувати державну систему захисту біженців і надання притулку. За роки незалежності в нашій країні статус біженця одержали близько 5 тис. осіб, а заяв про надання статусу біженця було подано 20 тис. [2].

Практика застосування чинного законодавства з питань правового регулювання відносин за участю іноземців, біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, і статистичні дані свідчать про інтенсивність міграційних процесів в Україні. Станом на 01.07.2011 р. кількість біженців в Україні становила 2435 осіб [2]. Кількість біженців походженням із Європи становить 137 осіб із таких країн: Російська Федерація, Боснія і Герцеговина, Югославія, Сербія. Інтенсивність міграційних процесів у нашій країні також зумовлює необхідність удосконалення діючого законодавства в цій сфері, що у свою чергу спричинить лібералізацію візового режиму між Україною та ЄС. Кількість біженців в Україні походженням із Азії становить 2020 осіб із таких країн: Азербайджан, Афганістан, Бангладеш, В'єтнам, Вірменія, Грузія, Індія, Ірак, Іран, Йорданія, Китай, Казахстан, Ліван, Палестина, Сирія, Таджикистан, Туреччина, Туркменістан, Узбекистан, Шрі-Ланка, Саудівська Аравія. Велика кількість біженців із країн Азії свідчить про дієвість постанов Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місце постійного проживання в Автономній Республіці Абхазія Грузії та прибули в Україну» від 26.06.1996 р.

№ 674 та «Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Чеченській Республіці Російської Федерації та прибули в Україну» від 16.02.1995 р. № 119. Кількість біженців в Україні походженням із Африки становить 258 осіб із таких країн: Алжир, Ангола, Буркіна Фасо, Бурунді, Гвінея, Гвінея-Бісау, ДР Конго, Ефіопія, Заір, Єгипет, Камерун, Конго, Ліберія, Лівія, Мадагаскар, Нігерія, Руанда, Сомалі, Малі, Судан, Сьєра Леоне, Уганда, Мозамбік, Чад [2].

З огляду на вищезазначені дані, що свідчать про інтенсивність міграційних процесів в Україні, необхідним є створення преференційного режиму для потенційних біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, шляхом виявлення суттєвих недоліків і прогалин чинного законодавства, порівняння національного законодавства з міжнародними та Європейськими стандартами з регулювання відносин за участю іноземців, біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, з метою подальшого вдосконалення інституційного законодавства.

Відповідно до Інформаційно-аналітичної довідки Державного комітету України у справах національностей та релігії від 25.03.2011 р. «Про практику застосування Закону України «Про біженців» та розбудову національного інституту притулку» на обліку органів внутрішніх справ України у 2010 р. перебувало 535 осіб, зареєстрованих на підставі довідки про подання заяви про набуття статусу біженця, із них 242 особи були зареєстровані як такі, що подали заяву про оскарження рішення органу міграційної служби про відмову в прийомі відповідної заяви [2]. Цей факт свідчить про масове оскарження рішень органів міграційної служби та наявність суттєвих прогалин законодавчого регулювання і практики застосування на той час чинного Закону України «Про біженців» від 21.06.2001 р., що сприяв порушенню прав потенційних біженців. З метою ефективної реалізації положень діючих міжнародно-правових актів і правових актів національного законодавства,

особливо положень нового Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 р. та прийнятих на його основі підзаконних нормативно-правових актів, автором цієї статті виявлено суттєві недоліки та прогалини чинного законодавства та вказано шляхи їх подолання.

Аналіз положень Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 р. та наказу Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2011 р. № 649 «Про правила розгляду заяв та оформлення документів, необхідних для вирішення питання про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, втрату і позбавлення статусу біженця та додаткового захисту і скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту» виявив ряд прогалин і невідповідностей положень законодавчих актів міжнародним стандартам на стадіях провадження процедури визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, і на стадії втрати та позбавлення статусу біженця і додаткового захисту, скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, що потребує додаткового захисту. Так, щодо провадження процедури порушення клопотання у вигляді звернення особи із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, встановлено п'ятиденний строк звернення до уповноваженого органу міграційної служби із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту [4]. Інший порядок передбачено в разі незаконного перетинання державного кордону, у цьому разі норма містить імперативний обов'язок у вигляді: «повинна без зволікань звернутися до відповідного органу міграційної служби із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту» [3]. Не дивлячись на відсутність відповідальності за незаконне перетинання державного кордону України в разі звернення із відповідною заявою без зволікань, існує ряд вагомих причин,

що можуть затримати подачу заяв, наприклад, нагальна необхідність одержання юридичної консультації. Часові терміни також суперечать статті 8 Директиви Ради ЄС «Про мінімальні стандарти процедур надання та спрощення статусу біженців в Державах-членах» від 2005 року: «Не обмежуючи положення ст. 23 (4) (i), Держави-члени забезпечують, щоб заяви про надання притулку не відхилялися і не виключалися з розгляду лише на тій підставі, що вони не були подані якнайшвидше» [5, с. 47]. Положення частини 1 та 2 статті 5 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» спрямовані на прийняття рішення про відмову в розгляді заяв про надання статусу біженця багатьом особам, які шукають статус біженця в Україні, у зв'язку з пропуском встановленого строку, що може бути спричинений необхідністю одержання консультації правового характеру, пошуком перекладача, хворобою, культурними особливостями. Унаслідок такого законодавчого обмеження, особи, які потребують притулку, імовірно будуть змушені шукати статусу біженця в країнах ЄС. З метою усунення вищезазначеного законодавчого обмеження пропонуємо доповнити статтю 5 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» частиною 8 такого змісту: «Заява особи про визнання її біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, подана з пропущенням строків, визначених частинами 1 та 2 цього Закону не підлягає відхиленню та не виключається з розгляду у зв'язку з пропущенням визначених строків». Таке положення усуває законодавчі перешкоди, що передбачені частинами 1 та 2 статті 5 аналізованого закону для подання заяви до відповідного органу міграційної служби з метою одержання статусу біженця або особи, яка потребує додаткового захисту. Вказана пропозиція сприятиме ефективній реалізації прав іноземців та апатридів у ході провадження у справі про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

Стадія оформлення документів для ви-

рішення питання про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, регламентується статтею 8 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», аналіз положень якої виявляє ряд прогалин і неточностей, що є перешкодою для вирішення питання визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Зокрема, не визначено остаточного терміну дії довідки про звернення за захистом і чітко не вказано, що термін дії документа може бути продовжений, хоча Правила розгляду заяв та оформлення документів, необхідних для вирішення питання про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, втрату та позбавлення статусу біженця та додаткового захисту і скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2011 р. № 649, передбачають продовження строку дії довідки про звернення за захистом в Україну, але обмежують реалізацію цього положення «надходженням відповідного доручення від Державної міграційної служби України». При цьому не передбачено строки надходження цього доручення та відповідальність посадових осіб Державної міграційної служби України в разі ненадходження від них доручення [4]. Невизначеним залишається питання про вилучену довідку про звернення за захистом, якщо суд або адміністративний орган приймає для розгляду апеляційну скаргу до справи, відсутнє положення про видання довідки за таких обставин. Законодавство не відносить до компетенції органу міграційної служби вирішення питання продовження терміну дії документів, доки очікуються остаточні результати апеляції. Також, відсутня вказівка про те, що довідка про звернення за захистом є підставою для реєстрації за місцем проживання. Визначені прогалини можуть призвести до притягнення до адміністративної відповідальності за незаконне перебування на території України, застосування штрафів, затримання та видворення до країни,

де цим особам загрожує небезпека, також до того, що заявникам буде відмовлено в реєстрації за місцем проживання.

З огляду на вищезазначене, вважаємо за необхідне доповнити положення ч. 1 статті 8 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» положенням такого змісту: «Довідка про звернення за захистом в Україні є підставою для реєстрації за місцем проживання.», що імперативно визначає обов'язковість державної реєстрації за місцем проживання на підставі зазначеної довідки та перешкоджає прийняттю рішення про відмову в реєстрації за місцем проживання у зв'язку з відсутністю законодавчої вимоги щодо цього. Тому необхідно замінити частину 5 статті 8 положенням такого змісту: «Термін дії довідки про звернення за захистом в Україні є дійсним та не підлягає продовженню строку його дії до прийняття рішення Державною міграційною службою України про визнання або відмову у визнанні особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.». Це положення усуває необхідність детальної регламентації порядку продовження терміну дії довідки про звернення за захистом в Україні, що у свою чергу може призвести до затягування провадження у справі. Таке затягування може бути спричинене необхідністю встановлення строків для прийняття доручення від Державної міграційної служби України та можливого пропущення встановлених строків. На нашу думку, необхідність продовження терміну дії довідки про звернення за захистом в Україні є перешкодою для ефективної реалізації прав потенційних біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, у зв'язку з необхідністю проведення цієї процедури.

Відповідно до аналізованого закону особа має право зберігати свою довідку про звернення за захистом протягом п'яти робочих днів після дня її письмового повідомлення з метою подання апеляційної скарги [3]. Такий законодавчий припис є неоднозначним з огляду на те, що стає незрозумілим, з якого моменту здійснюється відрахування часу: із дати написання лис-

та, його відправлення чи дати, коли лист вручається заявникові. Заявник має п'ять робочих днів на оскарження прийнятого рішення. Цей строк слугуватиме підставою для звернення до суду задля продовження терміну для подачі скарги, оскільки такий термін є занадто коротким і перешкоджає доступові заявників до ефективних засобів правового захисту. Відповідно до європейських стандартів, позивач повинен мати досить часу для вжиття всіх необхідних заходів, включаючи спрямовані на реалізацію права на оскарження рішення, одержати доступ до своєї справи з метою виявлення порушення вимог закону з боку працівників міграційної служби під час провадження у справі та висвітлити ці порушення в апеляційній скарзі; скласти апеляційну скаргу. Короткий проміжок часу, відведений на оскарження, може спричинити декларативне трактування, яке призведе до того, що заявники звертатимуться до судів із проханням про відновлення пропущеного строку, а це, відповідно, спричинить ще більше навантаження на адміністративні суди; через недодержання процесуальної форми, у зв'язку з відсутністю часу на звернення за правовою допомогою велику кількість апеляційних скарг буде відправлено на усунення недоліків; заявники протягом певного проміжку часу не матимуть документів, що призведе до збільшення штрафів, арешту, примусового видворення до країни, де людям може загрозовувати небезпека. У цьому випадку йдеться про документ, що видається заявникові під час провадження у справі про визнання особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, нею є: довідка про звернення за захистом в Україні, що видається з часу звернення із заявою про визнання особи біженцем. З огляду на цей факт, необхідно внести зміни до частини 1 статті 12 такого змісту: «Рішення органу міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі про відмову в прийнятті заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо визнання біжен-

цем або особою, яка потребує додаткового захисту, може бути оскаржене до суду або до спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань міграції в межах від п'ятнадцяти до шістдесяти робочих днів із дня вручення листа заявникові про відмову при звичайній процедурі апеляційного оскарження. Законом може бути передбачено прискорену процедуру апеляційного періоду від п'яти до п'ятнадцяти робочих днів. Прискорена процедура апеляційного періоду застосовується виключно за письмовою згодою позивача.». Запропонований термін апеляційного оскарження дасть можливість позивачеві зрозуміти підстави для відмови, шляхом здійснення перекладу рішення про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, і змогу ґрунтовно підготуватися до провадження його справи в суді. Такий термін апеляційного оскарження відповідає часовим проміжкам для подання апеляції в країнах Європейського Союзу. При цьому, пропонуємо передбачити звичайну та прискорену процедури апеляційного оскарження. Остання може бути застосована в разі відсутності потреби в детальному розгляді всіх доказів у справі та може бути призначена лише за згодою позивача, у цьому разі можуть бути встановлені часові проміжки від п'яти до п'ятнадцяти робочих днів для подання апеляційної скарги.

Аналіз положень статті 10 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» на стадії прийняття рішення свідчить про те, що відповідний орган міграційної служби не зобов'язаний посилатися під час прийняття рішення на інформацію про країну походження, але положення статті 8 Європейської Директиви про мінімальні стандарти розгляду заяв про притулок містить обов'язкову вимогу щодо інформації, зокрема, «точна й актуальна інформація повинна бути отримана з декількох джерел, включаючи Управління верховного комісара ООН у справах біженців, яка стосується загальної ситуації, що переважає в країні походження особи, яка звер-

тається із заявою про пошук притулку». [8, с. 156]. Частина 3 статті 10 передбачає можливість звернення спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань міграції з відповідними запитами до Міністерства закордонних справ України, Служби безпеки України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян з метою встановлення дійсних, правдивих фактів щодо особи, справа якої знаходиться у провадженні відповідного органу міграційної служби, при цьому вказана стаття не містить положення про можливість одержання необхідної інформації від Управління верховного комісара ООН у справах біженців, яка стосується загальної ситуації, що переважає в країні походження особи, яка звертається із заявою про пошук притулку. Нівелювання європейських стандартів у цій сфері регулювання означає, що фактичні основи для аналізу заяв про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, залишаються слабо визначеними. З метою усунення вищезазначеної прогалини пропонуємо доповнити частину 3 статті 10 положенням такого змісту: «Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань міграції зобов'язаний урахувувати та звертатися у разі необхідності з відповідним запитом до Управління верховного комісара ООН у справах біженців з метою одержання необхідної інформації, яка стосується загальної ситуації, що переважає в країні походження особи, яка звертається із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.». Закріплення в Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» запропонованого положення сприятиме ефективному дослідженню та встановленню усіх обставин справи й надасть обов'язкового характеру інформації, що надходитиме від Управління верховного комісара ООН у справах біженців.

Аналізуючи стадію втрати, позбавлення статусу біженця та додаткового захисту, скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, що потребує

додаткового захисту, яка регламентована статтею 11 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні» та наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2011 р. №649 «Про правила розгляду заяв та оформлення документів, необхідних для вирішення питання про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, втрату і позбавлення статусу біженця та додаткового захисту і скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту», необхідно звернути увагу на ряд прогалин і порушень чинних міжнародних актів. Також, у пункті 5 частини 1 статті 11 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні» передбачено одну з підстав для втрати статусу біженця або статусу додаткового захисту, зокрема, «отримала притулок чи дозвіл на постійне проживання в іншій країні». Така підстава відсутня в Конвенції про статус біженців 1951 року, що зумовлено відсутністю в деяких країнах гарантій того, що особа фактично одержить ефективний захист у країні, яка надала притулок чи дозвіл на постійне проживання. З огляду на цей факт, вважаємо за необхідне виключити пункт 5 частини 1 статті 11 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні».

У вказаному законі відсутнє положення про можливість надання своїх аргументів, заперечень під час особистої співбесіди або письмово щодо того, чому наданий статус біженця або особи, яка потребує додаткового захисту, не повинен бути скасований до прийняття відповідного рішення Державною міграційною службою України. Відсутність визначеного положення свідчить про те, що біженець не може дізнатися про існування можливості позбавлення його статусу до завершення регламентованої законодавством процедури. З огляду на цей факт, пропонуємо внести зміни та доповнення до частини 14 статті 11 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимча-

сового захисту в Україні» такого змісту: «Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань міграції до прийняття рішення про втрату або позбавлення статусу біженця або додаткового захисту, а також про скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, чи про відсутність підстав для втрати чи позбавлення статусу біженця або додаткового захисту чи скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, зобов'язаний провести співбесіду з цією особою з метою одержання від неї аргументів, заперечень щодо того, чому наданий статус біженця або особи, яка потребує додаткового захисту, не повинен бути скасований до прийняття відповідного рішення. На підставі результатів співбесіди та всебічного вивчення й оцінки документів і матеріалів спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань міграції приймає відповідне рішення по справі». Надані пропозиції слугуватимуть гарантією ефективної реалізації прав осіб, які набули статусу біженця або особи, яка потребує додаткового захисту в Україні, на стадії провадження справи про втрату чи позбавлення статусу біженця та додаткового захисту, скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, що потребує додаткового захисту.

Висновки

Інтенсивність міграційних процесів в Україні зумовлює необхідність створення преференційного режиму для потенційних біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, шляхом унесення відповідних змін і доповнень до актів національного законодавства з метою подальшого вдосконалення інституційного законодавства.

Масові оскарження рішень органів міграційної служби та наявність суттєвих прогалин законодавчого регулювання і практики застосування тоді ще діючого Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 р., що сприяв порушенню прав потенційних біженців, зумовлюють необхід-

ність ефективної реалізації положень діючих міжнародно-правових актів і правових актів національного законодавства, особливо положень нового Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. та прийнятих на його основі підзаконних нормативно-правових актів.

Автором статті виявлено суттєві недолі-

ки та прогалини чинного законодавства, вказано шляхи їх подолання. Внесення запропонованих законодавчих пропозицій, пов'язаних із покращенням аналізованого інституційного законодавства, сприятимуть правильному визначенню правового статусу біженця та особи, яка потребує додаткового захисту, та ефективній реалізації прав потенційних біженців на відповідних стадіях набуття статусу біженця.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
2. Конвенція про статус біженців від 28.07.1951 та Протокол щодо статусу біженців 31.01.1967 // Відомості Верховної Ради України – 2002. – № 17. – С. 165. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
3. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні» від 08.07.2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 3671-VI. – С. 142. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
4. Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Правил розгляду заяв та оформлення документів, необхідних для вирішення питання про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, втрату та позбавлення статусу біженця та додаткового захисту і скасування рішення про визнання особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту» від 07.09.2011 № 649 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 8. – С. 276.
5. Наказ Державного комітету України у справах національностей та міграції «Про затвердження зразків довідок про подання особою заяви про надання їй статусу біженця, про особу, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання їй статусу біженця, про прийняття скарги до розгляду, про звернення до суду» (втратив чинність) від 14.04.2004 № 21 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 18. – С. 1293.
6. Інформаційно-аналітична довідка Державного комітету України у справах національностей та релігії «Про практику застосування Закону України «Про біженців» та розбудову національного інституту притулку» від 25.03.2011 № 1341 16/1/2-11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kompravlud.rada.gov.ua/kompravlud>
7. Виступ Верховного Комісара ООН у справах біженців в Інституті міжнародних відносин при Національному університеті імені Тараса Шевченка // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – 1997. – № 2. – С. 15.
8. Россия и Европейский Союз: Документы и материалы / под ред. С.Ю. Кашкина. – М. : Эксмо, 2003. – 450 с.

Актуальні проблеми модернізації державного управління у сфері податкових правовідносин

В.І. Теремецький

кандидат юридичних
наук, доцент кафедри
цивільно-правових
дисциплін,
Харківський
національний
університет внутрішніх
справ

Статтю присвячено аналізу податкових правовідносин, удосконаленню діяльності органів державної податкової служби. Окреслено основні проблеми у сфері податкових правовідносин, а також вироблено практичні рекомендації щодо їх подолання.

Статья посвящена анализу налоговых правоотношений, усовершенствованию деятельности органов государственной налоговой службы. Очерчены основные проблемы в сфере налоговых правоотношений, а также выработаны практические рекомендации по их преодолению.

This article is devoted to improvement of the state tax service in the area of tax relations, outlining the main problems existing in this area and develop practical recommendations for overcoming them.

Ключові слова: податкові правовідносини, податкова служба, податкові органи, модернізація, реформування.

Постановка проблеми

На сьогодні в ході інтеграції України у світове співтовариство відбуваються стрімкі процеси трансформації політичної та економічної сфер суспільного розвитку в поєднанні з реформуванням усієї системи державного управління. Одним із пріоритетних напрямів розвитку системи публічного управління є оптимізація структури та модернізація державних органів у сфері податкових правовідносин, провідне місце серед яких належить системі органів державної податкової служби України. Відповідно зростає стабілізуюча роль вітчизняної податкової системи як ефективного чинника забезпечення позитивної динаміки економічної стабільності країни. Однак нині існує низка проблем, що значно гальмують розвиток податкових правовідносин, на вирішення яких і спрямована діяльність усієї системи податкових органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема модернізації державного управління у сфері податкових правовідносин є досить актуальною, про що свідчать численні наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних учених-теоретиків і практиків, серед яких варто відзначити

В.Б. Авер'янова, М.Я. Азарова, Д.Н. Бахраха, Ю.П. Битяка, О.О. Бригінця, Л.К. Воронову, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, В.К. Колпакова, М.П. Кучерявенка, В.Я. Малиновського, Т.О. Проценка, О.П. Рябенка та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак, незважаючи на ґрунтовні дослідження вказаних авторів, питання вдосконалення діяльності системи органів державної податкової служби України залишаються малодослідженими і потребують комплексного доопрацювання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз сучасного стану та вироблення основних шляхів удосконалення державного управління у сфері податкових правовідносин. Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань: визначити поняття «податкові правовідносини» і з'ясувати, яке місце в них посідають органи державної податкової служби; окреслити основні проблеми у сфері податкових правовідносин, виробити практичні рекомендації щодо їх подолання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Система норм податкового права дає можливість виділити податкові правовідносини поміж відносин інших інститутів фінансового права. Проте, серед учених на сьогодні ще не вироблено єдиного підходу до визначення поняття «податкові правовідносини» [1, с. 31; 2, с. 36; 3, с. 283-284].

Ураховуючи відповідні розробки науковців, під податковими правовідносинами можна розуміти владно-майнові суспільні відносини, які врегульовані нормами податкового права та гарантовані державою, що виникають між зобов'язуючими та зобов'язаними суб'єктами з приводу встановлення, зміни та стягнення податків і зборів до бюджетів усіх рівнів і державних цільових фондів тощо. Разом з тим, запропоноване визначення не охоплює всіх аспектів сучасних податкових відносин, а тому проблеми їх тлумачення та сутності, розкриття ознак та особливих рис будуть нами розглянуті в окремій науковій публікації.

Найголовніша особливість податкових правовідносин полягає в тому, що вони виникають у процесі фінансової діяльності держави. Важливою галузевою особливістю податкових правовідносин є також те, що однією зі сторін завжди виступає держава [4, с. 29] в особі спеціально уповноважених органів, зокрема системи органів державної податкової служби.

Діяльність державної податкової служби України розпочалася не за часів командно-адміністративної економіки, а в період здобуття незалежності. Протягом досить стислого періоду було сформовано централізовану ієрархічну систему підрозділів, що займалися справлянням податків. Проте реалії сьогодення вимагають модернізації як організаційної структури, так і функціональної діяльності державної податкової служби. Про необхідність реформування служби, підвищення ефективності її діяльності зазначає Т.О. Проценко. На його думку, це зумовлено значним збільшенням суб'єктів підприємництва та розширенням зовнішньоекономічної діяльності, що потребує переходу до світових цивілізованих норм в оподаткуван-

ні; концентрацією оподатковуваних об'єктів у фізичних осіб при домінуючому раніше оподаткуванні підприємств; необхідністю створення єдиного інформаційного простору для державного контролю за товарно-грошовими потоками в країні; складною криміногенною ситуацією в економіці [5, с. 17].

На необхідності модернізації державної податкової служби наголошує також М. Весельський, на переконання якого в правовому статусі державної податкової служби повинні відображатися не лише інтереси держави, а й сама суть відносин між суспільством і державою. Хоча останнім часом спостерігається помітний рух у напрямі впровадження стратегічного підходу до управління, податкова адміністрація все ще зосереджує свою діяльність головним чином на управлінні поточними справами та забезпеченні виконання вимог законодавства. Стиль її керівництва, зумовлений традиціями та постійним тиском щодо збору податкових надходжень, є скоріше закритим і командно-адміністративним, ніж відкритим і партнерським. Щоб упоратися з нагальними проблемами, керівництво податкової служби мусить приділяти більше уваги осмислюванню майбутнього та ознайомленню з думками інших зацікавлених сторін, як щодо поглядів на адміністрацію та її реформування, так і з метою тестування та забезпечення зворотного зв'язку щодо використання податкових законів і пільг [6, с. 3].

Варто зазначити, що здійснення послідовних заходів із модернізації державної податкової служби розпочато у 1997 р. із розроблення Концепції та Стратегічних напрямів розвитку державної податкової служби України. Проте, Концепція не вирішила всіх проблем податкових правовідносин. Згодом, 7 квітня 2003 р. було прийнято Стратегічний план розвитку державної податкової служби України на період до 2013 року, основним напрямом якого є:

- забезпечення умов для добровільного виконання вимог податкового законодавства платниками податків та повного, своєчасного надходження законодавчо встановлених в Україні податків і зборів

(удосконалення податкового законодавства в частині порядку адміністрування податків та його адаптації до вимог Європейського Союзу; спрощення механізму обчислення податків; уніфікації форм податкової звітності та вдосконалення інструкцій щодо їх заповнення);

- забезпечення прозорості, компетентності, передбачуваності та неупередженості діяльності податкової служби (надання своєчасних та якісних послуг платникам податків, забезпечення формами податкової звітності, інструкціями щодо їх заповнення; надання платникам податків оперативних консультативних послуг і роз'яснень податкового законодавства шляхом створення інформаційно-довідкового центру);

- створення високопрофесійної, інформаційно розвиненої державної податкової служби в Україні шляхом розроблення та впровадження програми розвитку інформаційної інфраструктури (вдосконалення процедур, що забезпечують реалізацію функцій органів державної податкової служби України; розроблення та впровадження нової організаційної структури, побудованої за функціональним принципом; створення автоматизованої системи операційної та управлінської діяльності ДПС) [7].

Із прийняттям Податкового кодексу України частина запланованих заходів починає ефективно виконуватися, хоча є певні труднощі в цій сфері.

У науковій літературі також жваво обговорюється проект реформування державної податкової служби, що передбачає організаційну консолідацію податкових органів і перехід від податкових адміністрацій за адміністративно-територіальним принципом до податкових округів і міжрайонних інспекцій. Такі заходи, безсумнівно, сприятимуть покращенню фіскально-адміністративної системи держави за рахунок подолання проблеми громіздкості її управлінських структур і здешевлення процесів адміністрування податків і платежів. Проте, впровадження запланованого може спричинити нові проблеми з поточним забезпеченням до-

ходів бюджетів усіх рівнів. Серед них: адміністрування місцевих податків і зборів; рівнозначність (наближеність) потенціалу областей у складі податкових округів (з метою рівномірного забезпечення доходів бюджетів усіх рівнів і вирівнювання розвитку регіонів) [8, с. 157].

У свою чергу, на думку В.В. Мірошника, до основних проблем діяльності державної податкової служби у сфері податкових правовідносин слід віднести:

- 1) податки не є інструментом підвищення конкурентоспроможності держави;

- 2) неоднозначність тлумачення податкового законодавства;

- 3) незацікавленість суб'єктів господарювання у зміні свого статусу як суб'єктів, що мають право використовувати спрощену систему оподаткування;

- 4) невідповідність витрат на адміністрування податкової системи;

- 5) неефективний механізм розподілу податкових надходжень між центральним і місцевими бюджетами [9, с. 60].

Доповнюючи вказані проблеми, П.Ю. Буряк зазначає, що податкове законодавство в Україні майже повністю зосереджене на реалізації фіскального напрямку. При цьому, статистика свідчить, що в основному тягар сплати обов'язкових платежів лягає на сумлінних платників, які, зважаючи на рівень податкового тиску в нашій державі, не завжди здатні працювати беззбитково та сплачувати відрахування до бюджету в повному обсязі. Законодавство України з питань справляння податків, зборів та інших обов'язкових платежів також доцільно впорядкувати в його частині, де визначаються процесуальні елементи діяльності органів державної податкової служби. Нерідко складається ситуація, коли досить непрості та запутані алгоритми обчислення тих чи інших платежів призводять до чисто арифметичних помилок унаслідок невисокої кваліфікованості працівників як органів державної податкової служби, так і бухгалтерів суб'єктів обов'язкових платежів. Водночас, достатня кваліфікація працівників створює умови для зловживань у цій сфері [10, с. 293-294].

З огляду на зазначені проблеми, Т.О. Сидоренко вважає, що головним завданням реформування та модернізації державної податкової служби України є створення умов для забезпечення добровільного виконання платниками податків вимог податкового законодавства, повного та своєчасного надходження податків до бюджетів усіх рівнів, прозорості діяльності органів державної податкової служби та створення нової інформаційної інфраструктури державної податкової служби [11].

Висновки

Таким чином, до основних напрямів модернізації діяльності державної податкової служби у сфері податкових правовідносин слід віднести:

- оптимізацію організаційної структури державної податкової служби;
- створення ефективної електронної системи звітності;
- введення нових технологій і процедур;
- удосконалення системи адміністрування податків, а також спрощення механізму їх обчислення;

- підвищення кваліфікації як керівного апарату, так і робочого персоналу;
 - послаблення податкового тиску (зменшення ставки оподаткування);
 - проведення комплексного аналізу діяльності великих платників податків та інших обов'язкових платежів;
 - створення умов для надійного захисту прав платників податків;
 - переорієнтація характеру функцій державної податкової служби з фіскальної на стимулюючу;
 - приведення законодавства у сфері податкових правовідносин у відповідність до європейських стандартів.
- Вважаємо, що модернізація податкової служби сприятиме, перш за все, зменшенню управлінського апарату та здешевленню його утримання, рівномірному навантаженню на кожний діючий сегмент, чіткому розмежуванню прав та обов'язків, що усуне дублювання і паралельне виконання функцій, сприятиме оперативному прийняттю рішень, підвищенню ефективності їх виконання.

Список використаних джерел

1. Берlach А.І. Податкове право України : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / А.І. Берlach – К. : Університет «Україна», 2006. – 336 с.
2. Гуреев В.И. Налоговое право : учебник / В.И. Гуреев. – М. : Экономика, 1995. – 253 с.
3. Финансовое право : учебник / под ред. Н.И. Химичевой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 1999. – 600 с.
4. Бандурка О.М. Податкове право. Навч. посібник / О.М. Бандурка, В.Д. Понікаров, С.М. Попова. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 312 с.
5. Проценко Т.О. Правове регулювання адміністрування податків і митних платежів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Т.О. Проценко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 36 с.
6. Весельський М. Конституція України і діяльність державної податкової служби (деякі питання) / М. Весельський // Підприємство. Господарство. Право. – 1999. – № 9. – С. 3-5.
7. Наказ ДПА України «Про внесення змін до Стратегічного плану розвитку державної податкової служби України на період до 2013 року» від 29.09.2005 № 420 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sta.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=57551&cat_id=57011
8. Покинтелиця В.М. Організаційна структура державної податкової служби: напрями реформування / В.М. Покинтелиця // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. – № 2. – С. 157-163.
9. Мірошник В.В. Податкова реформа в Україні в контексті євроінтеграції / В.В. Мірошник // Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. – 2010. – № 17. – С. 55-68.
10. Бузяк П.Ю. Податковий контроль в Україні : Попередній контроль / П.Ю. Бузяк, Б.А. Карпінський, Н.С. Засуцька. – Львів : Простір – 2007. – 400 с.
11. Сидоренко Т.О. Вдосконалення механізму здійснення податкового контролю в Україні / Т.О. Сидоренко // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2010. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/znprnudps/2010_2/pdf/10stoitu.pdf

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Проблеми правового статусу юридичної особи в кримінальному праві

В.М. Боровенко

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

О.А. Величко

студент,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто окремі проблеми правового статусу юридичної особи в кримінальному праві, досліджено історичні аспекти виникнення та сучасний стан юридичної особи. Запропоновано варіанти запровадження відповідальності юридичної особи в Кримінальному кодексі України.

В статье рассмотрены некоторые проблемы правового статуса юридического лица в уголовном праве, исследованы исторические аспекты возникновения и современное состояние юридического лица. Предложены варианты введения ответственности юридического лица в Уголовном кодексе Украины.

The article deals with some problems of the legal status of legal person in criminal law, study of historical aspects and current status of legal entity. The variants of the introduction of a legal entity in the Criminal Code of Ukraine.

Ключові слова: правовий статус, юридична особа, кримінальне право.

Постановка проблеми

У сучасній теорії кримінального права України досить актуальною та дискусійною залишається проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб. Чинне законодавство про кримінальну відповідальність не визнає юридичних осіб суб'єктами злочину [1], оскільки такі особи несуть відповідальність у рамках

цивільно-правового законодавства [2; 3]. Хоча в законодавстві окремих держав Європи положення щодо юридичної особи-суб'єкта кримінально-правових відносин уже давно знайшло своє відображення, що вкотре підтверджує необхідність більш ґрунтовного розгляду цього правового інституту [4, с. 285].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В історичному аспекті вже в XVI-XVII ст. у Франції спостерігалася стрімке зростання різноманітних корпоративних утворень: артілей, асоціацій, університетських і міських спільнот тощо. Це пов'язано зі зміною способу виробництва та появою нового класу – буржуазії, який починає формувати нове право. Так, Ордонанс (1670) уперше зафіксував кримінальну відповідальність подібних спільнот у вигляді грошових штрафів у значних розмірах, різноманітних майнових відшкодувань, викупу тощо. Однак, Кримінальний кодекс Франції (1810) подібних поглядів не сприйняв, хоча кримінальна відповідальність корпорацій збереглася в інших нормативно-правових актах.

На підтвердження цього висловлювалися провідні фахівці в галузі кримінального права Франц фон Ліст, Жозеф-Марі де Местр та інші, наголошуючи, що вимоги до дієздатності особи в кримінальному праві загалом такі ж, як і в цивільному [5, с. 71]. Зокрема, той, хто має право укладати цивільно-правові угоди, стверджував Ліст, може укладати й шахрайські договори. Із найбільш жорстких заходів кримінально-правового впливу, зокрема зауважував де Местр, до юридичних осіб можуть застосовуватися в якості еквівалента смертної кари – наприклад, розпуск чи припинення діяльності юридичної особи, а щодо позбавлення волі – заборона чи позбавлення певних прав, а також майнові стягнення тощо. У свою чергу, Хафтер вважав, що до юридичних осіб можуть бути застосовані також покарання у вигляді майнових стягнень, закриття або припинення діяльності, поліцейський нагляд, обмеження окремих прав, статусів чи привілеїв тощо. Перші норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб були доволі суперечливими, застосування на практиці – неоднаковим, що спричинило негативну реакцію як практиків, так і теоретиків [5, с. 72]. Цілком доречно зауважив Ф.М. Решетніков, що, розглядаючи питання кримінальної відповідальності юридичних осіб, науковці виходили з того, що такі особи мають однаковий правовий статус із кор-

пораціями. Ця тенденція проглядається і в сучасному судочинстві, кримінальному та цивільному праві низки держав [6, с. 74].

Більше того, на сьогодні юридичні особи вже стали рівноцінними суб'єктами в кримінальному праві багатьох країн. Саме тому проблеми, пов'язані зі статусом таких осіб у кримінальному праві досліджували Г.А. Єсаков [16], А.Е. Жалінський [17; 18], І.Д. Козочкін [19; 20], Н.Є. Крилова [21; 22; 23], В.Г. Павлов [4], М.І. Хавронюк [24; 25] та інші фахівці, які визнають їх рівноцінними з фізичними особами суб'єктами і наголошують на необхідності запровадження відповідальності юридичних осіб у чинних кримінальних кодексах. Однак, досі це питання залишається дискусійним як в Україні, так і всьому пост-радянському просторі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

В умовах переходу України до ринкової економіки, розширення сегмента приватної власності економічних відносин у державі, присутності на ринку товарів і послуг приватних корпоративних організацій, фінансових установ, трастів, фондів тощо (чого не знали як радянська економіка, так і тогочасне право) значною мірою втрачається державний контроль за їхньою діяльністю. Окрім того, останніми роками почастишали випадки ошуканства нечесними бізнесменами, підприємцями своїх клієнтів, партнерів, інвесторів, вкладників, а нерідко й держави. Певною мірою ефективним стримуючим фактором подібних правопорушень може бути й законодавство України про кримінальну відповідальність, виконуючи свою охоронну функцію.

Отже, нещодавно відбулося суттєве розширення кола суб'єктів злочину, зокрема, у новій редакції частини 3 ст. 18 КК України – це службові особи, а частини 4 – посадові особи іноземних держав, іноземні третейські судді, посадові особи міжнародних організацій, а також члени міжнародних парламентських асамблей (зі змінами, внесеними згідно із законом № 1508-VI (1508-17) від 11.06.2009 № 2808-VI (2808-17 від 21.12.2010; у редакції

закону № 3207 VI (3207-17) від 07.04.2011) [1].

Це свідчить про те, що реалії нових суспільних відносин підштовхують як науковців, так і законодавців до перегляду сталих поглядів стосовно юридичної особи як суб'єкта злочину. Так, у низці кримінально-правових норм (ст. 209-1 – «інтереси окремих юридичних осіб»; ст. 212, ст. 212-1, ст. 359 – «без створення юридичної особи»; ст. 222-1, ст. 232-1, ст. 364, ст. 364-1, – «інтересам юридичних осіб», або у ст. 358 – «працівником юридичної особи» тощо) з'являється нова термінологія, раніше не вживана в Кримінальному кодексі України. Більше того, у примітці до ст. 364 читаємо: «До цілей статей 364, 365, 368, 368-2, 369 цього Кодексу до державних та комунальних підприємств прирівнюються юридичні особи» [1]. Практично в низці кримінально-правових норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» знову ж таки вжито термін «юридична особа» [7].

Законодавство нашої держави все більше уваги приділяє юридичній особі в цілому та в кримінальному праві зокрема. Звичайно, це лише перші кроки щодо визнання юридичної особи спочатку в якості потерпілої, потім учасника кримінально-правових відносин, а з часом постане цілком закономірне питання про її визнання як суб'єкта злочину.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування окремих питань виникнення та трансформації поглядів щодо правового статусу юридичної особи в кримінальному праві низки держав Європи. Крім того, автори звернуть увагу на чинні кримінально-правові норми, закріплені в кримінальних кодексах деяких закордонних держав, а також проведуть порівняльний аналіз теоретичних підходів можливого впровадження подібного досвіду до законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Велика Французька революція (1789-1794) певною мірою трансформувала не-

змінний протягом багатьох століть стан речей, проголосивши одне з найважливіших завоювань людства – принцип особистої відповідальності винуватої особи, тобто відповідальності лише фізичної осудної особи, яка вчинила злочинне діяння. З часом цей принцип стане класичним і загальновизнаним, витіснивши інститут об'єктивного зобов'язання, і одночасно кримінальну відповідальність юридичних осіб у буржуазному праві буде визнано неприпустимою. Однак, розвиток економічних відносин знову підштовхнув спочатку теоретиків, а потім і законотворців до встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Законодавство царської Росії вважало за можливе кримінальну відповідальність юридичних осіб. Зокрема, «Уложення про покарання» (1885) встановлювало кримінальну відповідальність єврейських громад за приховування військових утікачів – євреїв [8, с. 367-466]. У подальшому було закріплено норми про кримінальну відповідальність юридичних осіб, переважно в англійському кримінальному праві та американському законодавстві на початку XX ст., що поширювалися на юридичних осіб з метою боротьби зі злочинною діяльністю синдикатів і трестів. З часом подібна практика з'являється і в законодавстві континентальної Європи. Це було пов'язано, з одного боку з установами кримінальної відповідальності юридичних осіб за порушення фінансового законодавства, а з іншого – із відповідальністю деяких зрадницьких організацій, що співпрацювали з ворогом. Так, наприклад, у Франції було видано Ордонанс від 5 травня 1945 р. про кримінальне переслідування установ преси, що співпрацювали з німецькими окупантами в період Другої світової війни [5, с. 73].

Натомість радянське кримінальне право ніколи не визнавало юридичних осіб суб'єктами злочину. У зв'язку з цим В. Орлов наголошував, що за будь-яких умов неможливо собі уявити, щоб юридичних осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності та засуджено за кримінальним законом [9, с. 210].

Варто зауважити, що в радянські часи діяла зовсім інша система економіки, а держава домінувала в усіх сферах суспільного життя, і саме тому неможливим було, щоб держава як уособлення всіх сфер суспільства подавала позови чи притягала до відповідальності сама себе. Визнання лише фізичної особи суб'єктом злочину вважалося єдино справедливим кроком, про що було однозначно записано в кримінальному кодексі. У цьому полягала вся ідеологія закону і класова сутність держави соціалістичного типу. Більше того, правова система не визнавала приватної власності та фактично забороняла приватну ініціативу і підприємницьку діяльність, валютні операції, комерційне посередництво тощо. Панівними були виключно право публічне, а власність – загальнодержавна. Саме тому кожна юридична особа була безпосереднім представником держави та в умовах жорсткої централізації проводила в життя лише її директивами. У цьому разі як наслідок притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи-представника цієї ж держави було просто недоречним. Відголоски подібного підходу знаходимо й у чинному КК України та окремих пострадянських держав, що свідчить про певні застійні процеси в теорії кримінального права. На перший погляд така ситуація наводить на думку, що питання введення в законодавство України інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб узагалі не приваблює вітчизняних дослідників. Однак, тенденції розвитку кримінального права в державах із вільною економікою, в умовах ринкових відносин об'єктивно розвивається іншим, аніж у пострадянських державах шляхом і тому, на нашу думку, цьому процесові необхідно приділити належну увагу.

Так, Кримінальний кодекс Франції наголошує: «Юридичні особи, за виключенням держави, підлягають кримінальній відповідальності відповідно до приписів статей від 121-4 до 121-7 і у випадках, передбачених законом або регламентом, за злочинні діяння, вчинені на їх користь органами або представниками юридичної особи. Однак органи місцевого само-

врядування та їх об'єднання підлягають кримінальній відповідальності тільки за злочинні діяння, вчинені під час виконання делегованих повноважень із виконання громадських обов'язків. Кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає таку ж і для фізичних осіб – виконавців або співучасників тих самих діянь» [10, ст. 121-2].

Подібні діяння суб'єкта передбачають обов'язкову користь чи розрахунок для юридичної особи та вчинені її керівником чи представником, що прямо передбачено в нормативно-правовому акті. Це, в першу чергу, злочини проти людства, неумисні посягання на життя, недоторканість та створення небезпеки для особи, незаконне розповсюдження наркотиків, дискримінація, проведення експериментів над людиною, посягання на приватне життя, комп'ютерні злочини, зловживання довірою, посягання на інтереси нації, тероризм тощо. У такому разі штрафні санкції у вигляді грошового стягнення щодо фізичної особи максимально становлять за злочин 50 млн. франків, для юридичної особи – відповідно до 250 млн. франків.

У свою чергу, КК Данії у «Главі 5. Кримінальна відповідальність юридичних осіб, параграф 25» зазначає: «Юридична особа може бути піддана покаранню у вигляді штрафу, якщо таке покарання передбачене законом або прийнятими у відповідності до нього правилами» [11]. Така відповідальність застосовується до акціонерних компаній, асоціацій, фондів, майнових комплексів, муніципалітетів та органів державної влади, а також до підприємств однієї особи. Органи державної влади та муніципалітетів можуть притягатися до відповідальності за діяння, вчинені у процесі виконання функцій, що здійснюються як фізичними, так і юридичними особами. У разі ліквідації юридичної особи за судовим рішенням його документи, протоколи тощо можуть бути конфісковані, але конфіскація не застосовується, якщо майно було передано юридичній особі більш ніж за п'ять років до вчинення караного діяння. Крім того, до таких осіб застосовується штраф, що не

може бути замінений іншим альтернативним видом покарання [11].

Відповідно до КК Нідерландів із 1976 р. запроваджено норму на користь визнання юридичної особи суб'єктом злочину. Обов'язковою умовою визначається факт вчинення діяння (угоди), що знаходиться у сфері його впливу. Окрім того, така юридична особа повинна фактично мати можливість і повноваження вирішувати ту чи іншу справу, при цьому протиправна дія вчиняється за її згодою та контролюється свідомою волею. За подібне протиправне діяння кримінальній відповідальності підлягають як юридичні, так і фізичні особи, що вчинили безпосередньо діяння, або віддали розпорядження, або керували ним. Наймані працівники та керівники не можуть прикриватися відповідальністю юридичної особи. Законодавець при цьому виходив із того, що в разі вчинення злочину у сфері підприємництва (шахрайство, комп'ютерні злочини, злочини у сфері охорони навколишнього середовища, економічні делікти, корупція тощо) досить важко визначити конкретну особу, яка скоїла злочин, або її провина є незначною, але в поєднанні з діями інших осіб, що входять до співтовариства, заподіяна шкода може бути значною. Більше того, притягнення такої особи до відповідальності практично не вплине на діяльність підприємства. Саме тому кримінальна відповідальність юридичної особи дає можливість відшкодувати заподіяні збитки, що співмірні завданій шкоді суспільству. Нідерландські юристи також вважають, що запровадження подібної відповідальності стало ефективним інструментом у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю [12].

У свою чергу, Кримінальний кодекс Латвійської Республіки вказує, що відповідальності за злочинні діяння у справі юридичної особи підлягає фізична особа, яка скоїла його як представник цієї юридичної особи або за її дорученням, або така, що знаходиться на службі юридичної особи, а також як співучасник такої фізичної особи [13].

Однак, на наш погляд, це не є свід-

ченням того, що проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб характерна лише для закордонного законодавця. Зміцнення позицій нашої держави на міжнародній арені, курс на інтеграцію в Європейський Союз, бажання тісної економічної співпраці з зарубіжними комерційними структурами вимагають належної уваги до теоретичного моделювання принципової можливості кримінальної відповідальності юридичних осіб у кримінальному праві України. У світлі цього, вважаємо доречним враховувати й необхідність гармонізації вітчизняного законодавства до норм міжнародного права, що має значення у процесі проведення різних фінансових операцій і розвитку економічних відносин з іншими державами. Підтвердженням цього можуть слугувати VI і VII Міжнародні конгреси з кримінального права (м. Рим, 1953; м. Афіни, 1957), які висловилися на користь допустимості кримінальної відповідальності юридичних осіб і можливості застосування до них кримінально-правових санкцій: «Юридичні особи можуть нести відповідальність за злочини тільки у випадках, передбачених окремими законодавчими системами» [14, с. 251]. Однак, думки учасників конгресу розділилися щодо можливості застосування до юридичних осіб правил про співучасть: на думку одних, вони не можуть застосовуватися, а інших – це питання повинно вирішуватися кожною правовою системою самостійно [14, с. 252].

У 1973 р. Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи рекомендував законодавцям стати на шлях визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за екологічні злочини [4, с. 286].

Процес введення юридичних осіб у сферу дії кримінального права істотно активізувався в 1970-1990 рр. у зв'язку з прийняттям низкою держав нових кримінальних кодексів. Наприклад, у 1976 р. кримінальну відповідальність юридичних осіб було встановлено в Нідерландах [12], у 1992 р. – у Франції [10], у 1997 р. – в Китаї [15]. У Німеччині та Швеції встановлено так звану квазікримінальну (по суті

адміністративно-правову) відповідальність юридичних осіб [5, с. 69].

Висновки

Таким чином, у світовій практиці введення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб зустрічало не лише підтримку, а й серйозні заперечення. Однак, вважаємо за доцільне, що, поперше, у діях юридичних осіб відсутня суб'єктивна умова кримінальної відповідальності – психічне ставлення до скоєного діяння. Відповідно до цього, якщо злочини вчинено окремими представниками юридичної особи, то саме ці представники, а не юридична особа повинні нести кримінальну відповідальність. Хоча подібне заперечення можна спростувати тим, що в передбачених законодавством випадках і цивільно-правова відповідальність вимагає наявності в діях суб'єкта правовідносин провини та відношення до шкоди, яка настала. Адже сама по собі юридична особа не здатна до свідомої психічної діяльності, а тому, створивши штучний суб'єкт, законодавець у цивільно-правових відносинах прирівнює волевиявлення та вину юридичної особи до фізичної.

Отже, теорія «фікції» може знайти своє місце і в кримінальному праві, що сприятиме вирішенню проблемного питання кримінальної відповідальності юридичних осіб і в законодавстві України.

По-друге, ґрунтуючись на принципах особистої відповідальності, індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, було б не зовсім логічно притягати до кримінальної відповідальності керівників за злочини, вчинені корпорацією.

Навіть якщо наслідки є результатом виконання рішення колективного органу, прийнятого більшістю голосів, постає питання: чому відповідальність за злочинне діяння можна поширювати й на меншість членів юридичної особи, які висловили

свою незгоду з прийнятим більшістю рішенням.

По-третє, до юридичної особи однозначно не можна застосовувати в повному обсязі санкції, що застосовуються до фізичних осіб. Однак до них можуть бути застосовані класичні майнові санкції – штраф і конфіскація. Крім того, інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб дасть змогу виробити та науково обґрунтувати застосування нових санкцій – розпуску чи ліквідації юридичної особи, опіки тощо. Існує також думка, що для юридичних осіб у сфері державного управління повинна бути передбачена інша відповідальність, яка може супроводжуватися адміністративною, дисциплінарною чи кримінальною відповідальністю посадових осіб, конкретно винних у вчиненні конкретного правопорушення – проступку або злочину.

По-четверте, кримінальна відповідальність юридичних осіб у кожній державі має свої, лише їй властиві риси, наявність яких не дає можливості виробити певну універсальну модель інституту кримінальної відповідальності юридичної особи в Україні.

Отже, введення в КК України інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в умовах становлення молодої економіки, соціальної напруженості, відсутність послідовності, логічності в прийнятті законів і підзаконних актах поки що не дасть змоги повною мірою використовувати переваги такого нововведення.

Разом з цим, визначення в Кримінальному кодексі України відповідальності юридичних осіб сприятиме гармонізації вітчизняного законодавства до норм міжнародного права та законодавства закордонних держав. Зазначене дасть змогу більш ефективно боротися з таким негативним явищем, як притягнення до кримінальної відповідальності підставних осіб.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України (від 05.04.2001) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 131.
2. Цивільний кодекс України (від 16.01.2003) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – С. 356.

3. Цивільно-процесуальний кодекс України (від 18.03.2004) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-42. – С. 492.
4. Павлов В.Г. Субъект преступления / В.Г. Павлов. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс. – 2001. – 318 с.
5. Крылова Н.Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н.Е. Крылова // Вестник Московского университета. – 1998. – № 3. – С. 69-80.
6. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира / Ф.М. Решетников. – М. : Прогресс, 1993. – 403 с.
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 46. – С. 699.
8. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции: Т. 1 / Н.С. Таганцев. – С.-Пб., 1902. – С. 367-466.
9. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву / В.С. Орлов. – М. : Госюриздат, 1958. – 259 с.
10. Уголовный кодекс Франции / науч. редактирование и предисл. Л.В. Головкин, Н.Е. Крыловой. Пер. с франц. и предисл. Н.Е. Крыловой. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 650 с.
11. Уголовный кодекс Дании / науч. редактирование и предисл. С.С. Беляева. Пер. с датского и англ. С.С. Беляева, А.Н. Рычевой. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 230 с.
12. Уголовный кодекс Голландии / пер. с англ. И.В. Мироновой. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс. – 2001. – 510 с.
13. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. статья А.И. Лукашова и Э.А. Саркисовой. Пер. с латышского А.И. Лукашова. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 313 с.
14. Пионтковский А.А. Учение о преступлении / А.А. Пионтковский. – М.: Юридическая литература, 1961. – 522 с.
15. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А.И. Коробеева, пер. с китайского Д.В. Вичикова. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс. – 2001. – 303 с.
16. Есаков Г.А. Mens rea в уголовном праве Соединенных Штатов Америки: историко-правовое исследование / Г.А. Есаков. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 553 с.
17. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право / А.Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2006. – 560 с.
18. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен. 2-е изд., перераб. и доп. / А.Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2009. – 400 с.
19. Козочкин И.Д. Строгая ответственность в уголовном праве Англии и США / И.Д. Козочкин // Правоведение. – 2000. – № 1. – С. 136-149.
20. Уголовное право зарубежных государств: Общая часть: Учеб. пособ. / под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М. : Омега-Л, 2003. – 576 с.
21. Крылова Н.Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции / Н.Е. Крылова. – М. : СПАРК, 1996. – 124 с.
22. Крылова Н.Е. Уголовное право зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии): Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / Н.Е. Крылова, А.В. Серебренникова. – М. : Зерцало, 1998. – 208 с.
23. Крылова Н.Е. Уголовное право зарубежных стран / Н.Е. Крылова, Г.А. Есаков, А.В. Серебренникова. – М. : Проспект, 2009. – 336 с.
24. Хавронюк М.І. Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації: монографія / М.І. Хавронюк. – К. : Істина, 2005. – 264 с.
25. Хавронюк М.І. Історія кримінального права Європейських країн: монографія / М.І. Хавронюк. – К. : Істина, 2006. – 192 с.

Провадження справи про банкрутство та її місце в системі ознак об'єктивної сторони складу злочину доведення до банкрутства

В.О. Улибіна

здобувач,
Національна академія
внутрішніх справ

Науковий керівник:

О.В. Кришевич
доцент, кандидат
юридичних наук,
професор кафедри
кримінального права,
Національна академія
внутрішніх справ

У статті визначено ключові ознаки провадження справи про банкрутство з особливістю безпосередньо для злочину у сфері господарської діяльності – доведення до банкрутства. Проаналізовано положення діючого господарського законодавства у сфері неплатоспроможності (банкрутства), а також законодавства в цій сфері, що не набрало чинності.

В статье определены ключевые признаки возбуждения дела о банкротстве с особенностью непосредственно для преступления в сфере хозяйственной деятельности – доведение до банкротства. Проанализированы положения действующего хозяйственного законодательства в сфере неплатежеспособности (банкротства), а также законодательства в этой сфере, не имеющего юридической силы.

In the article the key signs of raising action are determined about bankruptcy with features, what inherent directly for a crime in the field of economic activity are taking to bankruptcy.

Ключові слова: провадження справи про банкрутство, ознаки банкрутства, час вчинення та момент закінчення злочину.

Постановка проблеми

На сьогодні правовідносини, що складаються у сфері фінансової неспроможності (банкрутства) та забезпечення майнових прав кредиторів, є питанням актуальним. Першим етапом законодавчих нововведень галузі відносин неплатоспроможності, що стосувалися кримінально-правових відносин, у зв'язку з прийняттям 15 листопада 2011 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» № 4025-VI, деякі злочини у сфері банкрутства було декриміналізовано, зокрема: фіктивне банкрутство (ст. 218 КК України), приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 220 КК України) та незаконні дії в разі банкрутства (ст. 221 КК України).

Другий етап законодавчих змін стосувався нормативно-правового акта, що регулює господарсько-правовий аспект підстав та умов процедури відновлення платоспроможності або визнання банкрутом, зокрема Закону України «Про відновлен-

ня платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 року. Верховна Рада України 22 грудня 2011 р. прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – Закон), однак він набуде чинності лише з 18 січня 2013 року. Убачаючи наявність суттєвих змін господарського законодавства у сфері відносин (неплатоспроможності, банкрутства), проаналізуємо, як вони вплинуть на вчинення злочину – доведення до банкрутства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика порушення провадження у справі про банкрутство та її взаємозв'язок із злочинами у сфері банкрутства, зокрема доведення до банкрутства, досліджувалися такими науковцями: О.Г. Фролова, Н.М. Ляпунова, Б.М. Грек, Є.Г. Болдарь. Однак, урахувавши відмінність чинного українського законодавства від досліджуваного вищезазначеними вченими у сфері господарського та кримінального права,

питання взаємозв'язку порушення провадження у справі про банкрутство та об'єктивної сторони злочину доведення до банкрутства змінилися й потребують оновленого аналізу та порівняння.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Кримінально-правова характеристика злочину доведення до банкрутства (ст. 219 КК України) неможлива без аналізу господарського законодавства у сфері відносин неплатоспроможності (банкрутства). Позиція Є.Г. Болдарь, яка проводила комплексне дослідження злочину незаконні дії у разі банкрутства (ст. 221 КК України), зводилася до того, що злочин доведення до банкрутства може бути вчинено до моменту порушення справи про банкрутство [7, с. 53]. Окрім того, у ґрунтовних дисертаційних дослідженнях злочинів у сфері банкрутства, проведених вищезазначеними вченими, питання провадження порушення справи про банкрутство розглядалося без специфічних, притаманних ознак злочинів у сфері банкрутства, у тому числі злочину доведення до банкрутства. Пропонується виокремити особливості стадії порушення провадження справи про банкрутство в контексті злочину доведення до банкрутства.

Формулювання цілей статті

Головною метою статті є дослідження стадії порушення провадження у справі про банкрутство, які у свою чергу дають змогу розширити зміст об'єктивної сторони складу злочину, передбачено ст. 219 КК України, зокрема в частині, що стосується її факультативних ознак. Крім того, аналіз стадії порушення провадження у справі про банкрутство господарським судом дасть можливість розглянути момент закінчення вказаного злочину з іншої точки зору.

Виклад основного матеріалу дослідження

З огляду на зазначене, варто безпосередньо порівняти положення Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у чинній редакції й такій, що не набула чинності), що стосуються: термінології

закону, передумов і підстав порушення провадження у справі про банкрутство. У чинній редакції, термін «неплатоспроможність» визначається як неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку їх сплати грошові зобов'язання перед кредиторами, у тому числі із заробітної плати, а також виконати зобов'язання щодо сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, податків і зборів (обов'язкових платежів) не інакше як через відновлення платоспроможності [1, ст. 1]. Стосовно нової редакції Закону, термін «неплатоспроможність» визначається як неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше як через відновлення його платоспроможності [2, ст. 1].

Як бачимо, визначення неплатоспроможності в новій редакції є значно чіткішим і таким, що не містить у собі роз'яснень щодо грошових зобов'язань, які становлять неплатоспроможність боржника. Другим ключовим терміном є «банкрутство», яке у чинній редакції Закону визначено як факт визнання господарським судом неспроможності боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури. У новій редакції Закону термін «банкрутство» визначається як визнання господарським судом неспроможності боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедур санації та мирової угоди і погасити встановлені в порядку, визначеному цим законом, грошові вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури. Проаналізувавши ключову термінологію процедури банкрутства, підсумовуємо, що нова редакція Закону, спрямована, у першу чергу на всі можливі досудові (санація) та судові заходи (судова санація, мирова угода) щодо відновлення платоспроможності боржника. Спрямованість нової редакції Закону може вказувати, по-перше, на його прокредиторський характер та, по-друге,

на те, що процедура ліквідації боржника значно затягнута в часі через застосування заходів відновлення його платоспроможності. Таким чином, набуття чинності новою редакцією Закону може призвести до появи значних перешкод під час скоєння злочину доведення до банкрутства.

Стосовно чинної редакції Закону, то єдиною підставою порушення провадження справи про банкрутство є наявність безспірних вимог кредитора (кредиторів) до боржника, що сукупно становлять не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати, які не були задоволені боржником протягом трьох місяців після встановленого для їх погашення строку [1, ч. 3 ст. 6]. Під безспірними вимогами кредиторів розуміються вимоги кредиторів, визнані боржником, підтверджені виконавчими документами чи розрахунковими документами, за якими відповідно до законодавства здійснюється списання коштів із рахунків боржника. Розмір безспірних вимог кредиторів розраховується в такій одиниці, як мінімальна заробітна плата, що визначається як законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт) [3, ч. 1 ст. 23].

Таким чином, боржник і потенційний суб'єкт злочину не буде оскаржувати та визнавати спірними вимоги кредиторів. Якщо для злочину, передбаченого ст. 219 КК України, вимоги кредиторів до боржника є безспірними, то вимоги кредиторів до боржника, який є суб'єктом адміністративного правопорушення приховування стійкої фінансової неспроможності, передбаченого ст. 164-15 КУпАП, є спірними. Невизнання вимог кредиторів, що підтверджені виконавчими документами (зокрема наказами господарських судів щодо виконання рішень суду) у контексті ст. 164-15 КУпАП, можуть оскаржуватися боржником до апеляційних і касаційних інстанцій спеціалізованих судів України. Такою поведінкою боржник відтягуватиме процес визнання вимог кредиторів, а тому характер їхніх вимог у рамках адміністративно-

го правопорушення приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 164-15 КК України) є спірними.

Варто зауважити, що вперше господарським законодавством у сфері відносин неплатоспроможності (банкрутства) ставляться під сумнів вимоги кредитора. Так, у новій редакції Закону, визначено, що господарський суд може відмовити у відкритті провадження по справі про банкрутство, якщо до боржника заявлено вимоги, які не є безспірними [2, п. 6 ч. 1 ст. 14]. Вищевказані зміни зовсім не позначаються на факті вчинення злочину доведення до банкрутства, однак для адміністративного правопорушення приховування стійкої фінансової неспроможності це положення може призвести до подальшого приховування стану фінансової неспроможності.

Крім того, нова редакція Закону відходить від позиції неодмінної доведеності факту стійкої фінансової неспроможності та ставить під сумнів факти неплатоспроможності боржника. Так, у новій редакції Закону встановлено, що провадження у справі про банкрутство може бути припинено, якщо господарським судом не встановлені ознаки неплатоспроможності боржника [2, п. 11 ч. 1 ст. 83]. Таким чином, нова редакція Закону створює сприятливі умови для вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 164-15 КУпАП.

Головною умовою порушення провадження у справі про банкрутство є визначення кола осіб, які мають право подати заяву про порушення провадження у справі про банкрутство. Відповідно до ч. 2 ст. 6 чинного Закону право на звернення до господарського суду із заявою про порушення справи про банкрутство мають боржник і кредитор. Безумовно, у рамках вчинення злочину, передбаченого ст. 219 КК України, боржник, який виступає потенційним суб'єктом злочину за ст. 219 КК України, знаючи про реальний і дійсний факт стійкої фінансової неспроможності та маючи на меті визнання господарським судом стану банкрутства, не чекатиме активних дій кредиторів та одразу подаватиме заяву щодо порушення справи про банкрутство.

Отже, можна припустити, що вчинення злочину доведення до банкрутства звужує коло осіб, які мають право подавати заяву щодо порушення відповідної справи.

Однак у новій редакції Закону передбачена норма, що суттєво може ускладнити процес вчинення злочину доведення до банкрутства. Зокрема ч. 2 ст. 5 встановлює, що у разі виникнення ознак банкрутства керівник боржника зобов'язаний надіслати засновникам (учасникам, акціонерам) боржника, власнику майна (органу, уповноваженому управляти майном) боржника відомості щодо наявності ознак банкрутства. Цей обов'язок, по-перше, унеможливує тривале приховування факту стійкої фінансової неспроможності; по-друге, потенційним кредиторам боржника надається час для координації дій щодо визначення заходів досудової санації; по-третє, процедура провадження справи про банкрутство буде значно затягнутою в часі у зв'язку із застосуванням усіх можливих заходів із відновлення платоспроможності боржника.

Доцільно також проаналізувати правові наслідки розгляду господарським судом заяви про визнання банкрутом. Так, у процесі розгляду справи про банкрутство, порушеної у зв'язку з умисними діями боржника щодо доведення до банкрутства, деякі господарсько-процесуальні норми втрачають свій зміст. Зокрема, це стосується відзиву боржника на заяву про порушення справи про банкрутство [1, ч. 3 ст. 11]. Змістом заяви повинні бути дані, що ґрунтуються на запереченні вимог заявника (у цьому разі – кредитора). Оскільки вчинення злочину, передбаченого ст. 219 КК України, ставить на меті прискорення процедури визнання банкрутом, відзив боржника, який своїми умисними діями призвів до передумов банкрутства, втрачає будь-який зміст, адже, по-перше, заяву про порушення справи про банкрутство здебільшого подає боржник; по-друге, боржник не заперечує, а навпаки визнає заборгованість перед кредиторами.

Отже, є певні особливості стадії провадження справи про банкрутство в господарському суді в рамках вчинення зло-

чину, передбаченого ст. 219 КК України. По-перше, ця стадія містить звужене та прискорене застосування заходів щодо відновлення платоспроможності боржника; по-друге, мета порушення справи про банкрутство – це ліквідаційна процедура та визнання боржника банкрутом; по-третє, саме на стадії порушення справи про банкрутство правоохоронні органи можуть дізнатися та розпочати розслідування злочину доведення до банкрутства. Сприяння у викритті цього злочину здійснюють розпорядники майном боржника (виявляють ознаки доведення до банкрутства) та кредитори, які можуть подати заяву про потенційний факт вчинення злочину до правоохоронних органів.

Встановлення меж вчинення злочину, передбаченого ст. 219 КК України, дуже тісно пов'язане з визначенням факультативної ознаки об'єктивної сторони цього злочину, а саме із часом вчинення злочину та визначенням моменту його закінчення.

Варто зупинитися на деяких твердженнях щодо часу вчинення злочину. У загальному розумінні час вчинення злочину – це певний проміжок часу (та чи інша частина року, місяця, тижня, доби), протягом якого особа вчиняє передбачену кримінальним законом дію або бездіяльність (незалежно від моменту настання суспільно небезпечних наслідків) [8, с. 127]. На думку, В.І. Борисова та Ю.А. Пономаренко часом вчинення злочинів із матеріальним складом є час вчинення особою суспільно небезпечної дії або бездіяльності, незалежно від часу настання їх суспільно небезпечних наслідків, що зазначені в законі. Настання останніх свідчить про закінчення злочину [4, с. 15]. За твердженням М.І. Хавронюка часом вчинення закінченого злочину з матеріальним складом, є час настання суспільно небезпечних наслідків. Такий висновок ученого ґрунтується на тому, що відповідно до ст. 2 КК України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Якщо ж наслідки є обов'язковою ознакою відповідного складу злочину, то їх

відсутність виключає притягнення особи до кримінальної відповідальності, відтак не дає змогу визнати вчинену нею дію або бездіяльність злочину [5, с. 20].

Отже, у зв'язку з дослідженням злочину доведення до банкрутства, зокрема об'єктивної сторони злочину, висловлюємо позицію, що стадія порушення провадження справи про банкрутство господарським судом є часом вчинення злочину, передбаченого ст. 219 КК України.

Однак, проблемним є визначення моменту закінчення злочину. Оскільки доведення до банкрутства (ст. 219 КК України) є злочином із матеріальним складом, він вважається закінченим із моменту настання наслідків. На думку Т.М. Данилюка, є два поняття закінчення злочину: момент закінчення злочину як реального факту (фактичний момент закінчення злочину) та зафіксований у законі через використання різних конструкцій абстрактний момент закінчення злочину (нормативний момент закінчення злочину) [6, с. 283].

Проблематика моменту закінчення злочину, передбаченого ст. 219 КК України, є досить складною та суперечною. Диспозиція вказаної статті побудована таким чином, що одне діяння призводить до декількох наслідків, зокрема, спричинення факту стійкої фінансової неспроможності та спричинення шкоди кредиторів. Оскільки доведення до банкрутства є злочином із матеріальним складом, він є закінченим із

моменту спричинення шкоди кредитору, однак, вважаємо, що момент закінчення злочину, передбаченого ст. 219 КК України, варто розглядати з іншої точки зору.

На нашу думку, диспозицію ст. 219 КК України необхідно змінити, зокрема йдеться про обов'язкове посилання на визнання банкрутства в судовому порядку. Тобто, якщо визначити, що умисні дії «призвели до стійкої фінансової неспроможності, визнаної в судовому порядку», то одразу стає зрозумілим, що моментом закінчення злочину доведення до банкрутства стане день винесення постанови господарським судом про визнання боржника банкрутом. Таким чином, назва та диспозиція ст. 219 КК України буде відповідати умовам господарського законодавства у сфері банкрутства.

Висновки

Ураховуючи вищевикладене, важливими є такі висновки. Момент закінчення злочину, передбаченого ст. 219 КК України, повинен бути зафіксований не на моменті спричинення наслідків у вигляді шкоди кредитору, а повинен бути прив'язаний до винесення постанови господарського суду про факт банкрутства конкретної юридичної особи. Крім того, під час дослідження стадії провадження справи про банкрутство встановлено та обґрунтовано, що стадію порушення такої справи необхідно розглядати як час вчинення злочину.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 № 2343-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/print1332753199377943>
2. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 22.12.2011 № 4212-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4212-17>
3. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95%D0%B2%D1%80/print1332753199377943>
4. Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В.В. Сташис, В.Я. Тація. – 3-є вид., переробл. та доповн. – Харків : Одиссей, – 2006. – 1065 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. — 5-те вид., переробл. та доповн.; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К. : Юридична думка, 2008. – 1164 с.
6. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Випуск № 3, 2008. – 425 с.
7. Болдарь Г.Є. Незаконні дії у разі банкрутства: проблеми кваліфікації та вдосконалення законодавства : дис. ... кандидата юридичних наук : 12.00.08 / Г.Є. Болдарь. – Львів, 2007. – 226 с.
8. Ломако В.А. Кримінальне право України. Загальна частина / В.А. Ломако. – Київ-Харків : Юрінком Інтер-право, 2000. – 416 с.

Актуальні проблеми психології

Когнітивний компонент психологічної готовності до роботи в команді персоналу банківських структур: рівень і чинники розвитку

Л.М. Карамушка
член-кореспондент
НАПН України,
доктор психологічних
наук, професор,
Інститут психології
імені Г.С. Костюка
НАПН України

О.А. Філь
кандидат психологічних
наук, доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

П.П. Блешмудт
науковий кореспондент,
Інститут психології
імені Г.С. Костюка
НАПН України

У статті проаналізовано рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді; взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу до роботи в команді та низкою чинників, що належать до мікрорівня (соціально-демографічні, організаційно-професійні, матеріально-фінансові характеристики персоналу) та мезорівня (розмір організації, рівень розвитку організації, напрям діяльності банку, статус персоналу).

В статье проанализирован уровень развития когнитивного компонента психологической готовности персонала банковских структур к работе в команде; взаимосвязь между уровнем развития когнитивного компонента психологической готовности персонала к работе в команде и факторами, относящимися к микроуровню (социально-демографические, организационно-профессиональные, материально-финансовые характеристики персонала) и мезоуровню (размер организации, уровень организационного развития, направление деятельности банка, статус персонала).

The article examines the level of development of cognitive component of bank personnel's team work readiness. The investigation analyzed the correlations between the cognitive component of bank personnel's team work readiness and number of factors belonging to the micro-level (socio-demographic, organizational, professional, material and financial characteristics of the staff) and mezzo-level (the organization's size, level, type of activities, personnel's status).

Ключові слова: банківські структури, персонал, команда, психологічна готовність до роботи в команді, чинники мікро- та мезорівня.

Постановка проблеми

Одним із резервів інтенсифікації діяльності сучасних організацій є діяльність команд, що дають можливість об'єднати й інтегрувати індивідуальні зусилля праців-

ників у ході вирішення складних, напружених професійних завдань і створити атмосферу взаємопідтримки та партнерства.

Особливо актуальною є ця проблема в

бізнесових структурах, що переживають період свого становлення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Як свідчить аналіз психологічної та менеджерської літератури, психологічні особливості діяльності команд знайшли висвітлення у працях багатьох авторів. У зарубіжній психології проблема сутності команд і особливостей їх функціонування знайшла відображення у роботах таких учених, як: М. Белбін [1], Р. Дафт [2], Р. Джей [3], П. Мучинські [4], Г. Паркер [5], Г.К. Поточнік [6], К. Фопель [7] та інших.

У російській психології напрям досліджень, що стосується формування команд в організаціях, є достатньо новим і представлений такими фахівцями: В. Гайда [8], Т. Зінкевич-Євстигнеєва [9], С. Тидор [10], Є. Яхонтова [11] та іншими.

Стосовно розроблення цієї проблеми в українській психології слід зазначити, що їй присвячено невелику кількість досліджень, зокрема, роботи В. Барко [12], Л. Карамушки [13], Г. Ложкіна [14], В. Михайленко [15], О. Філь [13; 7], які розкривають певні аспекти діяльності команд у системі державної служби, бізнесі, освітніх організаціях, спорті тощо.

Стосовно проблеми формування команди в банківських структурах необхідно зауважити, що вона практично не була раніше предметом спеціального дослідження. У публікаціях І. Андрєєвої [16], І. Бігун [17], Т. Зайчикової [18], Л. Карамушки [17; 18], О. Панасюк [18], А. Татаріної [19], О. Філь [17] розкрито лише окремі питання, що стосуються психологічних особливостей діяльності організацій і персоналу в банківській сфері.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Виходячи з вищенаведеного аналізу, спеціальних досліджень, присвячених вивченню психологічних умов підготовки персоналу банківських структур до роботи в команді, не проводилося.

Формулювання цілей статті

Соціальна значущість проблеми та її не-

достатня наукова розробленість зумовили постановку нами таких завдань:

1) дослідити рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді;

2) розглянути взаємозв'язок рівня розвитку когнітивного компонента готовності та соціально-демографічних характеристик персоналу (вік, стать, сімейний стан, наявність дітей);

3) проаналізувати взаємозв'язок рівня розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу до роботи в команді та організаційно-професійних характеристик персоналу (освіта, напрям освіти, загальний стаж роботи, стаж роботи в банку);

4) вивчити взаємозв'язок рівня розвитку когнітивного компонента готовності та матеріально-фінансових характеристик персоналу (рівень матеріальної забезпеченості персоналу);

5) дослідити взаємозв'язок рівня розвитку когнітивного компонента готовності та чинників діяльності організації (розмір організації, рівень розвитку організації, напрям діяльності в банку, статус персоналу).

Для вирішення поставлених завдань було використано такі методи:

а) для вивчення рівня розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді – методи опитування та контент-аналізу (розроблені авторами анкети з відкритими питання та методика контент-аналізу);

б) для вивчення впливу чинників мікрорівня – метод опитування («анкета-паспортичка»);

в) для вивчення рівня організаційного розвитку банківських структур та його впливу на розвиток компонентів психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді – метод тестування (опитувальник «Як розвивається Ваша організація?» В. Зігерта, Л. Ланге (модифікація Л.М. Карамушки) [20].

Математична обробка даних здійсню-

валася за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 13) (використано описову статистику та кореляційний аналіз).

Дослідження проводилося (2010-2011 рр.) серед персоналу низки банків міст Дніпропетровська та Києва. Загальний обсяг вибірки (на констатувальному та формувальному етапах дослідження) – 364 менеджери та працівники банків.

Дослідження виконано в рамках наукового проекту лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Психологічні засади забезпечення організаційного розвитку» (2008-2012 рр., науковий керівник – проф. Л.М. Карамушка).

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Особливості розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді.

На першому підетапі вивчення особливостей розвитку когнітивного компонента було проаналізовано рівень розуміння персоналом банківських структур сутності команди шляхом використання методів

анкетування (відкриті питання) і контент-аналізу. Так, опитуваним було запропоновано відповісти на запитання: «Як Ви розумієте, що таке команда?», «Чим, на Ваш погляд, робота в команді відрізняється від індивідуальної роботи?» Отримані відповіді були проаналізовані за методикою контент-аналізу [21].

Зазначимо, що за основу визначення «команда» та його основних характеристик було взято попередні розробки авторів статті [13], згідно з якими до основних ознак команди віднесено: цілі діяльності; принципи взаємодії в процесі досягнення цілей; рольова структура, позиції та функції лідера.

На основі даних, наведених у табл. 1, можна зробити висновок, що певна кількість респондентів загалом правильно виділила основні характеристики команди. Разом з тим, практично в жодній із відповідей ці ознаки не виділені разом. Отже, «повністю правильні» знання відсутні (0,0%), високий рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності – у 0,0% опитаних.

Щодо «частково правильних» знань, які стосуються середнього рівня розвит-

Таблиця 1

Рівень знання персоналом банківських структур сутності команди (по масиву в цілому, у % загальної кількості опитаних)

Варіанти відповідей респондентів	%
«Повністю правильні» знання (високий рівень розвитку когнітивного компонента готовності)	0,0
«Частково правильні» знання (середній рівень розвитку когнітивного компонента готовності):	
Наявність спільної мети та інтересів	70,1
Наявність партнерських відносин	39,9
Наявність чітких функціональних обов'язків	31,9
Досягнення більш ефективного результату роботи	7,4
Наявність певних кількісних і часових параметрів	3,4
Наявність професіоналізму в роботі	3,0
Наявність сильного лідера	1,3
«Неправильні» знання (низький рівень розвитку когнітивного компонента готовності):	
Розуміння команди як широкого соціального феномена	0,7
«Відсутність знань» (низький рівень розвитку когнітивного компонента готовності)	
Відсутність відповіді	1,7

**Рівень знання персоналом банківських структур відмінності роботи
в команді від індивідуальної роботи
(по масиву в цілому, у % загальної кількості опитаних)**

Варіанти відповідей респондентів	%
«Повністю правильні» знання (високий рівень розвитку когнітивного компонента готовності)	0,0
«Частково правильні» знання (середній рівень розвитку когнітивного компонента готовності):	
Наявність розподілу функціональних обов'язків і спеціалізації	38,9
Наявність партнерської взаємодії та підтримки	32,9
Більш ефективна робота	23,8
Колективна відповідальність	9,4
Більш адекватне врахування індивідуальних особливостей працівників	4,7
Більше нових, творчих ідей	1,7
Кількість людей	0,7
«Неправильні» знання (низький рівень розвитку когнітивного компонента готовності):	
Негативні аспекти роботи	3,0
«Відсутність знань» (низький рівень розвитку когнітивного компонента готовності)	
Відсутність відповіді	5,7

ку когнітивного компонента готовності, то на окремі ознаки команди вказала достатньо велика кількість опитаних. Найбільше (70,1%) виділили таку ознаку, як «наявність спільної мети та інтересів». Значно менше респондентів, приблизно удвічі, вказали на дві наступні суттєві ознаки команди – «наявність партнерських відносин» (39,9%) і «наявність чітких функціональних обов'язків» (31,9%). Про «наявність сильного лідера» вказав 1,3% опитаних. Останні дві ознаки є по суті відображенням необхідності в команді певної ролівої структури.

Значно менше опитаних вказали на менш суттєві ознаки команди, що є бажаними, але не достатніми для розкриття сутності команди. До них віднесено: «досягнення більш ефективного результату роботи» (7,4%); «наявність певних кількісних і часових параметрів» (3,4%); «наявність професіоналізму в роботі» (3,0%).

«Неправильні» знання або «відсутність знань», тобто низький рівень розвитку когнітивного компонента готовності, виявлено у незначній кількості опитаних (відповідно у 0,7% та 1,7%).

Отже, підвищення рівня знань персоналу банку про те, що саме в комплексі своїх суттєвих ознак група дійсно може ставати командою, може стати одним із напрямів подальшої психологічної підготовки персоналу з означеної проблеми.

Виявлені тенденції підтверджуються результатами, що стосуються відповідей на запитання стосовно відмінності роботи в команді від індивідуальної роботи (табл. 2).

Як і у відповідях на попереднє запитання, не було «повністю правильних» відповідей (0,0%), тобто, у жодного з респондентів не виявлено високого рівня розвитку когнітивного компонента готовності. Приблизно у такої ж кількості опитаних, як і при відповіді на попереднє запитання, виявлено «частково правильні» знання, у яких вказано окремі ознаки команди: «наявність розподілу функціональних обов'язків і спеціалізації» (38,9%) і «наявність партнерської взаємодії та підтримки» (32,9%), які відображають середній рівень розвитку когнітивного компонента готовності. Також у незначній кількості респондентів виявлено «неправильні»

Взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді та соціально-демографічними характеристиками персоналу

Суттєві характеристики команди	Соціально-демографічні чинники (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Вік	Стать	Сімейний стан	Наявність дітей
Наявність професіоналізму в роботі	0,189*	-	-	-
Негативні аспекти командної роботи	0,124*	-	-0,120*	-
Наявність партнерських відносин у роботі	-0,139*	-	-	0,141*

* $p < 0,05$

знання (3,0%) або відсутність відповіді (5,7%), Тобто, для цих опитуваних характерний низький рівень розвитку когнітивного компонента.

Отже, в цілому виявлено недостатній рівень розвитку когнітивного компонента готовності до роботи в команді у персоналу банківських структур.

2. Взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді та чинниками мікрорівня (соціально-демографічними характеристиками персоналу).

На другому підетапі вивчення особливостей розвитку когнітивного компонента готовності було проаналізовано взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента та чинниками мікрорівня (соціально-демографічними характеристиками персоналу) (табл. 3).

Результати дослідження не виявили впливу статі на рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності до роботи в команді (див. табл. 3).

Разом з тим, результати дослідження вказують на вплив віку, сімейного стану та наявності дітей на виділення окремих характеристик команди (див. табл. 3).

За результатами дослідження виявлено, що з віком збільшується число тих осіб, які вказують на таку ознаку команди, як наявність професіоналізму в роботі ($r_s=0,189$, $p<0,05$), та число тих, хто вказує на негативні аспекти командної роботи

($r_s=0,124$, $p<0,05$), на партнерські відносини в роботі ($r_s=-0,139$, $p<0,05$). Це можна пояснити тим, що з віком персонал більше орієнтується на значення професіоналізму, прагне працювати незалежно, самостійно, а робота в команді передбачає певний «розподіл» досягнень. Отже, залежно від різних професійних ситуацій доцільним є, на наш погляд, поєднання командної та індивідуальної роботи в банку.

Стосовно впливу сімейного стану можна зазначити, що серед розлучених людей більше тих, які вказують на негативні аспекти командної роботи ($r_s=-0,120$, $p<0,05$). Імовірно, це обумовлено тим, що одружені, живучи в режимі командної роботи в сім'ї, бачать як позитивні, так і негативні аспекти такої взаємодії, більш збалансовано оцінюють можливості командної форми роботи та взаємодії. Напевне, формуючи команди, доцільно залучати до них як одружених, так і неодружених працівників.

Дія такого чинника, як «наявність дітей» проявляється в тому, що персонал, який має дітей, орієнтований на виділення в діяльності команди такої ознаки, як «наявність партнерських відносин у роботі» ($r_s=0,141$, $p<0,05$). Отже, включення до складу команд цієї частини персоналу, імовірно, позитивно вплине на посилення партнерських відносин у них.

3. Взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді та чинниками

Взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді та організаційно-професійними характеристиками персоналу

Суттєві характеристики команди	Організаційно-професійні чинники (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Рівень освіти	Напрямок освіти	Загальний стаж роботи	Стаж роботи в банку
Наявність спільної мети і спільних інтересів	0,266**	-	-	-
Наявність професіоналізму в роботі	-	-	0,190**	0,202**
Формальні ознаки команди	-0,138*	-	-	-
Негативні аспекти командної роботи	-	-	-	0,133*
Відсутність відповіді	-0,262**	-	-	-

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

мікрорівня (організаційно-професійними характеристиками персоналу).

На третьому підетапі дослідження було вивчено взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента та чинниками мікрорівня (організаційно-професійними характеристиками персоналу) (табл. 4).

Дослідження не виявило впливу на розвиток когнітивного компонента готовності такого чинника, як напрям освіти, засвідчивши, що потенційно фахівці різних спеціальностей можуть цілком успішно засвоювати знання, які стосуються змісту командної роботи.

Виявлено вплив на значущість окремих характеристик команди таких чинників, як: рівень освіти, загальний стаж роботи та стаж роботи в банку, причому їхній вплив є як прямим, так і зворотним.

Стосовно впливу рівня освіти виявлено, що з його підвищенням зростає значущість виділення такої ознаки команди, як «наявність спільної мети і спільних інтересів» ($r_s=0,288$, $p<0,01$) і знижується виділення респондентами формальних ознак команди ($r_s=-0,138$, $p<0,05$). Окрім того, при цьому знижується кількість осіб, які не дали відповіді ($r_s=-0,262$, $p<0,01$). Це можна пояснити тим, що підвищення рівня освіти сприяє оволодінню опитуваними змістом, який розкриває сутність команди.

Також виявлено позитивний вплив за-

гального стажу роботи ($r_s=0,190$, $p<0,01$) і стажу роботи в банку ($r_s=0,202$, $p<0,01$) на значущість такої ознаки, як наявність професіоналізму в роботі. Це можна пояснити тим, що в міру здобуття професійного досвіду персонал банку все більше робить акцент на значущість професіоналізму, і саме робота в команді дає можливість досягнути цього.

Разом з тим, виявлено, що зі збільшенням стажу роботи в банку зростає кількість людей, які вказують на негативні аспекти командної роботи ($r_s=0,133$, $p<0,05$).

Отримані дані стосовно впливу стажу узгоджуються із закономірностями, виявленими стосовно впливу віку. Імовірно, що це може бути зумовлене тим, що зі збільшенням стажу роботи зростає потреба в самореалізації та індивідуальній творчій роботі. Наголосимо, що досягнути цього, напевно, можна завдяки ефективній організації командної роботи і гармонійному поєднанню командної та індивідуальної роботи.

4. Взаємозв'язок рівня розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді та чинниками мікрорівня (матеріально-фінансовими характеристиками персоналу).

Завдання четвертого підетапу полягало у вивченні взаємозв'язку між рівнем розвитку психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді

Таблиця 5

Взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді та матеріально-фінансовими характеристиками персоналу

Суттєві характеристики команди	Матеріально-фінансові чинники (коефіцієнт кореляції (r_s))
Наявність певних кількісних і часових показників у роботі в команді	0,120*

* $p < 0,05$

та чинниками мікрорівня (табл. 5).

Дослідження показало, що зі зниженням рівня матеріально-фінансового забезпечення персоналу банку, визначення якого здійснювалося на основі самооцінки респондентів, збільшується значущість такого показника, як «наявність певних кількісних і часових показників у роботі команди» ($r_s=0,120$, $p<0,05$). На нашу думку, дослідження виявленої закономірності потребує подальшого спеціального аналізу.

У цілому дослідження виявило взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді й такими чинниками мікрорівня:

а) вік, загальний стаж роботи та стаж роботи в банку персоналу позитивно впливають на виділення професіоналізму в роботі в команді;

б) статус одруженої людини й такої, що має дітей, позитивно впливає на зменшення виділення негативних аспектів роботи в команді та посилення значущості партнерських ознак у її діяльності тощо.

5. Взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді та чинниками мезорівня.

На п'ятому підетапі дослідження було проаналізовано взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента та чинниками мезорівня (табл. 6).

За його результатами не виявлено впливу таких чинників мезорівня, як кількість працівників у банку та напрям роботи в банку.

Разом з тим, виявлено позитивний вплив рівня розвитку організації на виділення респондентами низки ознак коман-

Таблиця 6

Взаємозв'язок між рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності персоналу банківських структур до роботи в команді та чинниками мезорівня

Суттєві характеристики команди	Чинники мезорівня (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Кількість працівників у банку	Рівень розвитку організації	Напрямок роботи в банку	Статус персоналу банку
Розгляд команди як широкого соціального феномена	-	-0,166**	-	-
Негативні аспекти командної роботи	-	-0,152*	-	-
Наявність професіоналізму в роботі	-	-	-	0,132*

* $p < 0,05$

** $p < 0,01$

ди. Зокрема, з підвищенням рівня розвитку організації (від кризового рівня, через проблемний, до конструктивного) знижується розгляд команди як широкого соціального феномена ($r_s = -0,166$, $p < 0,01$) та зменшується кількість негативних аспектів командної роботи ($r_s = -0,152$, $p < 0,05$). Тобто, з розвитком організації значущість командної роботи зростає. Це можна розглядати, як цілком закономірний факт, оскільки рівень розвитку організації супроводжується впровадженням інноваційних, демократичних форм роботи, до яких, зокрема, відноситься команда.

Також виявлено позитивний вплив статусу персоналу банку на виділення такої ознаки команди, як «наявність професіоналізму в роботі» ($r_s = 0,132$, $p < 0,05$). Це також можна інтерпретувати, як цілком закономірний факт, оскільки просування по вертикалі здебільшого сприяє осмисленню значущості професіоналізму для роботи в банку. Разом з тим, як зазначалося вище, це не є достатньою характеристикою роботи в команді, оскільки більш суттєвими є інші характеристики (спільна мета, рольова структура, партнерська взаємодія тощо).

Таким чином, виявлено взаємозв'язок

між рівнем розвитку когнітивного компонента готовності й такими чинниками мезорівня:

а) рівень розвитку організації, що позитивно впливає на розуміння персоналом сутності команди;

б) статус персоналу, підвищення якого сприяє розумінню значущості професіоналізму в роботу.

Висновки

1. У дослідженні виявлено недостатній рівень розвитку когнітивного компонента готовності до роботи в команді у персоналу банківських структур.

2. Доведено вплив чинників мікрорівня на рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності до роботи в команді: а) вік, загальний стаж роботи та стаж роботи в банку; б) статус одруженої людини й такої, що має дітей.

3. Встановлено вплив на рівень розвитку окремих складових когнітивного компонента психологічної готовності таких чинників мезорівня: а) рівень розвитку організації; б) статус персоналу банку.

4. Отримані дані свідчать про необхідність психологічної підготовки персоналу банківських структур до роботи в команді, з урахуванням дії виявлених чинників.

Список використаних джерел

1. Belbin, R.M. (2000) Management teams: Why they succeed or fail. –Cambridge: Belbin Associates, 171 p.
2. Дафт Р.Л. Менеджмент / Р.Л. Дафт. – С.-Пб. : Питер, 2001. – 832 с.
3. Джей Р. Створіть сильну команду! / Р. Джей; пер. з англ. – Дніпропетровськ : Баланс-Клуб, 2002. – 168 с.
4. Мучински П. Психология, профессия, карьера / П. Мучински. – [7- изд.]. – С.-Пб. : Питер, 2004. – С. 310-334.
5. Паркер Г. Формирование команды: сборник упражнений для тренеров [текст] / Г. Паркер, Р. Кропп. – С.-Пб. : Питер, 2002. – 160 с.
6. Potocnik, K., Tordera, N., Peiro, J.M., Gonzalez-Roma, V. The Role of Leader-Member Exchange, Team-Member Interaction, and Climate in the Prediction of Well-Being and Propensity to Leave the Team: A Multilevel Analysis // The XIII European Congress of Work and Organizational Psychology (Stockholm, May 9–12, 2007). – Abstract T.Th4.L:3.
7. Фопель К. Команда. Консультирование и тренинг организаций / К. Фопель ; пер. с нем. – М. : Генезис, 2005. – 395 с.
8. Карамушка Л.М. Особливості прояву синдрому «емоційного вигорання» у працівників банківських структур / Т.В. Зайчикова, О.І. Панасюк // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Міленіум, 2005. – Ч. 16. – С. 75–79.

9. *Зинкевич-Евстигнеева Т.* Технология создания команды. / Т. Зинкевич-Евстигнеева, Д. Фролов, Т. Грабенко. – С.-Пб. : Речь, 2002. – 216 с.
10. *Тидор С.Н.* Психология управления: от личности к команде [текст] / С.Н. Тидор. – Петрозаводск : Периодика, 1997. – 256 с.
11. *Яхонтова Е.С.* Эффективные технологии управления персоналом / Е.С. Яхонтова. – С.-Пб. : Питер, 2003. – 501 с.
12. *Барко В.І.* Побудова команди та лідерство в діяльності поліцейського управління: робоча книга / В.І. Барко, О.Є. Лісова. – К. : Ніка-центр, 2001. – 128 с.
13. *Карамушка Л.М.* Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій) / Л.М. Карамушка, О.А. Філь: монографія. – К. : ІНКООС, 2007. – 268 с.
14. *Ложкін Г.В.* Команда як колективний суб'єкт спільної діяльності / Г.В. Ложкін // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 52-58.
15. *Михайленко В.О.* Психологічні особливості діяльності команд у держадміністраціях / В.О.Михайленко // Актуальні проблеми психології. Т.1.: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 20 / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – 2008. – С. 55-59.
16. *Андреева И.А.* Психологические особенности преданности организации персонала банковских структур / И.А. Андреева // Коломінські читання : м-ли Другого міжнар. наук. форуму, присв. пам'яті д-ра психол. наук, проф. Н.Л. Коломінського (м. Київ, МАУП, 19.02.2008) / [редкол. : М.Ф. Головатий, О.Л. Туріна]. – К. : ВД «Персонал», 2009. – С. 359-364.
17. *Карамушка Л.М.* Психологічне забезпечення конкурентоздатності банків / Л.М. Карамушка, О.А. Філь, І.С. Бігун // Актуальні проблеми психології. Т.1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2010. – Ч. 25. – С. 117-132.
18. *Татаріна А.Ф.* Рівень розвитку характеристик особистості «типу А» у менеджерів банківських структур як чинник професійного стресу / А.Ф. Татаріна // Психологічні основи ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін: тези науково-практич. конф. з організаційної та економічної психології (23-24.11.2006, м. Київ) / за наук. ред. Л.М. Карамушки. – К. : Науковий світ, 2006. – С. 54-56.
19. *Карамушка Л.М.* Дизайн дослідження та діагностичний інструментарій для вивчення психологічних особливостей організаційного розвитку / Л.М. Карамушка // Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Науковий світ, 2009. – Ч. 24. – С. 196-208.
20. *Карамушка Л.М.* Психологія управління закладами середньої освіти : монографія / Л.М. Карамушка. – К. : Ніка-центр, 2000. – 332 с.
21. *Філь О.А.* Формування конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації: навчальна програма для підготовки менеджерів освітніх організацій та практичних психологів / О.А. Філь / за наук. ред. Л.М. Карамушки. – К. : Міленіум, 2004. – 40 с.

Імпліцитний психологічний вплив у системі «вчитель-учень»

О.А. Матеюк

доктор психологічних
наук, професор,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

М.М. Россова

здобувач,
Волинський національний
університет імені Лесі
Українки

У статті розглянуто теоретичні аспекти імпліцитного психологічного впливу, розкрито психологічні особливості імпліцитної теорії особистості, описано її структуру. Визначено поняття «імпліцитний психологічний вплив у системі «вчитель-учень».

В статье рассмотрены теоретические аспекты имплицитного психологического влияния, раскрыты психологические особенности имплицитной теории личности, описана ее структура. Определено понятие «имплицитное психологическое влияние в системе «учитель-ученик».

The theoretical aspects of implicate psychological influence are examined in the article, the psychological features of implicate theory of personality open up and its structure is described. Maintenance of concept of «implicate psychological influence in the system «teacher-student».

Ключові слова: психологічний вплив, імпліцитний психологічний вплив, імпліцитна теорія особистості, структура імпліцитної теорії особистості, система «вчитель-учень».

Постановка проблеми

Специфіка професійної діяльності вчителя передбачає цілеспрямований вплив на особистість учня. Ефективність цього впливу як засобу реалізації навчально-виховного процесу визначається вмінням учителя організувати взаємодію з учнями. У процесі такої взаємодії вчителем здійснюється психологічний вплив на стани, думки, почуття та дії учнів за допомогою психологічних засобів як відкрито (відкриття його цілей) так і приховано (приховування цілей або маскування під цілі відкритої взаємодії). Освітній процес здійснюється на ґрунті навчально-виховних відносин насамперед двох головних дійових осіб школи – учителя, який передає досвід попередніх поколінь, і учня, який засвоює його. У навчальному закладі дитина проводить значну частину свого життя, саме в початкових класах розпочинається розвиток і вдосконалення її як особистості. І цим процесом керує вчитель. У навчальному закладі дитина включається в систему відносин, взаємодію з учителем та однокласниками, і через них вчиться сприймати життя, світ та інших людей. Залежно від того, наскільки толерантно, обе-

режно, відповідально поставиться вчитель до розуму та почуттів дитини, відбудеться вибудовування її особистості та формуватиметься система сприйняття взаємовідносин з іншими людьми.

Як неповторна унікальна істота, дитина потребує не лише професійних, а й певного особистісного, щирого і спрямовуючого ставлення саме до неї, що є регулятором шкільного життя. Відносини в системі «вчитель-учень» є спеціально організованою під керівництвом учителя творчою, морально-естетичною взаємодією суб'єктів освітнього простору, спрямованою на досягнення мети освіти на національно-культурному, економічному, соціально-історичному тлі. Остання полягає не лише у здійсненні навчально-виховного впливу з боку вчителя, а передбачає запуск таких процесів, як: розвиток і соціалізація особистості, формування світогляду, здобуття життєвого досвіду як учителя так і дитини тощо. Необхідно зазначити, що в цій системі відносин важливе місце займає той аспект, що дитина (учень) також впливає на вчителя. Досвід їхньої взаємодії розширює арсенал навчально-виховних засобів, способів про-

фесійного психологічного впливу на учнів, сприяє розробленню нових навчальних технологій тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема психологічного впливу вивчається багатьма сучасними науковцями. На загальнометодологічному рівні сучасної психологічної теорії психологічний вплив розглядається як предметна галузь, стрижнева та системоутворююча категорія. Сутність, структура, механізми психологічного впливу та психологічний захист від нього описані в працях В. Барка, І. Ващенко, О. Гуменюк, Є. Доценка, Н. Каліної, Г. Ковальова, В. Кулікова, О. Матеюка, В. Москальця, В. М'ясищева, Б. Паригіна, А. Петровського, В. Татарко, В. Татенко та інших. У прикладному значенні проблематика прихованого впливу розглядається в контексті здійснення професійної діяльності (О. Матеюк, О. Суворов, Ф. Ушаков та інші); регуляції поведінки та діяльності (Л. Виготський, Є. Доценко, С. Максименко, Б. Поршнев, О. Сафін, О. Тімченко); міжособової взаємодії (Н. Волинець, Г. Граčov, Ф. Зімбардо, М. Ляйппе, І. Мельник) [1; 2].

Проблематика професійного психологічного впливу в освітньому просторі розглядається завдяки дослідженням А. Макаренка, К. Ушинського, (педагогічні способи впливу вчителя на учнів), В. Федчик (заохочення як прийом педагогічного впливу), О. Тищенко (методи виховного впливу); М. Розенової (психологічна структура педагогічної діяльності), О. Ліщинської (негативні наслідки педагогічного впливу); М. Болдирева, І. Мар'єнко, В. Рогожкіна (методи виховання: методи формування свідомості, методи формування досвіду поведінки); В. Лозової, Г. Троцько (методи стимулювання і корекції поведінки школярів); І. Воронюк, В. Лозової, П. Ігнатенко (цілеспрямований і регульований психолого-педагогічний вплив учителя на учнів); Л. Башлакової, Д. Годовікова, Р. Дерев'янка, Т. Комісаренко, М. Лісіної, Г. Лаврентьевої, Л. Мітева, А. Ніколаєвої (взаємовплив педагогів і дітей в умовах закладу освіти) тощо [3-7].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Необхідно зауважити наявність лише однієї концепції психолого-педагогічного впливу, що розбудовується як засіб поєднання в єдиній змістовній площині розуміння різноманітних форм, засобів, прийомів, алгоритмів педагогічної роботи та психологічних моделей, механізмів і закономірностей розвитку особистості, інтеракцій учителів із учнями. У межах цієї концепції доречно було б узагальнити всі види психолого-педагогічних впливів у родове поняття «професійний психологічний вплив учителя».

Формулювання цілей статті

Метою статті є окреслення змістовних аспектів імпліцитного психологічного впливу в системі «вчитель-учень».

Вклад основного матеріалу дослідження

Різновидом професійного психологічного впливу на сприйняття та розуміння вчителями й учнями один одного є імпліцитний психологічний вплив у системі «вчитель-учень». Проблему цього впливу доречно розглядати в межах імпліцитної теорії особистості (з англ. *implicit* – невиражений, грецьк. *theoria* – дослідження) – уявлення про структуру та механізми функціонування власної особистості або особистості іншої людини, які були сформовані не в науковому дослідженні, а в повсякденному житті. Авторами цієї теорії є Дж. Брунер і Р. Тагіурі [8].

Імпліцитні теорії розглядалися в працях Г. Андрєєвої, Г. Гекхаузена, К. Двек, Г. Келлі, Дж. Келлі, О. Шмельова (імплікатури особистісної атрибуції); У. Брукова, Г. Гекхаузена, В. Дружиніна, Р. Мейлі, Р. Стейнберга, О. Улібіної (імпліцитна теорія інтелекту та здібностей); Дж. Гросса, О. Еткінда, М. Таміра (імпліцитна теорія емоцій); Н. Кайана (імпліцитна теорія взаємодії людини та комп'ютера); В. Петренко (імпліцитна теорія етнічного світу) та інших [9]. Науковці констатують відсутність чіткої формалізації змісту імпліцитних теорій, неможливість узагальнення емпіричних даних і реконструк-

ції імпліцитних теорій та об'єктивізації суб'єктивної реальності особистості.

Предметом імпліцитної теорії може бути не лише особистість, а й інші індивідуальні процеси (пам'ять, інтелект тощо). Ця теорія заснована на інтуїції (загальному відчутті або уявленні) і не має чітко окресленої понятійної формалізації. Разом з тим, у експериментах показано, що в середньому імпліцитна теорія буває достатньо адекватною, відповідною тим властивостям людини, які фіксуються в науковому дослідженні [10].

У вивченні імпліцитних теорій особистості виділяють два основні підходи – традиційний і альтернативний (психосемантичний). Традиційний підхід представлений роботами Дж. Брунера і Р. Тагіурі, а також психологією «здорового глузду» Л. Роса, теорією каузальної атрибуції Р. Келлі, Д. Шейдер та інших. Альтернативний підхід, окреслений його засновником Дж. Келлі, виник в руслі теорії особистісних конструктів і був розвинений психосемантичним напрямом (П. Вернон, В. Петренко, А. Шмельов та інші). Представники останнього підходу, окрім виділення змістовних компонентів імпліцитної теорії особистості, проводять факторний аналіз, який дає змогу оцінити й об'єднати якості та зв'язки між окремими компонентами в особистісному семантичному просторі. Теорія, на думку останніх, вважається експліцитною, якщо вона артикулює, усвідомлена й перевірена експериментальним шляхом. Критеріями експліцитної теорії є широта охоплення проблем, економність і релевантність стосовно емпіричного дослідження [10-13].

Імпліцитна теорія особистості («найвна концепція особистості», «теорія особистості здорового глузду») розглядається дослідниками в широкому та вузькому значенні. У широкому вона є сукупністю неявних уявлень людини або групи людей про структуру та механізми функціонування особистісних утворень. У вузькому значенні – це неявні уявлення про зв'язки між особистісними властивостями. Ця теорія дає змогу сформувати цілісне враження про іншу людину на підставі час-

ткової, іноді уривчастої інформації про її особистісні особливості. Вона описує такі властивості особистісних якостей, як: ієрархічність (центральність), оцінність, диференційованість («когнітивна складність»), ступінь реалістичності (адекватності), стійкість. Особливий вплив на розвиток проблематики імпліцитної теорії особистості здійснила теорія особистісних конструктів Дж. Келлі [14]. Відповідно до неї імпліцитні моделі дійсності є тією суб'єктивною реальністю, у якій власне перебуває людина. Дослідник констатує наявність системи особистісних конструктів як суб'єктивно унікальної сукупності значень, за допомогою яких людина організує свою поведінку, розуміє інших людей, оцінює їхні вчинки, реконструює систему соціальних відносин і будує власний «Я-образ» [15].

Учені К. Двек, С. Чуї, Дж. Тонг, Дж. Фу та К. Ердлі емпірично довели, що імпліцитні теорії впливають на поведінку, успіхи та невдачі людини, її самооцінку та оцінку інших людей. Дослідники констатують також зв'язок між імпліцитними теоріями інтелекту й академічними успіхами, уявленнями про мораль, а також поведінкою в ситуації етичного вибору [16-17].

Перші дослідження імпліцитних уявлень у вітчизняній психології було подано в монографії Б. Ананьєва «Психологія педагогічної оцінки», який у 1935 р. описав результати масштабного дослідження теорій особистості як емпірично напрацьованих уявлень педагогів про учнів, їхні здібності, навчальні інтереси, розумовий розвиток, самооцінку, темперамент, характерологічні риси тощо [18]. Вітчизняні науковці в галузі психології, досліджуючи імпліцитні теорії, аналізують імпліцитні уявлення про етнічний світ у дітей і юнаків та імпліцитні теорії професійної успішності підлеглих у свідомості керівників (В. Горбунова, А. Олексюк); імпліцитні теорії життєвої успішності підлітків (В. Горбунова, О. Федорко) [19].

Російськими науковцями В. Климчук, О. Улибіною, В. Просековою експериментальним шляхом здійснено системну ре-

конструкцію імпліцитних теорій, виділено їхні основні параметри, вказано факторне навантаження та місце кожного компонента в складній системі взаємозв'язків [20-22.].

Імпліцитна теорія особистості є достатньо складним соціально-психологічним явищем, що відноситься до внутрішнього, переважно неусвідомлюваного, психологічного світу людини. Формально імпліцитну теорію особистості можна визначити як стійке уявлення, що зберігається в довготривалій пам'яті людини, про те, яким чином пов'язані зовнішність, поведінка та психологія людини, як ці три сторони особистості в типових випадках життя поєднуються або узгоджуються один з одним у однієї й тієї ж людини. Завдяки імпліцитній теорії можна стверджувати, що у особистості формується певна особистісна освіченість під впливом її індивідуального досвіду спілкування з різними людьми.

Учені Дж. Брунер та Р. Тагіурі розуміли під імпліцитною теорією особистості «індивідуально-особистісні еталони сприймання дійсності» [8]. Механізм формування у людини вказаної теорії особистості науковці уявляють таким чином: зустрівшись із будь-якою новою, незнайомою раніше людиною і спілкуючись із нею, перш за все звертається увага на її зовнішність. Згодом у процесі спілкування здійснюється спостереження за поведінкою та вибудовуються гіпотези щодо її психологічних властивостей, реакцій на дії та поведінку інших людей, які згодом перевіряються в комунікативній взаємодії. Після закінчення такої взаємодії у кожного зі співрозмовників у пам'яті залишається потрійний слід від спілкування, що включає дані про зовнішність, знання про поведінку й уявлення про психологічні особливості. Ці три компоненти пов'язуються й асоціюються один з одним у свідомості й пам'яті. Упродовж усього життя люди зустрічаються з багатьма іншими людьми і отримують у результаті спілкування аналогічні враження, що включають ті ж три складові: зовнішні дані, поведінку та психологічні властивості. Враження від

різних людей накопичуються в пам'яті, і те, що в цих враженнях виявляється однаковим (вказані складові образу та зв'язку між ними), закріплюється і відображається в пам'яті. Ці випадкові складові та зв'язки немов би забуваються, проте в результаті формується узагальнений образ людини, що включає типові особливості зовнішності, типові форми поведінки і типові психологічні властивості в їх взаємозв'язку. Такий узагальнений образ і є імпліцитною теорією особистості. Будучи сформованою у певної людини, її імпліцитна теорія особистості істотно впливає на те, як вона сприймає й оцінює інших (рис. 1). Ученими підраховано, що імпліцитна теорія особистості утворюється на основі узагальнення безлічі одиничних образів людей, число яких приблизно рівне кількості років людини, помноженій на 10. Так, наприклад, якщо людині 17 років, то її імпліцитна теорія особистості сформувалася на основі зразків 170 приватних образів людей; якщо 25 років, то її теорія склалася на базі приблизно 250 приватних образів [23]. Необхідно зазначити, що імпліцитна теорія особистості істотно впливає на сприйняття та розуміння людьми один одного. Від неї залежить, наприклад, первинний образ незнайомої людини, що складається в початковий період спілкування з нею (рис. 1).

Механізм впливу імпліцитної теорії особистості на образ можна описати таким чином. Коли хтось зустрічає незнайому раніше людину, то мимоволі звертає увагу на її зовнішність і порівнює з тими, з ким раніше вже доводилось спілкуватися. Виявивши зовнішню схожість незнайомця з людиною, яку добре знає, переносить на цю людину образ свого старого знайомого, який «витягує» з імпліцитної теорії особистості, тобто приписує їй психологічні властивості, що увійшли до імпліцитної теорії особистості, і очікує від неї тих самих поведінкових реакцій, які вже є відображеними у власній імпліцитній теорії особистості.

Якщо імпліцитна теорія особистості, притаманна певній людині, є правильною тобто адекватною існуючій реальності, то

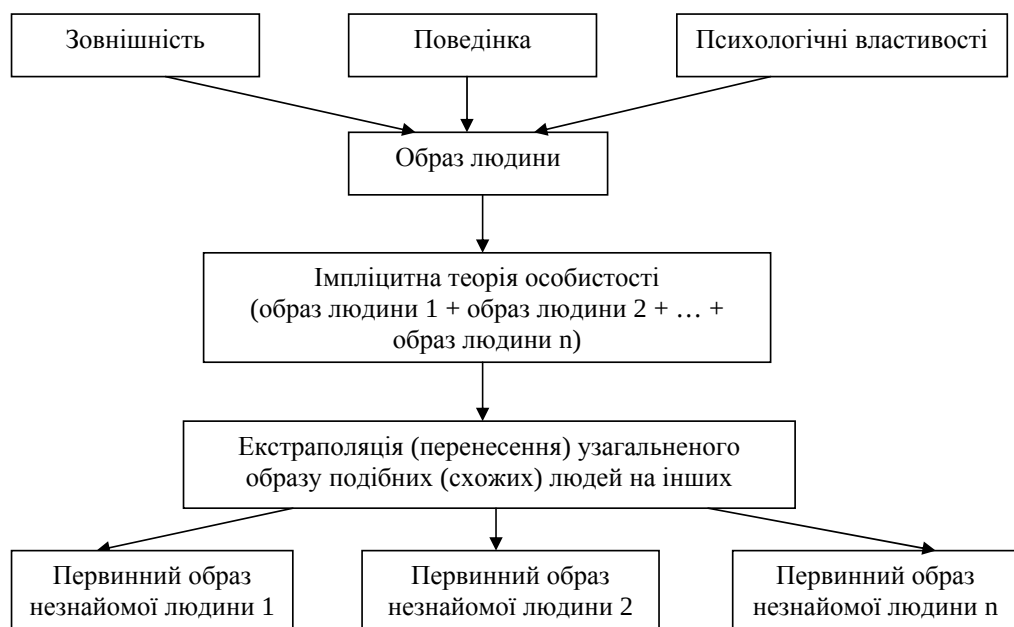

Рис. 1. Структура імпліцитної теорії особистості

вона має можливість не лише правильно сприймати й оцінювати інших, а й швидко створювати правильні образи цих людей задовго до того, як про них буде отримано повну інформацію. Така можливість створення правильних образів людей за дефіциту інформації про них виникає в тому разі, коли є багатий життєвий досвід спілкування в різних життєвих ситуаціях. У випадку, якщо імпліцитна теорія особистості певної людини є неадекватною, то вона може здійснювати серйозні помилки в ході сприйняття та розуміння людей, приписуючи їм ті психологічні властивості, яких насправді немає, й очікуючи не тих вчинків. Це часто буває у випадках, коли людина має певною мірою обмежений, односторонній досвід спілкування з іншими [24; 25]. Так, Дж. Брунер і Р. Тагіурі зауважили, що імпліцитна теорія особистості – це життєві, буденні уявлення про взаємозв'язки між властивостями і рисами особистості, які не обов'язково повинні бути усвідомленими; атрибут «імпліцитний» вказує якраз на те, що вони можуть функціонувати на рівні неусвідомлених, інтуїтивних установок (очікувань) [8].

Предметом імпліцитної теорії може бути не лише особистість, а й інші індивідуальні психічні процеси, наприклад: пам'ять, інтелект тощо. Імпліцитна теорія особистості, хоча заснована на інтуїції (загальному відчутті або уявленні), є достатньо адекватною, оскільки відповідає тим властивостям людини, які можна фіксувати в науковому дослідженні (уявлення, пам'ять, інтелект тощо) [26]. Уперше ефект імпліцитного навчання зафіксував А. Ребер у 1967 р. [27]. Він запропонував досліджуваним автоматизм, що працював за складною програмою, в основі якої лежав феномен імпліцитної пам'яті. Цю програму, яку А. Ребер назвав граматиною, досліджувані імпліцитно засвоювали, не знаючи про те, що така програма існує. Імпліцитна пам'ять – це пам'ять без усвідомлення предмета запам'ятовування, або несвідома пам'ять. Усвідомлювана пам'ять називається експліцитною. Феномени імпліцитної пам'яті було виявлено не лише під час моторного навчання, а й у широкому класі завдань, які використовують у парадигмі відображення. У 1984 р. П. Граф і Д. Шехтер описали хворих на амнезію, які були здатні до імпліцитного

навчання, але мали серйозні порушення в експліцитній пам'яті. Дія імпліцитної пам'яті виявляється в спонтанному зарахуванні прикладу до прототипу у класифікації об'єктів відповідно до імпліцитно засвоєної основи тощо. Слід імпліцитної пам'яті має велику силу порівняно зі слідом експліцитної, але одночасно він більш уразливий. У разі зміни семантичного контексту продуктивність дії імпліцитної пам'яті різко знижується. В експериментах Д. Шехтера і П. Графа було виявлено новий феномен, а саме – модальну специфічність імпліцитної пам'яті. З'ясувалося, що така пам'ять чутлива до зміни модальності, особливо під час переходу від візуальної до слухової, тоді як на продуктивність експліцитної пам'яті зміна модальності не впливає [28]. Чутливість імпліцитної пам'яті до модальності лежить в основі почуття знайомості, яке описав Л. Якобі. У праці К. Келлі (у співавторстві) доведено, що оцінка стимулів як «знайомих» або «незнайомих» багато в чому базується на цьому почутті знайомості, яке може бути неусвідомлюваним [29].

Учені Л. Первін та О. Джон під імпліцитною теорією особистості розуміють спосіб, яким людина організує інформацію про функціонування іншої людини. Сам цей термін припускає, що кожна людина володіє теорією особистості, що визначається тими категоріями, які вона використовує для опису інших людей і самої себе, їх змістом і організацією, а також власними причинними поясненнями поведінки цих людей. Подібні теорії вважаються імпліцитними (неявними), оскільки більшість людей не можуть зробити їх експліцитними (явними) або систематизувати, включивши до складу формальної теорії особистості. Незважаючи на це, існує можливість вивчати імпліцитну теорію особистості, проаналізувавши категорії, які використовуються для опису інших людей, характеристики, які визначають віднесення людини до кожної категорії, і пояснення, які зазвичай люди дають подіям. Подальший аналіз полягає в ієрархізації цих категорій, визначенні фундаментальних відмінностей між людь-

ми та узагальненням категорій у декілька груп з метою виділення в імпліцитній теорії прототипів людей [30].

Отже, імпліцитна теорія особистості – це неявний (неусвідомлюваний) комплекс образів про зовнішність, поведінку та психологічні властивості інших людей, який дає змогу формувати первинні образи (уявлення) про них на основі часткової, обмеженої інформації про їхні психологічні особливості. За допомогою імпліцитної теорії можна описати такі ознаки якостей особистості, як: ієрархічність (центральність), оцінність, диференційованість (когнітивна складність), ступінь реалістичності (адекватності), стійкість. Крім того, вона формує потужний стереотип щодо моделей поведінки інших людей: вважається, що останні діятимуть згідно з нашими цінностями, нормами, життєвими уявленнями, що в дійсності за сформованої адекватної імпліцитної теорії відбувається, а за неадекватної – ні [31].

У процесі дослідження імпліцитної теорії особистості можна аналізувати психологічні особливості прототипів образів інших людей за такими критеріями:

- наявність адекватного прототипу образу людини з певними психологічними особливостями;
- наявність людей, яких важко або неможливо віднести до прототипу певного образу, оскільки їхні психологічні особливості потрапили в зону між різними прототипами;
- ступінь сприйняття іншої людини як набору певних психологічних особливостей або як унікальної істоти;
- наявність у прототипі образу людини усереднених психологічних особливостей;
- наявність стандартного набору причинних пояснень подій і поведінки людей залежно від їхніх особливостей та обставин.

Отже, імпліцитна теорія особистості визначає особливості розуміння та сприйняття оточуючих людей і є прихованою базою досвіду (певною мірою частиною потенціалу) професійного прихованого психологічного впливу вчителя на учнів.

Психологічний вплив здійснюється як на особистість, так і на групу людей у різних сферах та з різною метою. Сучасна психологічна наука констатує факт застосування психологічного впливу в усіх сферах соціальної взаємодії, людської активності та діяльності. Психологічний вплив є складним соціально-психологічним явищем, завдяки якому відбувається розвиток, формування, функціонування особистості та соціальних груп; інструментом навчання, виховання, корекції, управління, розвитку політичних процесів; засобом формування та функціонування явищ суспільної психіки (суспільних думок, поглядів, переконань, настанов, настроїв стереотипів тощо) [1].

У дослідженні прихованого текстового впливу В. Коренєвим сформульовано таку дефініцію імпліцитного психологічного впливу: прихований (імпліцитний) вплив – це процес неусвідомлюваної зміни поведінки, емоційних станів, переконань і установок комуніканта, зумовлений мовленнєвими діями комуніката. Ним описано механізми прихованого впливу з погляду законів сприймання і показано, що

перцептивний механізм впливу детермінується наявними стереотипами, схильністю мозку до репродукції, існуванням домінанти чи подомінантних стереотипів, культурним спадком і соціальним досвідом реципієнта [32].

Результатом імпліцитного психологічного впливу вчителя може бути спонукання учня до певної дії – психічної або моторної, а також до того, щоб прийняти певне уявлення про якість, дії й особистість учителя, усвідомити їх відповідність певним нормам і правилам.

Висновки

Відповідно до концепції імпліцитної теорії особистості імпліцитний психологічний вплив у системі «вчитель-учень» можна окреслити як прихований неявний психологічний вплив учасників освітнього простору на відчуття, сприйняття, уявлення, стан, поведінку та психологічні якості один одного, що включає емоційну, поведінкову, оцінну та когнітивну складові й вирізняється ієрархічністю (центральною), асоціативністю, стійкістю, константністю, незавершеністю та ступенем реалістичності (адекватності).

Список використаних джерел

1. Матеюк О.А. Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності : монографія / О.А. Матеюк. – Хмельницький : Національна академія Держприкордонслужби України ім. Б. Хмельницького, 2006. – 347 с.
2. Волинець Н.В. Особливості маніпуляцій у спілкуванні студентів, їхніх батьків та друзів у повсякденному житті / Н.В. Волинець // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України ; за ред. С.Д. Максименка. – К. : Логос, 2006. – Т. 7, Вип. 9. – 476 с. – С. 35-43.
3. Федчик В.А. Заохочення як прийом педагогічного впливу / В. А. Федчик // Materiały czwartej Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka: teoria i praktyka – 2007». – Тым 7. Pedagogiczne nauki. – Przemysł : Nauka i studia, 2007. – Str. 53-59.
4. Тищенко О.І. Методи виховного впливу в педагогічній діяльності / О.І. Тищенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. – Випуск 10. – С. 184-189.
5. Розенова М. Психологія педагогічної діяльності та психологія вчителя / М. Розенова // Відкритий урок : професійний журнал для вчителів, 2008 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/psychology/1755/>
6. Ліщинська О.А. Педагогічне насильство як артефакт педагогічного впливу / О.А. Ліщинська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. ; Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології АПН України ; за заг. ред. М.М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 5-6. – 334 с. – С. 144-153.
7. Воронюк І.В. Успішність викладацької діяльності як фактор психолого-педагогічного впливу вчителів на учнів / І.В. Воронюк // Успішність особистості: потенціал та обмеження : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18.03.2010) ; за ред. М.Л. Смульсон, Л.М. Зінченко. – К., 2010. – С. 55-59.

8. Bruner J. S. The perception of people / J. S. Bruner, R. Tagiuri // In Handbook of Social Psychology ; G. Lindzey (Ed.). – Massachusetts : Addison-Wesley, 1954. – vol. II, pp. 634-654.
9. Горбунова В.В. Проблеми дослідження імпліцитних теорій / В.В. Горбунова // Соціальна психологія. – № 4 (30). – 2008. – С. 17-28.
10. Харламенкова Н.Е. Психология личности / Н.Е. Харламенкова : [Электронный учебник]. – Режим доступа : http://imp.rudn.ru/psychology/psychology_of_person/metod.html
11. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – с. 334-349.
12. Юнг К. Тэвистокские лекции / К. Юнг // Исследование процесса индивидуации ; пер. с англ. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 1998. – 295 с.
13. Адлер А. О нервическом характере / А. Адлер ; под ред. Э.В. Соколова; пер. с нем. И.В. Стефанович. – С.-Пб. : Университетская книга, 1997. – 388 с.
14. Психологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=324>
15. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструкторов / Дж. Келли. – С.-Пб. : Речь, 2000. – 249 с.
16. Dweck C. S. Implicit theories as organizers of goals and behavior / C. S. Dweck // In The psychology of action : The relation of cognition and motivation to behavior ; P. Gollwitzer & J. A. Bargh (Eds.). – NY : Guilford, 1996. – pp. 69-90.
17. Implicit theories and conceptions of morality / C. Y. Chiu, C. S. Dweck, J. Y. Y. Tong, & J. H. Y. Fu // Journal of Personality and Social Psychology, 1997. – 73. – pp. 923-940.
18. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды : в 2-х томах / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Том 2. – 287 с.
19. Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці : дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / В.В. Горбунова. – К., 2003. – 266 с.
20. Климчук В.О. Параметры «деятельность-творчество» в имплицитной теории способностей студентов-психологов / В.О. Климчук ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://psychol.gas.ru/ponomarev/abstracts_rus/Sessions/Klimchuk.html
21. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания / Е.В. Улыбина. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.
22. Просекова В.М. Динамика профессионального самосознания психологов-практиков (психосемантический аспект) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01/ В.М. Просекова. – Тюмень, 2001. – 23 с.
23. Что такое имплицитная теория личности? Какое влияние имплицитная теория личности оказывает на правильность восприятия и понимания людьми друг друга? / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://all-psychology.ru/obshchestvo/vospriyatie/osobennosti/implicitnaya-teoriya.html>
24. Немов С.Р. Психология : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений : В 3 кн. / С.Р. Немов ; 4-е изд. – М. : ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1. – 688 с.
25. Словарь практического психолога / под ред. С.Ю. Головина. – Минск : Харвест, 1997. – 800 с.
26. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – С.-Пб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 512 с.
27. Редозубов А. Цветные эмоции холодного раз ума / А. Редозубов. – С.-Пб. : Амфора, 2012. – Книга первая : Эмоции. – 236 с.
28. Психология : учебник для гуманитарных вузов / под ред. В.Н. Дружинина. – С.-Пб. : Питер, 2001. – 656 с.
29. Варій М.Й. Загальна психологія : навчальний посібник / М.Й. Варій ; 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 968 с.
30. Первин Л. Психология личности : теория и исследования / Л. Первин, О. Джон ; пер. с англ. М.С. Жамкочян ; под ред. В.С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
31. Англо-русско-английский словарь по социологии и социальной политике Polyglossum, 2011 ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://hot-soft.ucoz.ua/publ/skachat_anglo_russko_anglijskij_slovar_po_sociologii_i_socialnoj_politike_polyglossum_slovari_ehlektronnye_izdaniya/1-1-0-30
32. Корнєєв В.М. Підходи до вивчення прихованого текстового впливу / В.М. Корнєєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка : Журналістика. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. – Вип. 9. – С. 75-79.

Почуття гумору як чинник міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми застосування гумору як засобу ефективної міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях. Обґрунтовано перспективу дослідження чинників почуття гумору в психодіагностичному та психокорекційному напрямках.

В статье осуществлен теоретический анализ проблемы применения юмора как средства эффективного межличностного взаимодействия в проблемных ситуациях. Обоснована перспектива исследования факторов чувства юмора в психодиагностическом и психокоррекционном направлениях.

In the article the theoretical analysis of the problem of using humor as a means of effective interpersonal interaction in problem situations is carried out. The prospects for research on factors of humor in psychodiagnostic and psychocorrection ways is substantiated.

Ключові слова: почуття гумору, міжособистісна взаємодія, соціальна взаємодія, міжособистісний конфлікт, проблемна ситуація.

Постановка проблеми

Динаміка розвитку суспільства супроводжується порушеннями сформованих суспільних зв'язків і відносин, посиленням дезінтеграційних процесів у колективах, загостренням протиріч і, як наслідок, зростає кількість і частота виникнення проблемних ситуацій у міжособистісних відносинах. Ці ситуації найчастіше стають типовим, щоденним явищем життєдіяльності.

Проте деякі люди не завжди оптимально взаємодіють у проблемних ситуаціях, коректно спілкуються під час спільної діяльності, деколи перекручено сприймають ситуацію та партнера по взаємодії, неточно прогнозують її розвиток, орієнтуються на неефективні стратегії поведінки, емоційно деструктивно реагують на розвиток проблемної ситуації. Це відбувається головним чином через те, що у таких людей відсутнє системне розуміння сутності й закономірностей виникнення та розвитку протиріч у міжособистісній взаємодії, наявні лише фрагментарні знання й уміння продуктивного вирішення протиріч.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Наразі у вітчизняній психології залишається дискусійним розуміння проблемних ситуацій життєдіяльності, украй мало фундаментальних прикладних досліджень соціально-психологічних процесів із проблемних ситуацій, у тому числі й міжособистісної взаємодії. Тому існує нагальна потреба у вивченні сутності й основних видів проблемних ситуацій, закономірностей їхньої взаємодії, виявленні шляхів, принципів і чинників гармонізації процесів вирішення протиріч між людьми.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Особливий дослідницький інтерес у плані механізмів профілактики та подолання проблемних ситуацій, на наш погляд, становлять нетрадиційні для психології підходи, зокрема такий ресурсний компонент вирішення проблемної ситуації, як почуття гумору.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити теоретичну проблематизацію питання щодо почуття гумору

ру як засобу ефективної міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях, обґрунтувати перспективу дослідження чинників почуття гумору в психодіагностичному та психокорекційному напрямах.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасній психології механізми взаємодії аналізуються переважно як механізми певних процесів взаємодії. Так, М. Обозов вказує, що в «основі процесів міжособистісної взаємодії лежать механізми наслідування, конформності, вселяння, ідентифікації» [1, с. 21]. Часто розглядаються такі механізми, як: рефлексія, емпатія, каузальна атрибуція [2-4].

Найявніми є спроби виділити загальні механізми взаємодії. На думку Р. Кричевського, провідним механізмом міжособистісної взаємодії є ціннісний обмін між суб'єктами (статусами, мотивами, установками) у процесі реалізації завдань конкретної діяльності [5]. Обозов М. вважає, що взаємодія організується й здійснюється на основі дії двох основних законів: взаємної валентності відносин і соціально-психологічної доцільності [1, с. 21].

Взаємодія як процес, що розгортається в часі й просторі, має низку етапів у своєму розвитку. Серед них виділяють: просторовий контакт; психологічний контакт, у якому реалізується зацікавленість суб'єктів у цьому акті взаємодії; соціальний контакт, що розглядається як спільна діяльність і власне взаємодія як низка контактів [6]. На думку М. Аргайла, існує 3 етапи в динаміці взаємодії: фізичний контакт, спільне переміщення в просторі й спільна групова або масова дія [7].

Викликає інтерес точка зору М. Рибаківської, яка виділила п'ять стадій у процесі взаємодії: перцептивна; суб'єктна самопрезентація; взаємопрояв; інформаційне узгодження; діяльна спільність. Указуючи на те, що в процесі взаємодії формується індивідуальне відношення, дослідник виділяє в ній: підготовку до сприйняття, сприйняття, враження, розуміння, фіксацію відносин, підготовку до вираження відносин [8].

Уперше питання про функції взаємодії порушив Б. Ломов. Аналізуючи спілкування як вищу форму взаємодії людей, він виділив основну функцію спілкування. Призначення взаємодії складається в засвоєнні конкретним індивідом досвіду, виробленого людством, завдяки чому переборюється обмеженість індивідуального досвіду. Крім того, функцією спілкування є забезпечення формування спільності індивідів, що виконують спільну діяльність [9, с. 132]. Ним же були сформульовані три основних класи функцій спілкування як взаємодії: інформаційно-комунікативний, регуляційно-комунікативний і афективно-комунікативний.

Існує значна кількість робіт, у яких досліджуються умови й чинники, що впливають на ефективність взаємодії. Так, В. Мясіщев указував, що характер взаємодії залежить від тих міжособистісних відносин, які склалися між людьми, а також від зовнішніх обставин і становища тих, хто взаємодіє [10, с. 216]. В узагальненому вигляді ці умови містять у собі: умови спілкування й діяльності, ступінь взаємозв'язку учасників; цільове й функціональне призначення групи; час і місце взаємодії; індивідуально-психологічні характеристики учасників; їх статево-вікові розбіжності; стан взаємовідносин сторін взаємодії; стан соціальної мікро- та макросередовища взаємодії.

Практично всі соціально-психологічні явища, що виникають у соціальній групі, починаючи з діади, певною мірою пов'язані й породжені або детерміновані взаємодією. Серед ключових ефектів взаємодії найбільш часто досліджуються: сумісність, згуртованість, злагодженість, спрацьованість. Дослідження саморозкриття й самопред'явлення особистості у взаємодії проведено В. Барком і встановлено, що в процесі групової взаємодії найбільш ефективне рішення приймається за чисельності групи рівної 5 особам [11].

Професор О. Матеюк установив, що децентрація реалізується більш повно в умовах кооперації, ніж у конкурентній взаємодії [12]. Взаємодія породжує такі явища, як: фасилітація, конформізм, сим-

патія й антипатія, лідерство й підпорядкування тощо.

Теоретичний аналіз досвіду вивчення проблеми взаємодії в сучасній психології був би неповним без звернення до внеску психологів у розроблення цієї проблеми. На наш погляд, ними значною мірою збагачене розуміння сутності й змісту цього феномена, особливостей його прояву в різних умовах. До відповідних досліджень можуть бути віднесені: теоретико-методологічний аналіз соціальної взаємодії; дослідження міжособистісного спілкування; комплексне вивчення міжособистісних конфліктів як конкурентного типу соціальної взаємодії; розроблення проблеми спільної діяльності, у тому числі й педагогічної взаємодії.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми соціальної взаємодії, зокрема, розкрито в роботах Г. Давидова. Відповідно до позиції цього вченого, зв'язки й відносини в людському суспільстві творяться взаємодією людей або соціальною взаємодією. Останнє існує об'єктивно, незалежно від народження конкретного індивіда [13, с. 7]. Завдяки соціальній взаємодії людина стає особистістю. Як окремий представник людського роду, індивід є одночасно невід'ємним компонентом (елементом, частиною) взаємодії з іншими людьми.

На думку О. Гончарова [14], найважливішою характеристикою життєдіяльності військовослужбовців є те, що вона протікає у формі соціальної взаємодії. Це означає, що практично будь-які дії, повсякденне життя й служба, різні види бойової діяльності військовослужбовців здійснюються як процеси їхньої взаємодії. Учений виділяє дві основні форми взаємодії – спілкування й спільна діяльність. Також, як особливий тип взаємодії розглядаються протидія, боротьба, соціальні конфлікти.

Виходячи з того, що соціальна взаємодія має свою специфіку, обумовлену її стратегічною націленістю на збройну боротьбу із супротивником у неординарних умовах діяльності, Г. Давидов визначив істотні особливості соціальної взаємодії, а саме: політична визначеність (Збройні сили є елементом політичної структури

суспільства); ідейна спрямованість (визначеність морально-ціннісних регуляторів професійної діяльності), технічна озброєність; організованість; вимушеність і нормованість; різномірність взаємодіючих індивідів (соціальна, психофізіологічна тощо); дискретність (асиметричність субординаційних відносин); короткостроковість (зміна учасників взаємодії); засмучуваність (важкі, екстремальні умови) [13].

Аналізуючи управлінську діяльність, В. Перевалов запропонував соціально-психологічну модель взаємодії [15, с. 55]. На думку автора, взаємодія містить такі етапи: підготовка до сприйняття, сприйняття, враження, розуміння, фіксація відносин, підготовка до вираження відносин. Виділено діагностичні ознаки для характеристики ситуацій взаємодії.

Значний доробок у теоретичне розроблення конкурентного типу взаємодії здійснив О. Анцупов. Протидія розглядається автором як складний і важливий спосіб взаємодії людини з оточуючим соціальним середовищем. Соціальна протидія може мати різні масштаби: від міжособистісного конфлікту до світової війни. Формами соціальної протидії виступають спілкування, поведінка або діяльність, однією з основних цілей якої є завдання морального або матеріального збитку опонентові чи супротивникові. На його думку, як одиниця аналізу конфліктної взаємодії може бути з успіхом використана конфліктна ситуація, що має певні змістовні характеристики, тимчасові й просторові межі [16; 17].

Найбільш розробленим і перспективним напрямом у вивченні соціальної взаємодії є комплексні дослідження конфліктів у міжособистісних відносинах. Так, було розроблено основи міждисциплінарного підходу до дослідження конфліктів, показано місце психології у створенні міждисциплінарної галузі науки – конфліктології. Істотно розширено понятійно-категоріальний апарат, уточнено розуміння сутності конфлікту. У ряді досліджень реалізовано ретроспективний аналіз конфліктів. На великому масиві емпіричних даних виявлено й вивчено основні закономірності

їх виникнення, розвитку й вирішення в міжособистісних відносинах, проаналізовано особливості у ланці «керівник-підлеглий». Однак за рамками досліджень залишилися такі соціально-психологічні процеси взаємодії: мотиваційно-цільова динаміка, взаємосприйняття, викривлення сприйняття конфліктної ситуації, емоційна взаємодія.

Відповідно до результатів проведеного під нашим науковим керівництвом дослідження [18; 19], у проблемних ситуаціях емоційна дія між людьми здійснюється за допомогою механізму поляризації емоцій. Цей механізм характерний не для нормальної, а для конкурентної взаємодії. Він полягає, на наш погляд, у виникненні та циклічному посиленні полярних за модальністю емоцій, зворотних емоційному станові опонента. Якщо в одного учасника проблемної ситуації з'являється стан розгубленості, пригніченості, то це сприяє виникненню й закріпленню впевненості в іншого. Відчуття засмученості одного у зв'язку з його невдалими діями часто викликає задоволення і навіть злорадість іншого, що, у свою чергу, ще більше пригнічує першого учасника. Крім того, оптимістичний настрій, упевненість у своїх силах можуть спричинити в іншого боку неспокій, підозріливість і навіть пригніченість. Аналіз механізмів емоційної взаємодії показує, що відображення й особливо поляризація емоцій є, по суті, деструктивними психологічними механізмами, а емпатія – механізмом конструктивної взаємодії.

Найважливішою складовою емоційних проявів людини щодо опонента є емоційне ставлення до нього, яке багато в чому визначає сприйняття його особистості, мотивів, дій і вчинків, реакцію на отримувану від нього інформацію, вибір способів взаємодії з ним.

У результаті дослідження виявлено, що в процесі розвитку ситуації ставлення до опонента в цілому погіршується. Така динаміка характерна для 52,5% ситуацій, у кожній третій із них це ставлення не змінюється (35,3%), і лише у 12,2% випадків дещо або навіть значно покращується. На

характер зміни ставлення людини до опонента впливають різні обставини, зокрема, образливі дії останнього, порушення ним правових або етичних норм, непоступливість позиції, невиконання зобов'язань, реалізація маніпулятивної стратегії. Крім того, чим гостріше розвивається ситуація, тим вищою є ймовірність того, що ставлення до опонента погіршиться (табл. 1).

Ескалація проблемної ситуації руйнує міжособистісні відносини. Виявлено, що найчастіше ставлення до опонента погіршується в конфліктних ситуаціях – майже в кожних двох із трьох конфліктів. У них же ставлення до опонента є найменш стабільним.

Найчастіше ставлення до опонента не змінюється в проблемних ситуаціях (40,0%). Дослідження дало змогу встановити, що зміна ставлення значною мірою залежить від ступеня реалізації особистістю своїх інтересів у процесі вирішення проблемних ситуацій. Чим повніше людина реалізувала свої інтереси в проблемній міжособистісній ситуації, тим краще вона ставиться до опонента. І навпаки, чим менше їй вдалося домогтися свого в результаті вирішення ситуації, тим більш неприязним є це ставлення. Таким чином, вивчення емоційних переживань як регулюючої сторони міжособистісної взаємодії показало, що основною закономірністю емоційних процесів є зростання їх регулюючої ролі. Емоції та переживання у проблемних ситуаціях є: індикатором важкості ситуації; регуляторами власної поведінки та опонента; проявом ставлення до опонента.

З огляду на викладене, є цікавими висновки, зроблені О. Зайвою [20] на підставі емпіричного дослідження особливостей використання почуття гумору як ресурсу психологічного подолання або механізму психологічного захисту від надлишкового емоційного напруження. Так, авторка визначає почуття гумору як багатовимірний психологічний конструкт, що характеризується стресозахисним потенціалом. Останній виявляється в захисті суб'єкта від негативних емоцій і станів, виникнення яких зумовлене переживанням складних

**Зміна емоційного ставлення до опонента залежно від типу
проблемної міжособистісної ситуації (у %)**

Тип проблемної міжособистісної ситуації	Емоційне ставлення до опонента		
	Покращилося	Не змінилося	Погіршилося
Проблемна ситуація	16,0	40,0	44,0
Передконфліктна ситуація	10,6	30,9	58,5
Конфліктна ситуація	9,1	27,3	63,6

ситуацій життєдіяльності. Рівень травмуючого впливу ситуації на суб'єкт залежить від її когнітивної оцінки, і саме почуття гумору здатне на неї вплинути.

Крім того, О. Зайва, спираючись на теорію формування внутрішнього світу особистості та визначення його складових, пропонує виявляти потенціал почуття гумору як ресурс стресоподолання. Запропонована дослідницею модель вивчення ролі гумору в подоланні стресу дає змогу простежити, яким чином гумор виконує задекларовані функції: захист від негативних переживань (тривоги, страху, гніву, фрустрації, негативного афекту, заздрощів тощо), зниження значущості психотравмуючих обставин і розвіювання ілюзій, сублімованого протесту, здобуття визнання й поваги з боку інших.

На думку О. Зайвої, реакція на зовнішні обставини, опосередкована зверненням до почуття гумору, може виявлятися у двох видах: психологічному захисті або психологічному подоланні. У першому випадку використання гумору відбувається як результат дії несвідомого, тому суб'єкт не дає належної оцінки адаптивній ролі гумору в опануванні власних негативних переживань. У другому випадку суб'єкт свідомо звертається до гумору як ресурсу подолання стресу, про що свідчить визнання ним ролі гумору як засобу опанування деструктивних емоцій і думок.

Усвідомлення ролі почуття гумору як ресурсу психологічного подолання, на думку О. Зайвої, є свідченням загалом більш успішного функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності, повнішого прийняття та розуміння себе, своїх прагнень і спонукань. Ця ідея знайшла

емпіричне підтвердження отриманих дослідником даних [20]. Згідно з ними, особи, які свідомо звертаються до гумору як допоміжного засобу подолання стресу, характеризуються адекватною самооцінкою, відкритістю новим міжособистісним відносинам і новому досвідові, емоційною стабільністю й толерантністю, сумлінним ставленням до власного життя та схильністю до експериментування й пошуку альтернатив. Такі особи використовують конструктивні стилі гумору (афіліативний та самопідтримувальний), не вдаються до неконструктивних стратегій психологічного подолання (уникнення та нерелевантної поведінки), несвідомо налаштовані на пошук компромісу в конфлікті та характеризуються високим рівнем стресостійкості.

На противагу їм, особам, які використовують почуття гумору з іншою метою (психологічного захисту або привертання уваги оточуючих), притаманний високий рівень нейротизму й тривожності, неадекватна самооцінка та низький рівень самоконтролю, ригідність у поведінці за складних умов, низький рівень стресостійкості. Такі особи переважно застосовують неконструктивні стратегії психологічного подолання й характеризуються підсвідомою агресивною позицією в ситуації конфлікту. Подібні риси можуть, у свою чергу, свідчити про переживання низки невіршених внутрішньоособистісних конфліктів.

Висновки

Узагальнюючи результати проведеної теоретичної проблематизації питання щодо почуття гумору як засобу ефективної міжособистісної взаємодії у проблемних

ситуаціях, робимо такий висновок. Поряд із традиційно розроблюваними у психології напрямками гармонізації міжособистісної взаємодії у проблемних ситуаціях, одним із принципово нових і перспективних є такий, що розглядає почуття гумору як

ресурс психологічного подолання емоційних конфліктогенних чинників. При цьому почуття гумору становить науково-практичний інтерес у контексті вказаної проблеми в психодіагностичному, психокорекційному та психопрофілактичному аспектах.

Список використаних джерел

1. *Обозов Н.Н.* Психология работы с людьми / Н.Н. Обозов. – М. : МАУП, 2004. – 228 с.
2. *Андреева Г.М.* Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
3. *Крысько В.Г.* Социальная психология: учебное пособие / В.Г. Крысько, И.Д. Куликов. – М. : ВУ, 1998. – 258 с.
4. *Юсупов И.М.* Психология взаимопонимания / И.М. Юсупов. – Казань, 1991. – 192 с.
5. *Кричевский Р.Л.* Если Вы – руководитель / Р.Л. Кричевский. – М. : Дело, 1993. – 238 с.
6. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский. – М.: Прогресс, 1969. – 238 с.
7. Argyle, M. The psychology of interpersonal behavior / M. Argyle. – Harmondsworth, Penguin books, 1990. – 279 p.
8. *Рыбакова М.М.* Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе / М.М. Рыбакова. – М. : Просвещение, 1991. – 127 с.
9. *Ломов Б.Ф.* Общение как проблема общей психологии / Б.Ф. Ломов // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С.124-135.
10. *Мясищев В.Н.* Психология отношений: избр. психол. труды / В.Н. Мясищев. – М. : Ин-т практ. психологии, 1995. – 356 с.
11. *Барко В.І.* Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід). Монографія / В.І. Барко. – К. : НІКА-ЦЕНТР, 2003. – 448 с.
12. *Матеюк О.А.* Професійний психологічний вплив в особливих умовах діяльності (теорія, методологія, технологія): Монографія / О.А. Матеюк. – Хмельницький : НАДПСУ, 2006. – 388 с.
13. *Давыдов Г.А.* Социальная и военная психология / Г.А. Давыдов. – М., 1988. – 70 с.
14. *Гончаров А.И.* Социально-психологические проблемы военной психологии // Военная психология: методология, теория, практика / А.И. Гончаров. – М. : ВУ, 1998. – С. 39-46.
15. *Перевалов В.Ф.* Подготовка офицеров к управленческой деятельности: Вопросы теории и методики / В.Ф. Перевалов. – М. : ВПА, 1991. – 203 с.
16. *Анцупов А.Л.* Социально-психологические проблемы предупреждения и разрешения межличностных конфликтов во взаимоотношениях офицеров / А.Л. Анцупов. – М : ГАВС, 1992. – 261 с.
17. *Анцупов А.Л.* Психология взаимоотношений в воинском коллективе / А.Л. Анцупов, В.В. Федотов. – М. : ГАВС, 1992. – 68 с.
18. *Гаврюшенко В.В.* Спонукальна, когнітивна та регулятивна сторони взаємодії офіцерів у проблемних міжособистісних ситуаціях / В.В. Гаврюшенко / Збірник наукових праць № 57. Серія: педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Л.М. Романишина. – Хмельницький : НАДПСУ, 2011. – С. 45-48.
19. *Гаврюшенко В.В.* Оптимізація взаємодії офіцерів у проблемних міжособистісних ситуаціях / В.В. Гаврюшенко / Вісник Національного університету оборони України : збірник наукових праць / ред. В.В. Стасюк. – К. : НАОУ, 2011. – Вип. 2 (21). – С. 101-104.
20. Особливості використання почуття гумору як ресурсу психологічного подолання: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / О.О. Зайва; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2006. – 191 арк.

Рейтингова система оцінювання як метод мотивації педагогічних працівників

О.О. Бірюк

здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник
С.Л. Марков
кандидат психологічних
наук, доцент, професор
кафедри психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто заходи щодо апробування та визначення ефективності рейтингової системи оцінювання професійної діяльності педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів нового типу. Запропоновано авторський опитувальник та визначено за його допомогою результативність рейтингової системи оцінювання педагогічних працівників.

В статье рассмотрены меры по апробации и определению эффективности рейтинговой системы оценивания профессиональной деятельности педагогических работников общеобразовательных учебных заведений нового типа. Предложен авторский опросник и определена с его помощью результативность рейтинговой системы оценивания педагогических работников.

The article deals with arrangements for trial run and determine the effectiveness of rating system of assessment professional work of teachers of general educational institutions of new type. The author proposed the author's questionnaire and defined the effectiveness of the proposed rating system of assessment teachers.

Ключові слова: *опитувальник, рейтингове оцінювання, педагог, мотивація, заробітна плата, методична робота, інноваційна діяльність, міжнародна діяльність, соціально-гуманітарна діяльність, наукова діяльність.*

Постановка проблеми

У час економічної нестабільності матеріальне стимулювання спроможне якнайкраще підвищити професійну мотивацію педагогів. Проте не на всі показники фахової діяльності впливає матеріальне стимулювання, що доводять результати впровадження в одній із гімназій м. Києва рейтингової системи оцінювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У працях вітчизняних учених (А.Г. Ядова, А.Г. Здравомислова, В.П. Рожина, Л.С. Бляхмана, Н.Ф. Наумової, І.Ф. Белової та інших) розглянуто процес формування та функціонування мотивації. Специфіку мотивації продуктивної діяльності вчителів досліджували вітчизняні вчені (Т.П. Афанасьєва, А.К. Байметов, А. Бакурадзе, Н.В. Журін, Ю.М. Забродін, Н. Зубов, В.С. Лазарев, А.К. Маркова, М. Мітіна, В.Н. Нікітенко, Т.І. Пуденко, Б.А. Сосновський, К.М. Ушаков, Б. Фідлер, Р.Х. Шакуров та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз останніх публікацій дає змогу стверджувати, що незважаючи на значну кількість робіт зарубіжних і вітчизняних учених практично немає спеціальних досліджень, у яких простежувалась би апробація результатів системи заходів щодо оптимізації мотивації педагогів, а саме, рейтингової системи оцінювання.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд заходів щодо апробації оптимізації мотивації педагогів за допомогою опитувальника О.О. Бірюка та визначення результативності рейтингової системи оцінювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Багатьма дослідниками розроблялися різні системи, методи, моделі та концепції щодо підвищення мотивації педагогічних працівників. Зокрема, Н.Ш. Чинкіною запропоновано авторську концепцію системно-стадіального стимулювання мотивації

творчого саморозвитку вчителя [1]. Рекомендації щодо вдосконалення механізмів мотивації в організаціях, спрямовані на підвищення соціально-психологічного ефекту мотивації, розробив С.М. Талтинов [2], Л.О. Сущенком створено й теоретично обґрунтовано модель стимулювання професійного самовдосконалення вчителів початкових класів у післядипломній освіті [3]. Запропоновано Ю.С. Поволяєвою системно-цільову модель забезпечення ефективної мотивації педагогічних кадрів, що включає структуру необхідних і достатніх для цього дій і результатів, створено організаційний механізм заохочення активності вчителів, що визначає хто, що, як і з якою періодичністю повинен для цього робити і які результати отримувати [4]. Розроблено С.В. Бажановою психолого-акмеологічний супровід розвитку мотивації професійно-педагогічної діяльності викладача вузу, що забезпечує оптимізацію її розвитку на етапі післявузівського навчання [5].

Для запровадження ефективної системи матеріального стимулювання, пропонуємо створити рейтингову систему оцінювання педагогічних працівників. Такий підхід відіграє важливу роль у системі управління людськими ресурсами в навчальному закладі; є ключовим інструментом для керівників, що дає змогу інформувати та узгоджувати цілі й завдання організації із зусиллями державних службовців, а також інструментом перегляду та зміни напрямку зусиль посадових осіб; зазвичай пов'язаний із системою заохочення (мотивування), може визначати рішення щодо просування по службі та преміювання; слугує засобом діагностування, визначення потреб працівників у навчанні та розвитку.

Щоб з'ясувати, як саме запровадження рейтингової системи оцінювання вплинуло на ставлення педагогів до навчальної, наукової, соціально-гуманітарної, інноваційної та міжнародної діяльності, запропоновано скористатися опитувальником О.О. Бірюка, що складається з п'яти запитань:

1. Чи берете ви участь у методичній роботі?

2. Чи займаєтеся ви науковою діяльністю?

3. Чи берете ви участь у соціально-гуманітарній роботі?

4. Чи займаєтеся ви інноваційною діяльністю?

5. Чи займаєтеся ви міжнародною діяльністю?

Відповіді на ці запитання можуть бути такими: «так, іноді», «так, регулярно». За відповідь «так, іноді» зараховується 1 бал, а за відповідь «так, регулярно» – 2 бали.

Нами було проведено опитування вчителів двох гімназій м. Києва: початкове та повторне (через рік після застосування рейтингової системи оцінювання в одній з них).

Початкові дані щодо активності вчителів у педагогічній діяльності обох гімназій практично не відрізнялися. Працівники більше уваги приділяли методичній і соціально-гуманітарній роботі, тобто тій, що безпосередньо пов'язана з виконанням обов'язків. Однак діяльність, що сприяє саморозвиткові особистості була на другому плані або не проводилась. Найменше уваги приділялося міжнародній сфері, до речі, це не завжди залежить від педагогів, оскільки не всі навчальні заклади запроваджують програми участі в міжнародній діяльності

У нашому випадку гімназії давали можливість педагогам займатися міжнародною та інноваційною діяльністю, але на заваді ставали такі фактори: відсутність підтримки і допомоги з боку керівників, брак часу, обмежені ресурси, певні життєві обставини тощо.

Порівняльні результати досліджень у гімназії 1, де було запроваджено рейтингову систему, є такими (рис. 1):

У результаті застосування рейтингової системи в гімназії 1 мотивація педагогів до професійної діяльності за визначеними критеріями збільшилась на 101,18%, а саме: участь у методичній роботі зросла на 94,44%; у науковій – на 64,28%; у соціально-гуманітарній – на 50%; в інноваційній – на 173,68%; у міжнародній – на 400%.

Ми вважаємо, що таке зростання спричинене підвищенням мотивації педагогів. Рейтингове оцінювання ґрунтується на

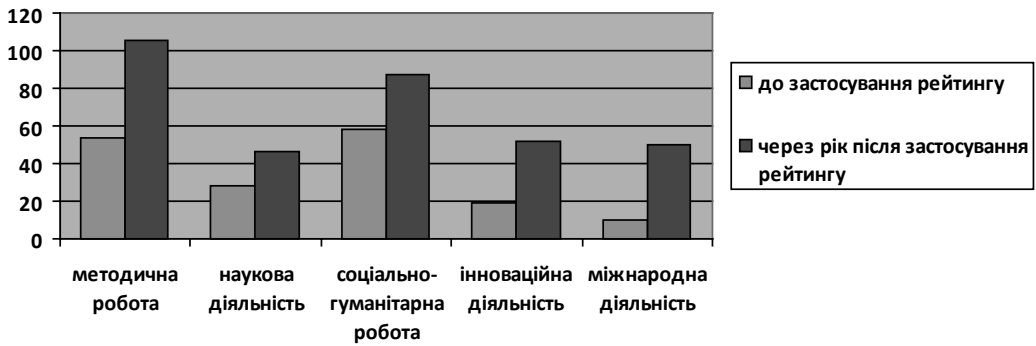

Рис.1. Здійснення педагогічної діяльності вчителями гімназії 1

матеріальному способі мотивації, тому можна зробити висновок, що в час економічної нестабільності матеріальне стимулювання якнайкраще підвищує мотивацію працівників освіти до педагогічної діяльності. Хоча нині праця в нашій країні подекуди розглядається лише як засіб заробітку, можна припустити, що потреба в грошах зростатиме до певної межі, яка залежить від рівня життя, після чого гроші стануть умовою нормального психологічного стану, збереження людської гідності. У цьому разі як домінуючі виступатимуть потреби у творчості, досягненні успіхів тощо.

Розглянемо порівняльні результати досліджень у навчальному закладі (гімназія 2), де не було впроваджено рейтингову систему (рис. 2)

Після проведення опитування педагогів гімназії 2, у якій не застосовувалася рейтингова система оцінювання, ми побачили, що мотивація вчителів до професійної діяльності за визначеними критеріями

зросла на 7,05%, а саме: у методичній роботі зменшилася на 1,92%; у науковій – зросла на 9,09%; у соціально-гуманітарній – зменшилася на 14,63%; в інноваційній – зросла на 71,43%; у міжнародній – зросла на 31,25%. Як бачимо, зміни мають незначний і неоднорідний характер. Така ситуація могла бути спричинена впливом зовнішнього середовища, наприклад: змінами на державному рівні, у сімейному житті тощо.

Після проведення анкетування в обох гімназіях за методикою Є.П. Ільїна «Мотиви вибору діяльності викладача», методиками «Визначення спрямованості особистості педагога», «Бар'єри педагогічної діяльності», «Виявлення установок «праця – гроші» (О.Ф. Потьомкіна), опитувальником Є.І. Рогова «Професійна спрямованість вчителя», через рік після застосування рейтингової системи оцінювання в гімназії 1, виявлено, що рейтингова система оцінювання вплинула не на всі показники (рис. 3; 4). Наприклад, мотиви вибо-

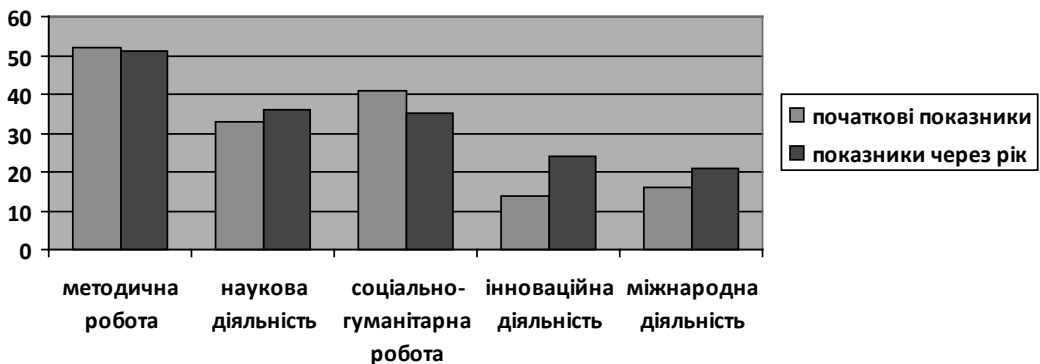

Рис. 2. Здійснення педагогічної діяльності вчителями гімназії 2

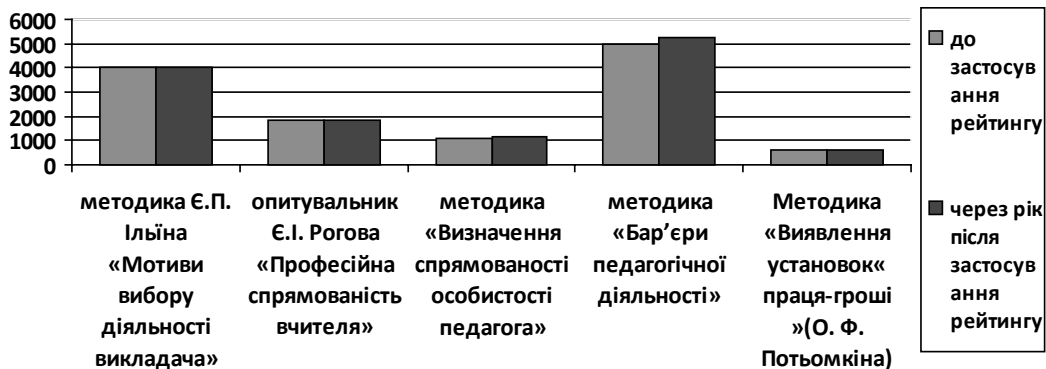

Рис. 3. Дослідження мотиваційної сфери педагогів гімназії 1

ру діяльності викладача формуються у свідомості особистості ще до початку роботи в навчальному закладі, тому організаційна структура гімназії не може впливати на ці показники. Зміна професійної спрямованості педагога залежить від його поглядів, характеру, звичок, що формуються протягом усього життя, тому незначний вплив на це може мати будь-яка зміна в зовнішньому середовищі, у тому числі, й рейтингова система оцінювання. Відповіді за методикою Ф. Херцберга можуть змінюватися лише в тому разі, якщо потреби, згадувані педагогами в попередніх відповідях, будуть повністю задоволені, але цей процес відбувається повільно, тому за рік значних змін не сталося. Після запровадження рейтингової системи оцінювання в гімназії 1 змінилися показники методики «Бар'єри педагогічної діяльності», що свідчить про позитивне сприйняття вчителями запропонованої мотиваційної системи, а саме:

вони зазначають, що з'явилася підтримка і допомога щодо професійної діяльності з боку керівництва, їх стала більше стимулювати організація праці в закладі, увага керівників, можливість отримання визнання в колективі.

Загалом показники цієї методики в гімназії 1 підвищилися на 4,96% (рис. 3).

Показники цієї ж методики в гімназії 2 підвищилися лише на 0,19%, що свідчить про неналежну увагу керівництва гімназії до усунення бар'єрів педагогічної діяльності (рис. 4).

Однак незважаючи на сталість деяких показників, загалом кількість балів, набраних гімназією 1 через рік після застосування рейтингової системи, збільшилась на 2,11%, а гімназією 2 – лише на 0,13%. Такі результати знову ж таки доводять дієвість рейтингової системи оцінювання педагогів загальноосвітніх навчальних закладів.

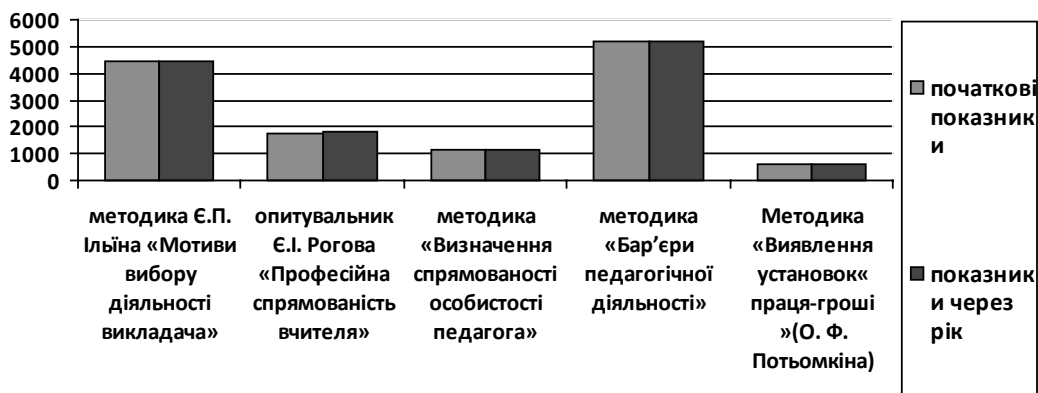

Рис. 4. Дослідження мотиваційної сфери педагогів гімназії 2

У цілому, після впровадження нової системи заохочення активності вчителів підвищився рівень їх участі в житті гімназії, стала більш згуртованою робота класних команд, збільшилася кількість обговорень проблем навчального закладу та пропозицій щодо їх вирішення, покращилися взаємини в колективі.

У поточній навчально-виховній діяльності позитивні зміни полягали в підвищенні, порівняно зі стандартом, вимог до результатів навчання (розроблено модель випускника школи, визначено на її основі вимоги до випускників ступенів основної та початкової школи), розпочато роботу із запровадженням передпрофільного та профільного навчання, застосовано нові педагогічні технології.

Зафіксовано підвищення активності вчителів у вдосконаленні освітнього процесу щодо інноваційної діяльності. Її показниками можна вважати: збільшення частоти обговорення педагогічних нововведень у гімназії; зростання кількості вчителів, які беруть участь у розробленні пропозицій стосовно поліпшення роботи закладу; збільшення кількості впроваджених у навчальний процес освоєваних нововведень.

Підвищення активності вчителів щодо

діяльності із саморозвитку проявилось у визначенні ними цілей особистого професійного розвитку, збільшенні часу, виділеного кожним для вивчення фахової літератури, зростання кількості заявок на відвідування курсів і семінарів з проблемних питань.

Ці зміни здебільшого визначаються мотиваційним середовищем навчального закладу.

Періодичний аналіз дієвості використання методів стимулювання і коректування системи за результатами аналізу, а також залучення педагогів до пошуку ідей підвищення якості та результативності їх діяльності створюють передумови для постійного вдосконалення мотиваційного процесу.

Висновки

Перепроєктування і коректування системи мотивації – процес якщо не безперервний, то, принаймні, циклічний. Із плином часу існуючі механізми стимулювання неминуче втрачають актуальність і ефективність. Тому важливим є періодичне проведення моніторингу дієвості системи стимулювання та її відповідності цілям і завданням діяльності закладу. За такої умови процес перепроєктування матиме плановий, а не екстрений характер.

Список використаних джерел

1. Чинкина Н.Ш. Педагогические основы стимулирования мотивации творческого саморазвития учителя в условиях инновационной деятельности: автореферат дисс. ... док. пед. наук / Н.Ш. Чинкина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>
2. Талтынов С.М. Трудовая мотивация в системе управления человеческими ресурсам: автореферат дисс. ... канд. економ. наук / С.М. Талтынов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>
3. Сущенко Л. О. Стимулювання професійного самовдосконалення вчителів початкових класів у системі післядипломної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л.О. Сущенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>
4. Поголяева Ю.С. Мотивация профессиональной деятельности учителей в негосударственном общеобразовательном учреждении: автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Ю.С. Поголяева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>
5. Бажанова С.В. Акмеологические факторы развития мотивации профессионально-педагогической деятельности преподавателей высшей школы : автореферат дисс. ... канд. психол. наук / С.В. Бажанова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>

Можливості візуальної діагностики у психологічному забезпеченні організації

Т.В. Дектярьова
кандидат психологічних наук,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто можливості візуальної діагностики у вирішенні завдань психологічного забезпечення ефективності діяльності організації, оцінки щирості партнерів по спілкуванню. Актуальним є науково-теоретичне обґрунтування цього методу та питання забезпечення його надійності й валідності.

В статье рассмотрены возможности визуальной диагностики в решении задач психологического обеспечения эффективности деятельности организаций, оценки искренности партнеров по общению. Актуальным является научно-теоретическое обоснование этого метода и вопросы обеспечения его надежности и валидности.

The article considers the possibility of diagnostic imaging in solving the problems more efficiently to ensure the psychological activities of organizations that assess the sincerity of partners in communication. Relevant is the scientific study of this method and issues of reliability and validity.

Ключові слова: візуальна діагностика, партнери по спілкуванню, діагностика хибних повідомлень, кінесика, такесика, проксемика.

Постановка проблеми

Діяльність організації залежить від безперервної та ефективної діяльності всіх її структурних складових, а також від діяльності кожного співробітника як носія безпеки та небезпеки одночасно. Найактуальнішою складовою безпеки організації є її психологічна складова. Психологічна безпека визначається як інтегративна категорія, оскільки містить низку складових: у якості процесу, стану, характеристик особистості; а також на декількох рівнях: на рівні суспільства, локального середовища мешкання, особистості.

Дієздатність організації також визначається щирістю та відвертістю її співробітників, оскільки люди, які працюють разом, повинні прогнозувати спільні дії, створювати гармонічні та позитивні відносини. Нерідко зниження ефективності діяльності організації відбувається через співробітників із низькими моральними якостями та сумнівними етичними нормами.

Методи забезпечення психологічної безпеки організації є досить поширеними й ефективними, вони постійно вдоскона-

люються й аналізуються з метою підвищення якості та розширення можливостей їх використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Спілкування протягом усього існування людства було найважливішим аспектом спільної діяльності. Методи оцінки щирості співрозмовників є різноманітними, до них належить і візуальна діагностика. У широкому розумінні вона призначена для оцінки індивідуально-психологічних особливостей людей за допомогою невербальних засобів комунікації, під якими розуміється все те, про що людина «говорить», не використовуючи мову, тобто – поза, міміка, жести, хода, манери тощо.

Вивчення невербальних засобів комунікації має багаторічну історію, оскільки на емпіричному рівні люди їх використовують стільки, скільки існує спілкування за допомогою мови рухів тіла, тобто протягом більш ніж мільйона років. Наріжним каменем у вивченні цієї проблеми стали роботи Ч. Дарвіна, що стимулювали сучасні дослідження в галузі «мови тіла», а багато його ідей і спостережень визнані

на сьогодні дослідниками всього світу. Відтоді вченими було виявлено й зареєстровано понад 1000 невербальних знаків і сигналів. Наукове вивчення цього явища активно розпочалося із 70-х рр. XX ст., з'явився новий тип ученого – фахівець у галузі невербаліки.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У сучасній літературі недостатньо розроблені та визначені методи візуальної діагностики у вирішенні завдань психологічного забезпечення ефективності діяльності організацій та методики оцінки щирості партнерів по спілкуванню.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення найбільш продуктивних і перспективних напрямів дослідження в галузі візуальної діагностики, методів їх реалізації для подальшого практичного використання у поєднанні з іншими психологічними, психодіагностичними та психофізіологічними методами обстеження особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження

Метод візуальної психодіагностики призначений для оцінки психологічних характеристик людей за їхніми зовнішніми проявами [1]. Невербальні прояви, як довільні, так і мимовільні, спочатку будучи доцільною реакцією в ситуаціях захисту (неприйняття, відторгнення), нападу (прийняття, присвоєння), зосередження (очікування, ритуали, перехідні стани), у передвербальний період еволюції людини були самостійним засобом комунікації, а у вербальному періоді закріпилися як напівсвідомий виразний засіб, зберігши функції попередніх етапів. Фахівці дійшли висновку, що 60-80% інформації в процесі взаємодії людей передається за допомогою невербальних засобів спілкування й лише 20-40% – за допомогою слів. Невербальні ознаки в 1,4-4 рази є більш інформативними, ніж вербальні.

До цього методу належать декілька напрямів досліджень [1]:

1. Кінесика – (від грец. кінесис – рух), вивчає відображення поведінки людини

в її невербальних проявах, яке може бути значущим в інтерпретації вербальної інформації: міміка – рух м'язів обличчя; пантоміміка – рух усього тіла; вокальна міміка – інтонація, тембр, ритм, вібраторного голосу; просторовий малюнок – територіальне розташування; експресія – виразність, сила прояву почуттів.

2. Такесика – спеціальна галузь психології невербальної поведінки, що вивчає жести-дотики і базується на двох основних елементах – фізичному контакті й розташуванні тіла в просторі. Фізичний контакт у вигляді дотиків, погладжувальних, поцілунків, поплескувань є важливим засобом взаємодії між людьми. Незважаючи на те, що тактильно-кінестетична система дає менш точну, ніж зір, інформацію про іншу людину, у ряді випадків є можливим її пріоритет в організації процесу спілкування.

3. Проксеміка (від англ. proximity – близькість) – галузь соціальної психології та семіотики, що займається вивченням просторової та часової знакової системи спілкування, у якій простір і час організації процесу спілкування мають значення навантаження як компоненти комунікативної ситуації. Антрополог Едвард Холл (Edward T. Hall) у 1950-х рр., досліджуючи особистісний простір людини в її повсякденній поведінці, позначив цим терміном міжсуб'єктну відстань у ході спілкування, комфортність якого залежить від багатьох культурно детермінованих факторів (наприклад, східні культури допускають меншу відстань у процесі спілкування, ніж західні). Холл виділив чотири міжсуб'єктні зони: інтимну (0 – 0,5 м), персональну (0,5 м – 1,2 м), соціальну (1,2 м – 3,65 м), суспільну (3,65 м і більше).

Учений А. Штангель [2], досліджуючи метод візуальної психодіагностики, дійшов висновку, що в його основі лежить принцип єдності тіла й душі людини й сформулював закон прояву:

1. Кожен душевний рух щільно пов'язаний із тілесним рухом.

2. Кожен тілесний рух втілює властиве спонукання, яке притаманне сприйнятому почуттю.

3. Кожен тілесний рух у своєму спонуканні спрямований на мету душевного переживання.

Невербальна поведінка є відображенням несвідомої психічної діяльності й у порівнянні з мовною набагато меншою мірою контролюється свідомістю. Цей факт пояснює те, що аналіз невербальних реакцій людини є одним із найбільш результативних методів діагностики широти співрозмовників. На думку А.В. Коврова [3], це обумовлено психічною діяльністю підсвідомості, що працює поза особистісним контролем людини, тому невербальні сигнали дуже важко підробити, це дає можливість довіряти такій мові більше, ніж словам. Вербальні й невербальні реакції збігаються в такій мірі, що добре підготовлений фахівець із голосу може визначити, який рух робить людина під час проголошення певної фрази.

Науковці В.А. Пронніков та І.Д. Ладанов, досліджуючи людську поведінку з тієї позиції, що вона є не хаосом рухів, а детермінованою системою дій, визначили шкалу нещирості [4]: фізіологічні реакції (почервоніння й збліднення обличчя, сльози, виділення поту на різних ділянках тіла, почастішання дихання, перехоплення подиху, тремтіння в колінах, сухість у роті); рух ніг (перебирання ногами, вистукування дробу по підлозі, удари ногами по ніжках столу, інших предметах); сигнали корпусу тіла; суперечлива жестикуляція; рухи обличчя (усмішка, рух бровами, рухи губами, звуження й розширення зіниць очей, напруження м'язів чола, зміна контуру губ, рота); вербальні реакції (мовлення).

Розглянемо найбільш інформативні ознаки з погляду діагностики неправди.

1. Особливості голосу й мовлення. На думку низки авторів [5; 4; 2; 6], ця ознака віднесена до найбільш характерних ознак стресу, що проявляється під час передачі хибної інформації, а саме: поява пауз у відповідях на запитання, які не повинні були викликати ускладнень; мимовільна зміна інтонації, темпу мовлення та тембру голосу; поява тремтіння в голосі та хрипоті; заковтування слів, складів; заїкуватість,

неясні звуки; неадекватний наголос на окремих складах; занадто швидкі відповіді на запитання, які повинні змусити замислитися; поява в мовленні висловлювань, нетипових для цієї людини у звичайному спілкуванні; демонстративне підкреслення (виділення) за допомогою мовних засобів (інтонації, паузи), яких-небудь фрагментів переданої інформації, маскуючи або спотворюючи дійсне відношення до неї.

Остання ознака віднесена до групи прийомів, що свідомо використовуються для дезорієнтації, і може бути використана як індикатор неправди при зіставленні з іншими даними. У повсякденній практиці про такі випадки говорять, що людина «переграла», намагаючись що-небудь довести інший.

Однією з причин, за якої аналіз змін голосу сприяє успішній індикації нещирості є та, що людина через акустику черепа й інших особливостей сприйняття власного мовлення чує себе інакше, ніж говорить насправді. Люди, які намагаються збрехати, прагнуть контролювати поведінку, у тому числі звучання голосу, але не можуть точно знати, наскільки їм це вдалося, оскільки здійснити повний контроль за звучанням свого голосу досить важко [7]. Це можна перевірити, записавши власну промову на будь-який електронний носій.

Також існують немовні виразні якості голосу, що свідчать про емоційне забарвлення: специфічні звуки – сміх, кашель, подихи, шепіт, плач тощо; нульові звуки – паузи; звуки супроводу – «е-е-е», «хм-хм» тощо. Так, П. Екман звертав увагу не те, що в голосі найбільш відомими вокальними показниками хибності є паузи (занадто тривалі або занадто часті) та мовні помилки, наприклад, звуки «а-а-а», «е-е-е», повтори на зразок «я, я, я гадаю, я дійсно...», частини слів «мені дій-дійсно подобалося це» [6]. Найбільш документально підтвердженим показником емоційного переживання є висота голосу. Понад 70% людей у стані стурбованості підвищують голос. Однозначно не вивчено, чи змінюється висота голосу при хвилюванні, стражданні, відразі, презирстві. Деякі вчені вважають, що голосне, швидке мовлення характер-

не для гніву або страху, а більш тихе й повільне – для суму.

2. Рух очей та міміка обличчя. На відміну від голосу, людині краще вдається контролювати власне обличчя. На думку американських дослідників П. Екмана та В. Фрізена [8], обличчя краще пристосоване до неправди, оскільки має значну інформаційну ємність.

Учені В.А. Пронніков та І.Д. Ладанов пропонують таку схему оцінки нещирих рухів обличчя [4]: морфологія рухів обличчя; тривалість експонування; доречність рухів; мікроекспресії. Якщо емоції виникають, зміни відбуваються автоматично, без свідомого вибору або довільної регуляції, люди не можуть цілеспрямовано обирати, коли їм відчувати ту чи іншу емоцію, а також демонструвати або ні власну експресію. Не існує такої кнопки, на яку можна було б натиснути та перервати емоційні реакції, за власним бажанням досить складно управляти, контролювати й маскувати свою поведінку. Більшість людей вважає, що саме слова й експресія обличчя є найінформативнішими індикаторами хибності, що піддаються контролю. Люди переконані в тому, що відповідатимуть за слова, а не звучання голосу, експресію обличчя або рухи тіла. При цьому мовлення контролюється краще, ніж обличчя, тому що слова легше відрепетувати. Експресія обличчя – це система, що складається із двох частин: довільної й мимовільної. Обличчя напряму пов'язане із зонами мозку, які включені в емоцію, а слова – ні. Коли виникає емоція, м'язи обличчя починають збуджуватися мимоволі, експресії обличчя, що виникають безпосередньо після виникнення емоції, є спонтанними, тому можуть бути такими складними, змішаними й загадковими.

Учені, досліджуючи невербальні ознаки хибності, виділили такі [9; 84 11; 12; 14; 22]:

- «погляд, що бігає» – це найбільш поширена за використанням ознака, обумовлена тим, що людині, яка не звикла до неправди або відчуває тривогу з інших причин, під час повідомлення хибної інформації важко витримувати погляд партнера

по спілкуванню, й через це вона відводить погляд убік;

- легка усмішка – вона часто супроводжує хибне висловлення та дає змогу приховувати внутрішнє напруження, однак не завжди виглядає досить природно, також може бути формою прояву індивідуального стилю спілкування;

- мікронапруженість м'язів обличчя – під час повідомлення хибної інформації по обличчю начебто «пробігає тінь», зумовлена короточасним напруженням у виразі обличчя, що триває долі секунди;

- концентрація уваги на обличчі партнера по спілкуванню під час повідомлення хибної інформації – намагання оцінити, наскільки успішно вдалося ввести його в оману;

- вегетативні реакції – почервоніння обличчя або його окремих частин, посмикування губ, розширення зіниць ока, прискорене моргання й інші зміни, характерні для почуття сорому й інших емоцій, що супроводжують хибність на підсвідомому рівні в людей, які до цього не звикли та відчувають незручність;

- рухи зіниць очей.

Останню ознаку варто розглянути детальніше, оскільки вона є об'єктом вивчення фахівців із нейролінгвістичного програмування (НЛП). Бендлер і Гриндер у 70-х рр. XX ст. розпочали вивчати патерни рухів зіниць очей людини під час процесу думання та говоріння. Вони дійшли висновку, що реакції руху зіниць очей є найбільш інформативними через наочну репрезентацію внутрішнього світу людини й співвідносяться з певними видами поведінки, пошуку інформації. Ці систематичні патерни поведінки були природно формалізовані в модель, названу «ключами доступу» до актуальної репрезентативної системи.

3. Відповідність жестів і поз змістові інформації. Як вважають фахівці, людське тіло є хорошим індикатором нещирості [10; 11; 1; 8]. Ця думка ґрунтується на тому факті, що підсвідомість людини працює автоматично й незалежно від неї – тіло може демонструвати сигнали, що суперечать вербальній інформації. На думку

П. Екмана, тіло є хорошим джерелом для просочування дійсних переживань, оскільки на відміну від обличчя або голосу більшість рухів тіла прямо не пов'язані із зонами мозку, включеними в емоції. І хоча управляти рухами тіла не складно, більшість людей цього не робить, оскільки вважає, що інформативними є слова та обличчя. Він визначив типи рухів, які можуть бути індикаторами хибної інформації [6]: емблеми – потискування плечима й жести пальцями; ілюстратори – жести, що супроводжують мовлення, під час повідомлення хибної інформації їхня кількість зменшується, як ознака придушення емоцій; маніпуляторі – безцільні, хаотичні рухи: потирання, почісування, щипання, стискання, при емоційному збудженні їхня кількість зростає; поза.

Дослідник А. Піз визначив ряд жестів, що, на його думку, супроводжують хибність висловлювань [12]: «рука до обличчя»; «прикриття рота» (долонею, пальцями або кулаком, а також покахикування із прикриттям рота); «дотик до носа»; «відтягування коміра».

Здійснюючи дослідження в галузі невербальної діагностики хибності, А.В. Ковров [3] вивів ряд правил:

- для правильного прочитання всіх сигналів (ознак) хибності необхідно враховувати контекст розмови й попередні жести співрозмовника;
- наявність при відповіді на релевантні запитання жестів, що сигналізують про хибність;
- наявність декількох сигналів, що можуть свідчити про хибність (наприклад: спрямований убік погляд і торкання рукою носа);
- неодноразове використання жестів, що можуть свідчити про хибність, під час відповіді на одне й теж запитання;
- поряд із жестами, що можуть свідчити про хибність слів, при відповіді на релевантне запитання людина змінює свою позу й закривається.

Аналіз використання методів візуальної діагностики свідчить про те, що більшість людей вірить в існування певних ознак хибної інформації, проте надійних інди-

каторів лжі не існує, жодна з ознак (жест, вираз обличчя, посмикування м'язів) сама по собі не свідчить про свідому хибність інформування. Існують лише ознаки, які вказують на те, що людина погано підготовлена та є показники емоцій, які не відповідають її лінії поведінки. Єдиний спосіб, що дає змогу зменшити кількість помилок – це будувати оцінки на основі зміни в поведінці людини. Необхідно порівнювати звичайну поведінку з тим, що вона демонструє під час бесіди.

У процесі оцінки невербальних ознак нещирості співрозмовника варто дотримуватися таких правил:

1. За наявності якоїсь значимої особливості поведінки в тій чи іншій ситуації необхідно зафіксувати її при повторенні ситуації, а також в інших ситуаціях, що відрізняються від первинної. Це дасть змогу відокремити випадкові збіги від стійких закономірних зв'язків.

2. Не поспішати з висновками, оскільки будь-яке припущення щодо психічної реальності, яке зумовило певну поведінку, вимагає перевірки, зіставлення з альтернативними гіпотезами.

3. Розглядати приватні умови появи спостережуваної поведінки у зіставленні із загальною ситуацією (ситуативні чинники, вікові особливості тощо), що дає змогу найбільш точно зрозуміти зміст спостережуваного.

4. Реєстрацію даних спостереження бажано проводити постфактум, щоб не вносити додаткових перекручувань у спостережувану поведінку. Запис повинен бути фактологічним, містити не лише висновки, а й опис ситуації та зафіксованих явищ.

5. Результати візуальної діагностики оцінюються в комплексі з усіма наявними даними про людину.

Висновки

Візуальна діагностика є перспективним та дієвим напрямом психодіагностики і набуває дедалі більшої популярності. Сфери її застосування досить стрімко розширюються та знаходять практичне використання у психологічному забезпеченні

діяльності організації на різних їх етапах. Діагностична гіпотеза за результатами методів візуальної діагностики є орієнтовною, результати візуальної діагностики оцінюються в комплексі з усіма наявними даними про об'єкт обстеження.

Використання методів візуальної діагностики і прийомів одержання й оцінки інформації вимагає обережного підходу й дотримання певних вимог:

- усвідомлено ставитися до них;
- розуміти їхню природу;

- враховувати індивідуальні відмінності людей;

- керуватися засадами системності й цілісності в їхній оцінці;

- враховувати контекст ситуації в характері їхніх оцінок.

Комплексний підхід у вирішенні завдань діагностики достовірності інформації партнерів по спілкуванню, з використанням декількох методів, що взаємодоповнюють і взаємоконтролюють, допоможе уникнути помилок у процесі формулювання висновків.

Список використаних джерел

1. Щекин Г.В. Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешности и поведению / В.Г. Щекин. – К. : МАУП, 1995. – 671 с.
2. Штангель А., Ньуренберг Д. Как читать человека словно книгу. Г. Калеро Язык тела / Штангель А. – Баку, 1992. – 175 с.
3. Ковров А.В. Обман, как его определить в деловом общении / А.В. Ковров. – АРСИН ЛТД, 1996. – 36 с.
4. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Язык мимики и жестов / В.А. Пронников. – М., 1998. – 150 с.
5. Аграшенков А.В. Психология на каждый день / А.В. Аграшенков. – М. : Вече, 1997. – 579 с.
6. Эрман П. Психология лжи: руководство по выявлению обмана в деловых отношениях, политике и семейной жизни: пер. с англ. / П. Эрман. – К. : Логос, 1999. – 222 с.
7. Плужников М., Рязанцев С. Среди запахов и звуков / М. Плужников. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 328 с.
8. Ekman.P., Friesen.W. Measuring facial movement. – Environmental Psychology and Nonverbal Behavior / Ekman.P., 1976. I(1). P. 56-75.
9. Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица / Е.С. Вельховер. – М. : Российский ун-т дружбы народов, 1998. – 327 с.
10. Петренко А. Безопасность в коммуникации делового человека / А. Петренко. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1994. – 150 с.
11. Популярная энциклопедия: Искусство обмана / сост. Ю. М. Щербатых. – К. : ЭКСМО-Пресс, 1998. – 544 с.
12. Пиз. А. Язык телодвижений / А. Пиз. – Н. Новгород : Ай Кью, 1992. – 262 с.
13. Богатырева Е.Н. Психология обмана. Преимущества и потери / Е.Н. Богатырева. – С.-Пб : Лань, 1998. – 145 с.
14. Пуселик Р.Ф., Люис Б.А. Магия нейролингвистического программирования без тайн. Практическое руководство по общению и позитивному изменению личности / Р.Ф. Пуселик. – С.-Пб : XXI век, 1995. – 232 с.
15. Романов В.В. Юридическая психология / В.В. Романов. – М. : Юрист, 1998. – 627 с.
16. Русалова М.Н. Мимические и вегетативные компоненты эмоционального состояния / Экспериментальное исследование эмоциональных реакций человека / М.Н. Русалова. – М. : Наука, 1979. – С. 115-133.
17. Юнацкевич П.И., Кулганов В.А. Психология обмана. Учебное пособие для честного человека / П.И. Юнацкевич. – С.-Пб : Антон, 1999. – 214 с.

Прикордонник як об'єкт і суб'єкт професійного психологічного впливу

В.О. Калюжний
здобувач,
Національна академія
Державної прикордонної
служби України
ім. Богдана
Хмельницького
Науковий керівник
О.А. Матеюк
доктор психологічних
наук, професор,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто складові професіоналізму представника професій типу «людина-людина» – прикордонника. Здійснено аналіз його основних професійно важливих якостей та ціннісних орієнтацій. Уточнено вектор спрямованості цілей професійної діяльності прикордонника.

В статье рассмотрены составляющие профессионализма пограничника как представителя профессий типа «человек-человек». Осуществлен анализ его основных профессионально важных качеств и ценностных ориентаций. Уточнен вектор направленности целей профессиональной деятельности пограничника.

A «man-man» is examined in the article to composition of professionalism of representative of professions of type – border guard. The analysis of him comes true basic professionally important internalss and valued orientations. The vector of orientation of aims of professional activity of border guards is specified.

Ключові слова: професіоналізм, професії типу «людина-людина», прикордонник, професійно важливі якості, ціннісні орієнтації, спрямованість, професійна діяльність.

Постановка проблеми

Психологія праці та психологія діяльності в особливих умовах, як відомо, не замикаються на окремих професіях, а розробляють загальні принципи організації професійної діяльності та її вдосконалення. Наш дослідницький інтерес спрямований на висвітлення професіоналізму прикордонників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Прикордонник (як керівник і фахівець) є представником професій типу «людина-людина», «людина-суспільство» [1, с. 116-117]. Слід додати, що діяльність у системі Державної прикордонної служби України розглядається нами у двох аспектах:

1) робота з людьми, населенням, громадськістю. Урахування їх очікувань, реалізація інтересів, активності входить до низки професійних завдань прикордонника;

2) професійна поведінка самого прикордонника (як керівника або фахівця) у межах своєї організації, в системі Державної прикордонної служби України.

Обидва зазначені аспекти діяльності включають взаємодію з людьми, вплив на них.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Зміст діяльності Державної прикордонної служби України гостро актуалізує питання не лише про фахові якості представників цієї системи, а й про особистісні, які набувають яскраво вираженої професійної значущості. Це соціально-психологічні, перцептивні, рефлексивні, комунікативні та інші якості, що становлять інструментальну основу роботи з людьми; якості громадянські, політичні, моральні тощо, що є змістовною основою взаємодії загалом з людьми та окремою людиною. Зазначені властивості на суб'єктному рівні пронизують як процесуальну, так і змістовну (ціннісну) сторону діяльності прикордонника, його взаємодії з людьми.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення основних професійно важливих якостей та ціннісних орієнтацій прикордонника як представника професій типу «людина-людина», уточнення вектора спрямованості цілей його професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Нині в психологічній літературі є значна кількість моделей управлінців (їх якостей) різних професійних напрямів і рівнів. Привертає увагу те, що у визначених моделях переважають операціональні й вузькопрофесійні (спеціалізовані) якості [2; 3; 4 та ін.].

Не применшуючи значущості цих моделей (є продуктивними під час системного і поглибленого аналізу), поставимо запитання: що заважає керівникові використовувати розвинені інструментальні якості (властивості) в управлінському впливі з маніпулятивною метою? Напевно, бар'єром можуть слугувати лише якості (властивості), що характеризують позитивну суспільно значиму спрямованість особи керівника. Але саме вони чомусь не враховуються в сучасній науковій літературі в процесі аналізу професійно важливих якостей (ПВЯ) керівника. Виняток становлять роботи таких учених, як: А. Деркач, Є. Клімов, С. Максименко, В. Маркін та інші. Слід зазначити, що в роботах ранньорадянського періоду (О. Гастєв, М. Вітке, П. Керженцев, П. Богданов та інші) і в класичних радянських роботах з психології праці та професіоналізму (Є. Клімов, А. Маркова та інші) цих недоліків не було.

Важливо зазначити при цьому думку Є. Клімова, що ПВЯ в кожному випадку не є безсистемно розташованими, а утворюють дещо ціле – систему [1, с. 81-83], у якій можна виділити п'ять основних складових (для професій предметної професіональної системи «людина-людина»):

1. Громадянські якості – ідейний, моральний образ як члена колективу, суспільства.

Є професії, спеціальності (педагогічні, юридичні, медичні, культурно-просвітницькі тощо), до яких людина виявляється непридатною, якщо певна група якостей у неї не розвинена належним чином. Ми вважаємо, що до цієї групи фахівців відносяться прикордонники.

2. Ставлення до праці, професії. Інтереси та схильності до цієї галузі діяльності.

Надзвичайно важливий аспект профе-

сіоналізму прикордонника – ставлення до людей. Особа, яка погано ставиться до інших та самої себе (відповідно – своєї праці), є непридатною для цієї роботи.

3. Дієздатність (не лише фізична, а й розумова).

Вона утворюється якостями, що є важливими в різних видах діяльності (широта розуму, його глибина, гнучкість, самодисципліна, розвинений самоконтроль, ініціативність, активність, стан здоров'я, фізична витривалість, сила тощо).

4. Одиначні, часткові та спеціальні здібності.

Для керівника-прикордонника, наприклад, є важливим людинознавчий слух у поєднанні з людинознавчою спостережливістю (здатність «бачити» і «чути» іншу людину) тощо.

5. Навички, звички, знання, досвід.

Для прикордонника важливим є досвід, передусім, у галузі людинознавства, взаємин із групою та окремою людиною.

Професіонал, який працює в системі «людина-людина»; «людина-суспільство», повинен мати:

- своєрідну людинознавчу спрямованість розуму, спостережливість до проявів почуттів, інтелекту та характеру людини, її поведінки;

- здатність, уміння подумки уявити, змодельовати внутрішній світ іншої людини (саме її світ), а не керуватися тим, що спало на думку в момент міжособистісної взаємодії;

- оптимістичний проєктувальний підхід до людини, заснований на впевненості, що вона завжди може стати кращою;

- здатність до емпатії: співпереживати іншій людині (співчувати і співрадіти);

- щире стурбованість долями людей, готовність безкорисливо прийти на допомогу;

- терпіння та поблажливість щодо різних нестандартних проявів поведінки, зовнішнього вигляду, думок;

- глибоку й оптимістичну переконаність у правильності ідеї служіння народові, а не окремим його прошаркам і угрупованням;

- величезну витримку, уміння погоджу-

вати свою поведінку щодо інших людей із моральними та юридичними нормами, не поділяти час на робочий і неробочий;

- прагнення постійного вдосконалення своїх знань, умінь і навичок; розуміння смислу швидкоплинних соціальних процесів і подій. Інакше різко обмежується взаєморозуміння з навколишнім світом, іншими людьми.

Оскільки нестандартні ситуації – це норма сучасного соціуму, то професія людинознавчого типу неминуче вимагає творчого складу розуму, здатності ясно уявляти, моделювати варіанти можливих наслідків цілеспрямованих впливів, а також їх можливих результатів (конфліктів, протистоянь або об'єднань).

Так, Є. Клімов підкреслював, що цей комплекс професійних якостей вимагає розвиненої уяви, однак не технічної чи художньої, а своєрідної, для якої в підручниках поки що немає назви. Дослідник запропонував назвати таку уяву (за відсутності кращого терміну) «тропономічною» (із гр. «тропос» – поворот, зворот, напрям) [1]. Вважаємо, що таку уяву керівників (фахівців, які працюють у системі «людина-людина») можна назвати людинознавчою.

З часу здобуття Україною незалежності й дотепер представники Державної прикордонної служби України пройшли складний шлях особистісного та професійного становлення. Він відображений у змісті, ієрархії, динаміці їхніх ціннісних орієнтацій, професійних якостей. Ця динаміка відтворена в матеріалах вивчення професіоналізму прикордонників, що проводились у межах дослідження спеціальності 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах.

У професійній свідомості прикордонників у 1992 р. були представлені, згідно з дослідженнями, такі цінності, як: патріотизм, справедливість, чесність, щирість, доброта. Виділялися також висока культура, ерудиція, гнучкість розуму. Найменш вираженими й оцінюваними (самими прикордонниками) виявилися високий професіоналізм, компетентність і стійкі переконання.

У 1993-1994 рр. серед професійних якостей-цінностей виділилося вже декілька груп:

- перша – цінності, що є важливими для успіху в будь-якій ситуації: відповідальність, почуття обов'язку; виконавча, дисциплінованість; незалежність, здатність діяти; самостійність і рішучість; чесність, правдивість, щирість;

- друга – якості-цінності щодо культури праці (професійної діяльності): працьовитість, ефективність у справах, ефективність у роботі загалом;

- третя – якості, що виражають комунікативну культуру, особистісну включеність у професійне спілкування: самоконтроль, самодисципліна, стриманість, широта поглядів, уміння зрозуміти точку зору іншого.

У 1992-1993 рр. для прикордонників залишалось чимало незрозумілого стосовно перспектив соціально-економічних перетворень в Україні. Це відобразилося в певній абстрактності, усуненості ціннісної системи професійного мислення персоналу Державної прикордонної служби України.

У 1993-1995 рр. інтенсифікувався процес адаптації до нових ринкових умов, демократичних інститутів, що розгорталися. Поступово затверджуються нові цінності, пріоритети. Незважаючи на цілий спектр протиріч у економічній і соціальній сферах громадського життя, вибудовуються нові позитивні підстави професійної самореалізації.

Однак і в ці роки практично незатребуваними виявилися такі цінності, як: сміливість у обстоюванні своєї думки, високі вимоги, високі домагання, непримиренність до недоліків у собі та інших, терпимість, уміння пробачати помилки.

Дослідження професійних цінностей, ціннісних орієнтацій прикордонників, проведені за тією ж методикою («Ціннісні орієнтації» М. Рокича) у 1999 р., підтверджують визначені тенденції. Середнє значення індексів оцінок цінностей вказує на те, що у професійній сфері прикордонників найбільшу перевагу одержали: незалежність (2,78), відповідальність (2,46), чес-

ність (2,32), дисциплінованість (2,24), працьовитість і цікава робота (1,95). Найменш значимими виявилися терпимість (толерантність) і благополуччя інших людей.

Загалом, у процесі реформ системи особистісного самовизначення прикордонників, а тому і в змісті їх професійних цінностей, сталися певні корективи. Актуальною виявилася орієнтація на таку цінність, як незалежність, можливість і здатність діяти самостійно. Нові соціальні й економічні реалії ніби відсовували на другий план виконавця – нехай і людину обов'язку, але без права особистісного вибору. Проте відповідальність (2,46) на державній службі і в нових умовах цінувалася високо. Значимим було і професійне честолюбство.

Але доводиться знову підкреслювати, що прикордонник у нових умовах, як і колишній, був слабо орієнтований на такі цінності (і професійні якості, що стоять за ними), як: уміння зрозуміти чужу точку зору (0,61), терпимість і обстоювання інтересів інших людей.

Позитивна тенденція спостерігається в орієнтації на освіту та самовдосконалення. Слід зазначити, що у 1994 р. прикордонники були орієнтовані здебільшого на самоцінність освіти, ніж на цінність самовдосконалення.

У межах зазначеного підходу є досить цікаві дані досліджень щодо ціннісних орієнтацій прикордонників на перспективу – у 2009 р. [5]. Зокрема, було поставлено відповідне відкрите запитання, на яке одержано 90 відповідей і в результаті контент-аналізу отримано такі результати (табл. 1).

На загальному фоні позитивних прогнозів було зроблено два негативних: прикордонник захищатиме свою справу, може зневажливо ставитися до людей і законів, може бути байдужим до своїх обов'язків, йому може бути властивий кар'єризм, індивідуалізм, безпринципність і корисливість.

У своєму дослідженні І. Почекалін проаналізував уявлення прикордонників про професіоналізм [6]. В основному зустрічаються досить аргументовані самоописи професіоналізму, більшість у поняття «професіоналізм» включають:

- професійні знання;
- професійні уміння (конструктивні, комунікативні, гностичні, соціально-перцептивні тощо);
- уміння прогнозувати результат управлінського рішення;
- уміння аналізувати свою діяльність.

Рідше включають професійну (соціальну) спрямованість, духовні та соціальні

Таблиця 1

Основні гіпотетичні групи ціннісних орієнтацій прикордонників майбутнього

Професіоналізм	Моральність	Патріотизм-громадянськість	Матеріальний добробут
Компетентність (15)	Чесність (14)	Служіння державі та її інтересам (1)	Висока оплата праці (0)
Відповідальність (9)	Законослухняна (12)	Праця в ім'я Батьківщини, народу (3)	
Виконавча (7)	Порядність (4)	Відповідальність перед народом (2)	
Працьовитість (7)	Справедливість (2)		
Ініціатива (4)	Принциповість (1)		
Кар'єра (4)			
Дисциплінованість (3)			
Улюблена робота (2)			

Громадянські цінності професійного мислення прикордонників (у %)

Поняття (цінності)	Загальні дані		Ранг за показником «є зараз»
	Має бути	Є зараз	
Громадянський мир і злагода в країні	47,3	45,0	1
Конституція України	40,5	34,8	2
Державницькі інтереси	55,2	31,4	3
Благо та процвітання Батьківщини (народу)	52,7	26,1	5
Чесність і гідність	47,4	22,3	6
Патріотизм	29,7	19,7	7
Громадянський обов'язок (перед Вітчизною)	38,1	18,2	8
Права та свободи людини	46,9	17,0	9
Прапор, герб, гімн країни	19,7	13,1	10
Демократичне суспільство	28,2	9,3	11
Громадянське суспільство	20,4	8,6	12

властивості мислення (відсутність відсталості, широкий кругозір, навченість), ставлення до людей, самокритичність тощо.

Це стосується й такої базової (за Є. Климовим) якості прикордонника, як громадянськість. Нами у 2010 р. було проведено спеціальне дослідження серед прикордонників (чисельність респондентів – 200 осіб).

Для того, щоб з'ясувати, наскільки є сформованою громадянськість, громадянська свідомість і поведінка, прикордонникам було поставлено запитання: «Які з

перерахованих громадянських цінностей повинні як орієнтири входити у професійне мислення прикордонника?» Відповіді розподілилися таким чином (табл. 2).

Додатково було уточнено вектор спрямованості цілей професійної діяльності прикордонників (табл. 3).

Висновки

Таким чином, у результаті проведеного дослідження було виявлено 3 типи прикордонників за базовими критеріями гро-

Цілі професійної діяльності прикордонників (у %)

Цілі діяльності	До 30 років	30-45 років	46-60 років	Загальні дані	Ранг
Важко відповісти	24,2	21,9	9,2	18,4	1
Робота на благо суспільства, допомога людям	14,1	20,6	31,4	22,1	2
Служіння інтересам держави	13,6	23,1	16,2	17,6	3
Кар'єрний ріст	14,7	15,3	10,3	13,4	4
Добросовісне виконання професійних обов'язків	12,2	7,4	11,7	10,5	5
Одержання професійного досвіду, досягнення високих професійних результатів	18,3	4,2	2,8	8,4	6
Матеріальний достаток, особисті зв'язки, стабільність	2,9	7,5	18,4	9,6	7

мадянськості (служіння інтересам держави; робота на благо суспільства, допомога людям):

1) прикордонники, у яких громадянськість виражена на рівні свідомості та поведінки (громадянська позиція), – 38,8%;

2) прикордонники, у яких у духовному потенціалі фіксуються громадянські конструкти та громадянські диспозиції, але

вони не виявляються стійко в поведінці, – 36,4%;

3) прикордонники, у яких громадянська спрямованість не виявляється ні на диспозиційному, ні на поведінковому рівнях, – 24,8%.

Синтез цих орієнтацій характеризує громадянську спрямованість професійної діяльності представників Державної прикордонної служби України.

Список використаних джерел

1. *Климов Е.А.* Психология профессионала. – М. : Институт практической психологии; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
2. *Грищенко В.О., Архипов О.Г., Журомська Л.М.* Самоменеджмент: навч. посіб. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2006. – 192 с.
3. *Лукашевич Н.* Самоменеджмент. Теория и практика: учебник. – К. : Ника-Центр, 2007. – 344 с.
4. *Русинов Ф.* Менеджмент и самоменеджмент в системе рыночных отношений: учеб. пособие / под ред. Ф.М. Русинова. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 351 с.
5. *Матвійчук В.П.* Педагогічна технологія формування ціннісних орієнтацій у майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / В.П. Матвійчук ; Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2009. – 20 с.
6. *Почекалін І.М.* Формування професійної культури в офіцерського складу в умовах службової діяльності : дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / І.М. Почекалін. – Хмельницький, 2010. – 190 с.

Про нові аспекти підготовки психологів в умовах інформатизації суспільства

Н.Ю. Кузьміна

кандидат філософських наук, доцент, керівник Центру підприємницької підготовки та освітніх інновацій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Ю.М. Теппер

кандидат педагогічних наук, заступник директора Київського ліцею бізнесу

П.М. Андруховець

заступник директора Київського ліцею бізнесу, викладач ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто особливості підготовки психологів і фахівців з управління персоналом. Наведено та проаналізовано сучасні форми та підходи до інноваційної освіти у вищій школі. Визначено особливості професійного становлення випускників в умовах інформаційного розвитку суспільства.

В статье рассмотрены особенности подготовки современных психологов и специалистов по управлению персоналом. Приведены и проанализированы современные формы и подходы к инновационному образованию в высшей школе. Определены особенности профессионального становления выпускников в условиях информационного развития общества.

In the article some aspects of the modern training of psychologists and HR-managers is considered. The contemporary forms and innovative education approaches in high school are presented and analyzed. Features of professional development of graduates in the information society development are tracked.

Ключові слова: професійне становлення, інноваційна освіта, інноваційні форми та методи, практичний психолог, інтерактивне навчання, проектно-аналітична сесія.

Постановка проблеми

Освіта за своєю структурою та механізмами розвитку є найбільш консервативною серед усіх сфер життєдіяльності. Це забезпечує відбір і потрапляння в систему культурної трансляції змісту, перевіреного часом і підтвердженого досвідом кількох поколінь. Проте така історико-культурна виваженість призводить до нездатності швидко реагувати на зміни у суспільстві.

Якщо досі ця ситуація компенсувалася поділом освітньої сфери на інституції, спрямовані на фундаментальну освіту (університети) і практичну підготовку (інститути, політехнічні школи), то нині завдання відповідати рівневі швидкоплинного технологічного розвитку є умовою існування кожного навчального закладу.

Сучасна система вищої освіти покликана створювати відповідні умови для підготовки компетентного фахівця, орієнтованого на постійний професійний розвиток, самовдосконалення, що забезпечить у подальшому високий рівень конкурентоспроможності, професійної мобільності,

продуктивності професійної діяльності і, як наслідок, кар'єрне зростання та самореалізацію. Крім успішного засвоєння необхідної бази знань і вмінь відповідно до специфіки обраної спеціальності, важливим також є володіння максимально вираженими професійно необхідними якостями та практичними навичками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проведений І. Дружиніною аналіз низки літературних джерел показав, що в сучасній вітчизняній психології є чимало досліджень, присвячених різноманітним психологічним аспектам професійної діяльності та професіоналізації особистості загалом (О. Єрмолаєва, Л. Захарова, Е. Зєєр, Є. Климов, Т. Кудрявцев, С. Максименко, С. Марков, А. Маркова, Л. Мітіна, Ю. Поваренков, М. Пряжников, В. Рибалка, Д. Сьюпер, Т. Титаренко, В. Шадриков, С. Шандрук та інші) і професійного становлення майбутніх психологів зокрема (Г. Абрамова, І. Андрійчук, М. Бадалова, О. Бондаренко, Ж. Вірна, Л. Долинсь-

ка, І. Зязюн, Т. Ільїна, О. Кондрашихіна, Н. Коломінський, І. Мартинюк, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Пророк, В. Семиченко, Л. Уманець, Н. Чепелєва, Н. Шевченко, Л. Шнейдер та інші).

У працях цих учених ідеться зокрема про те, що професійна підготовка майбутніх психологів повинна здійснюватися в новій особистісно орієнтованій парадигмі, передбачати актуалізацію професійно важливих особистісних якостей, орієнтуватися на формування професійної компетентності психолога, а також створення системи професійних навичок, що дають змогу досягати професійного успіху, самореалізації, набувати професійної культури спілкування, інтуїції, рефлексії [1].

Розглядаючи підготовку майбутніх практичних психологів як період професійного становлення, можна припустити, що цей процес розвитку професійно значущих якостей і здібностей, професійних знань і вмінь супроводжується активним якісним перетворенням особистістю свого внутрішнього світу, що зумовлює принципово новий спосіб життєдіяльності – творчу самореалізацію в професії.

Оскільки у психолого-педагогічній літературі широко використовується термін «професійне становлення» особистості, а сучасні дослідники розглядають його з різних позицій та підходів, доречно детальніше зупинитися на окремих із них. Наприклад, Т. Кудрявцев розглядає професійне становлення як тривалий процес розвитку особистості від початку формування професійних намірів до повної реалізації себе в професійній діяльності. Центральною ланкою цього процесу виступає професійне самовизначення [2]. Учений також вважає, що професійне становлення не є короткотрасним актом, який охоплює лише період навчання у ВНЗ, а тривалим, динамічним, багаторівневим процесом, що складається з чотирьох основних стадій (виникнення професійних намірів; безпосереднє професійне навчання; процес активного входження в професію; повна реалізація особистості в професії). Перехід до кожної наступної стадії закладається в процесі попередньої та

супроводжується виникненням у суб'єкта низки суперечностей і криз.

На думку Е. Зеєра, професійне становлення як формування особистості, адекватної вимогам професійної діяльності, є використання сукупності розгорнутих у часі прийомів соціальної взаємодії особистості, включення її в різноманітні професійно значущі види діяльності [3]. Такий підхід до розуміння процесу соціалізації дає змогу говорити про те, що особистість у цьому процесі повинна змінитися настільки, щоб відповідати вимогам професійної діяльності.

З нашої точки зору [1], професійне становлення, крім необхідності відповідати вимогам конкретної професійної діяльності, повинно розглядатись у контексті вирішення професійно важливих завдань, що поступово ускладнюються та сприяють оволодінню фахівцем необхідним комплексом професійно значимих ділових, особистісних, комунікативних, моральних якостей тощо.

Спроби охарактеризувати процес професійного становлення та його стадії знаходимо також у роботах В. Бодрова, А. Деркача, В. Зазикіна, Є. Климова, С. Максименка, А. Маркової, Л. Мітіної, Н. Самоукіної, Д. Сьюпера, В. Шадрікова, Т. Щербан та інших.

Так, Є. Климов [4] пропонує таку послідовність стадій професійного становлення:

- оптація – період вибору фаху в навчально-професійному закладі;
- адаптація – входження в професію і звикання до неї;
- фаза інтернала – здобуття професійного досвіду;
- майстерність – кваліфіковане виконання трудової діяльності;
- фаза авторитету – досягнення професійно високої кваліфікації;
- наставництво – передача професіоналом свого досвіду.

У концепції Л. Мітіної відсутній взаємозв'язок між віком особистості та її професійним розвитком. У цій моделі для фахівця є характерною здатність побачити власну професійну діяльність цілісною [4].

Стадії професійного розвитку за Д. Сьюпером співвідносяться з етапами життєвого шляху людини. Подаючи поняття професійної зрілості, автор наголошує на відповідності поведінки завданням професійного розвитку, характерним для певного віку [5].

Загалом, увесь процес професійного розвитку можна розділити на три великі етапи:

1) професійне самовизначення та вибір професії – зародження того, що виступає згодом як професійна компетентність і ефективність;

2) професійне становлення – безпосереднє формування професійної компетентності;

3) професійне вдосконалення – більшість проблем розглядається в рамках конкретних професійних дисциплін або ж в акмеології [6].

Повертаючись до питання професійного становлення майбутніх психологів, зазначимо, що останнє відбувається в рамках професійної підготовки у ВНЗ і є доволі складним процесом, що потребує врахування специфіки студентського віку як важливої стадії особистісного розвитку, виявлення сутності етапів і детермінуючих факторів становлення професіонала у сфері психології, визначення ролі та місця здібностей, інтересів, мотивів та індивідуально-особистісних особливостей у формуванні професійно важливих якостей спеціаліста, а також оптимізації умов здійснення успішного професійного розвитку [1].

У роботах О. Бондаренка, Н. Коломінського, В. Панка, Н. Пов'якель розкрито ідеї впровадження рівневого підходу в контексті розв'язання проблеми підготовки та подальшого професійного становлення психологів, що передбачає наявність чіткої структури умінь і якостей майбутнього фахівця.

На думку О. Бондаренка, проблема професійно-особистісної підготовки психолога-практика включає чотири взаємопов'язані аспекти: побудову теоретичної моделі спеціаліста, що передбачає розроблення стандартів (норм і нормативів),

вимог до особистості та діяльності практичного психолога; первинний відбір професійно придатних кандидатів; розроблення змісту навчання та розвитку психологів-практиків; розв'язання проблем власне професійного самовизначення спеціалістів, провідною з яких є професійна ідентифікація [1, с. 425].

На значимість процесу професійної підготовки в межах навчання у ВНЗ вказує В. Панок та пропонує трирівневу структуру здобуття професійних психологічних знань. Основу першого, загальнонаукового рівня повинні становити теорії, гіпотези та факти, встановлені в дослідженнях. Другий рівень – це практична психологія, третій – прийоми та досвід роботи в конкретній техніці (техніках), або так званий індивідуально-типологічний рівень, покликаний ураховувати особливості кожної особистості, яка навчається.

На думку Н. Чепелевої [7, с. 68], система організації підготовки практичного психолога повинна включати світоглядний, професійний та особистісний рівні, спрямовані як на формування професійної свідомості, психологічної культури та професійно значущих особистісних якостей, так і на оволодіння відповідною системою знань, технологією практичної діяльності майбутнього психолога [8]. Аналізуючи специфіку професійного становлення психологів, І. Зязюн вказує на необхідність формування здатності до рефлексії, що сприяє професійному самовизначенню та формує спроможність ефективно вирішувати внутрішні проблеми. Учений зазначає, що в підготовці психологів важливим є пошук нових методів роботи, оскільки вимоги до особистості майбутнього психолога-практика відрізняються від вимог до особистості студентів інших спеціальностей [9].

Загалом, у вітчизняній психологічній літературі питання підготовки практичних психологів висвітлюється також за такими аспектами, як: компоненти професіоналізму психолога (Д. Богоявленська, О. Бондаренко); спеціальні здібності та професійно важливі якості майбутніх психологів (М. Амінов, Н. Бачманова, І. Мартинюк,

М. Молоканов, М. Обозов, Р. Овчарова, Н. Пророк); формування особистісних конструктів майбутніх фахівців (Г. Абрамова, І. Дубровіна, Ю. Смельянов, Л. Мова, Н. Пов'якель, Л. Уманець, Н. Шевченко); методологічні й теоретичні аспекти їхньої підготовки (Г. Балл, О. Бондаренко, Л. Бурлачук, Р. Мей та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Освіта й підготовка психологів-консультантів і фахівців з управління персоналом (HR-менеджерів) напряму пов'язана із запитом сфер бізнесу та підприємництва. Світова криза спричинила перегляд багатьох аспектів організації та ведення бізнесу як у світі, так і в Україні.

На сьогодні в умовах економічної кризи головним завданням для великих промислових підприємств і представників середнього бізнесу є скорочення витрат. У вирішенні цього складного завдання не останню роль відіграватиме вміння HR-менеджерів і психологів на підприємствах та в організаціях визначити ефективність роботи кожного з працівників. Найбільшим попитом користуватимуться фахівці, здатні до швидкого трансферу знань у економічно ефективні інновації. Уміння розробити ад-гос методики, що дають змогу виокремити таких спеціалістів, передбачає володіння інтерактивними методами оцінки та перепідготовки персоналу. Чинні на сьогодні у вищій школі програми підготовки студентів-психологів і HR-менеджерів не враховують організаційно-діяльнісну специфіку майбутньої роботи випускників.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз науково-педагогічних і практико-орієнтованих методів підготовки психологів та HR-менеджерів у вищій школі. Робота передбачає розгляд основних підходів, що можуть використовуватися в процесі практичної підготовки випускників психологічних факультетів, та описує організаційні форми, використані авторами з метою впровадження освітніх інновацій у навчальний процес.

Виклад основного матеріалу дослідження

Якісні параметри розвитку вищої освіти продовжують хвилювати суспільство. Адже освіта в цілому та вища зокрема перестала бути сучасною. Вона слабо реагує на зміни в економіці та суспільстві, орієнтується лише на передачу знань, умінь і навиків. Нинішня освіта недостатньо спрямована на формування соціально затребуваних якостей у випускників як ВНЗ, так і аспірантур, докторантур.

Вищі навчальні та заклади післядипломної освіти нерідко випускають фахівців зі знаннями та навиками, що були актуальними в 90-х рр. минулого століття. Невідповідність структури пропозиції та попиту має не лише кількісний характер, пов'язаний із новими вимогами, що ставляться до фахівців в умовах глобалізації. Освіта в цілому характеризується інерційністю, низькою еластичністю як попиту, так і пропозиції на ринку освітніх послуг. Натомість руйнація попередньої системи державного регулювання сфер зайнятості та професійної освіти, відміна системи розподілу молодих фахівців по підприємствах та організаціях зумовлюють актуальність проблеми підготовки кадрів та ефективного механізму узгодження ринків праці відповідно до формування інноваційної моделі розвитку економіки України. Виходячи з цього, випускники всіх навчальних закладів недостатньо підготовлені до нових соціально-економічних реалій [10].

Забезпечення інноваційного розвитку підприємництва в Україні можливе лише за умов появи на ринку працівників, здатних до креативності та стратегічного мислення. Здобуття випускниками практичного досвіду в період університетського навчання є одним із найважливіших завдань.

Інноваційна за змістом і характером динаміка світових тенденцій розвитку суспільних процесів потребує від України вибору випереджувальної моделі розвитку системи освіти та мобілізації суспільних ресурсів. Останнє суттєво впливає на систему освіти в цілому та її загальноосвітню складову зокрема. Інновації стають тим

механізмом, що дає можливість здійснити в усіх галузях діяльності процес випереджального розвитку та забезпечити приєднання України до високотехнологічних держав.

Нині триває інтенсивний пошук і впровадження нових форм і методів навчання студентів [6, с. 1-10]. Про це свідчать, зокрема, публікації журналу «Соціологічні дослідження» за останні п'ять років (див. «Методичні аспекти вдосконалення викладання соціології та психології з урахуванням зарубіжного досвіду». – 2000 р., № 8; «Інноваційні освітні технології і методи у викладанні соціології та психології». – 2001 р., № 10; «Про деякі інноваційні методи викладання соціології та психології». – 2002 р., № 2; «Ігрові ситуації у викладанні соціо-психологічних дисциплін». – 2003 р., № 2; «До питання про інтерактивні методи у викладанні соціології та психології». – 2004 р., № 12; «Інтерактивні опитування в теле- і радіоефірі: розробка сценарію ділової гри». – 2005 р., № 1). Активізується обмін досвідом викладачів, які застосовують у своїй практиці нові форми, технології, методи навчання. Інтерес до цієї теми залишається досить стійким.

Яку мету переслідують, які цілі та завдання ставлять викладачі, використовуючи новачі в процесі навчання? Аналіз публікацій з цієї проблеми дає такі відповіді на поставлені запитання:

- 1) проводити навчання в інтерактивному режимі;
- 2) підвищити інтерес студентів до дисципліни, що вивчається;
- 3) наблизити навчання до практики повсякденного життя (шляхом формування у студентів навичок ефективної комунікації, адаптації до швидкозмінних умов життя, підвищення психологічної стійкості до стресу, формування навичок урегулювання конфліктів тощо);
- 4) навчити прийомам вироблення практичних навичок і компетенцій.

Як вважає О.А. Низовець, сучасне професійне навчання у вищому навчальному закладі неможливе без застосування новітніх інтерактивних технологій, що суттєво полегшують процес засвоєння професійно

важливих навичок і вмінь, розкривають особистість, занурюючи її в процес активної взаємодії. Слово «інтерактив» з англійської «interact» означає: «inter» – взаємний і «act» – діяти. Таким чином, інтерактивний – здатний до взаємодії, діалогу.

Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен студент відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність [3]. Суть інтерактивного навчання в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх його учасників. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці), коли і студент, і викладач є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, вміють і здійснюють. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації. Воно ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії.

На відміну від методик, інтерактивні навчальні технології не вибирають для виконання певних навчальних завдань, а своєю структурою визначають кінцевий результат.

Серед технологій інтерактивного навчання, що активно застосовуються в ході практичних занять зі студентами, можна виділити такі [2]:

– групова (фронтальна) форма організації навчальної діяльності студентів, що передбачає навчання однією людиною (здебільшого викладачем) підгрупи студентів чи цілої групи. За такої організації кількість слухачів завжди більша, ніж тих, хто говорить. Усі студенти працюють разом чи індивідуально над одним завданням із подальшим контролем результатів;

– колективна (кооперативна) форма навчальної діяльності – це організація навчання студентів у малих групах, об'єднаних

спільною навчальною метою. За такої організації викладач керує роботою кожного студента опосередковано, через завдання, якими спрямовує діяльність групи. Кооперативне навчання відкриває для студентів можливість співпраці, дає змогу реалізувати природне прагнення кожної людини до спілкування, сприяє досягненню високих результатів засвоєння знань і формування вмінь міжособистісного спілкування. Така модель легко й ефективно поєднується з традиційними формами і методами навчання та може бути застосована на різних етапах навчання. Кооперативне навчання може здійснюватися також у парах, що є різновидом колективу, де відбувається взаємонавчання. Взаємодія студентів у парі, порівняно з групою, має свої особливості, що позначаються на організації діяльності, але за механізмами впливу на розвиток особистості є значно подібною до групової діяльності. Робота в парах застосовується і як окрема самостійна технологія навчання, і як підготовчий етап до роботи в групах, що допомагає розвинути у студентів комунікативні та інші вміння й навички. Парну та групову роботу можна організовувати як на семінарських заняттях засвоєння знань, так і на практичних, тренінгових заняттях застосування та розвитку знань, практичних умінь і навичок.

Наступним психолого-педагогічним методом, що є базовим для реалізації та засвоєння навичок спілкування-діалогу, Ю.М. Жуков, і Л.А. Петровська називають метод групової дискусії [10, с. 12]. Саме він дає змогу зрозуміти свою позицію, виявити різноманітність підходів, точок зору відносно будь-якого питання і в ході обміну ними побачити проблему з різних сторін. Дискусія розвиває вміння імпровізувати, діяти за рамками передбачуваного та дає змогу відійти від старих зразків поведінки. Кількість учасників групи повинна бути такою, щоб усі могли вільно спілкуватися між собою (зазвичай не більше 15 осіб).

У процедурі дискусії виділяють основні фази:

- визначення мети й теми дискусії;

- збір інформації (знань, суджень, уявлень, нових ідей усіх учасників дискусії) про проблему, що обговорюється;

- упорядкування та загальна оцінка отриманої інформації;

- підбиття підсумків дискусії.

Загальна мета дискусії – розкриття чи розв'язання певної проблеми. Дискусія – це широке публічне обговорення якогось суперечливого питання. Вона є важливим засобом пізнавальної діяльності, сприяє розвитку критичного мислення студентів, дає можливість визначити власну позицію, формує навички аргументації та обстоювання своєї думки, поглиблює знання з обговорюваної проблеми. Дискусія може бути методом засвоєння комунікативних знань, закріплення та вироблення вмінь і навичок професійного спілкування, методом розвитку психічних функцій, творчих здібностей і професійно важливих якостей особистості психолога [2].

Ефективно на практичних заняттях використовувати спеціальні вправи на розвиток навичок ведення консультативної бесіди (тренування вміння формулювати закриті, відкриті, альтернативні запитання, розвиток рефлексивного слухання). Крім того, слід звернути увагу на розвиток навичок кодування та інтерпретації невербальних характеристик, що доповнює отриману інформацію, наповнює більш виразним змістом і дає змогу оцінити відвертість клієнта.

Одним із ефективних методів розвитку комунікативної компетентності та навичок ведення бесіди дослідники Ю.М. Жуков, Л.А. Петровська, П.В. Растянніков називають аналітичне спостереження комунікативної взаємодії, як реального, так представленого в художній формі [10, с. 10]. Таке спостереження не лише дає можливість тренувати набуті пізнавальні засоби, а й допомагає оволодіти засобами регуляції власної комунікативної поведінки. Процес спостереження дає змогу виявити систему правил, користуючись якими людина організує свою взаємодію. Спостерігаючи за діями інших, студенти-психологи можуть, орієнтуючись на результат взаємодії, зрозуміти,

які правила й умови сприяють, а які перешкоджають успішному перебігові комунікативного процесу. Крім того, спостереження дає можливість сформувати особисту систему правил ефективної комунікації.

Наступним методом, що широко застосовується в навчально-виховному процесі є рольова гра. За переконанням Н.І. Пов'якель [11], уміле використання на практичних заняттях таких інтерактивних методів дає змогу залучити студентів до активного спілкування, що при цьому контролюється та спрямовується. Таке спілкування дає психотерапевтичну та розвивальну можливість проявити особистості свою сутність, сприяє задоволенню прагнення до групових форм взаємодії та спілкування з іншими в студентському віці [11, с. 216]. Крім того, програвання своєї поведінки в конкретних ситуаціях є важливим моментом процесу формування комунікативних умінь, застосування нових форм поведінки, сприяє більшому саморозкриттю перед групою, послаблює негативний зворотний зв'язок.

Як вважає Н.Г. Терлецька, рольова гра допомагає учасникам долати інтерпретаційні обмеження, спричинені теоретичними знаннями та стереотипізованою поведінкою, дає змогу засвоїти широкий репертуар соціальних ролей, у тому числі професійних. Для формування професійної ідентифікації та культури спілкування майбутнього психолога важливим є особистісне зростання, що включає самопізнання, самокорекцію, самоаналіз і самореабілітацію [5]. Особливого значення набуває оволодіння вмінням «бути клієнтом». Як вказує Н.В. Чепелева, поставивши клієнта в цю роль, ми допомагаємо йому продіагностувати власну особистість, озброюємо науково обґрунтованими методами самопізнання, самокорекції та самореабілітації [7]. З огляду на це, доцільним буде також застосування технік, що дають змогу не лише оволодіти комунікативними навичками, а й підвищити емоційну чутливість, емпатію, доброзичливість взаємин у групі, знизити прояви негативних реакцій та емоційного напруження.

Серед таких технік можна назвати прийоми релаксації, медитації, вербалізації почуттів, зняття емоційного напруження. При цьому студенти повинні оволодіти прийомами само- та взаємокорекції, що дають змогу не лише сформувати основні інструментальні вміння, а й відчуті їхню ефективність у ході розв'язання власних проблем [2].

Увага до різноманітних нововведень обумовлена, як бачимо, перш за все потребою досягти стійкого інтересу студентів до досліджуваного, наблизити освіту до практичних потреб. Використовуються в першу чергу різні методи активного навчання (АМН). Ідеться про ділові, рольові ігри, тренінги тощо.

Застосовуються також інформаційні технології, дистанційна освіта, тести, колоквіуми. Серед нововведень називаються також круглі столи, диспути, дебати. Тобто, наразі спостерігається різноманіття використовуваних нових методів і технологій навчання [2, с. 3-4].

Водночас виникає проблема їх визначення. Одним із них є таке: інноваційні освітні технології – це технології створення, розповсюдження, впровадження, використання та комерціалізації винаходу, нових технологій, видів послуг [12, с. 17]. Три типи таких технологій виділяють В.Ф. Мануйлов, І.В. Федоров, М.М. Благовіщенська, зокрема:

- радикальні (перебудова процесу навчання або його великої частини);
- комбіновані (поєднання низки відомих елементів або технологій у нову технологію або метод навчання);
- модифікуючі (поліпшення методу або технології навчання без суттєвої їхньої зміни).

Як видно з наведеного, інноваційну діяльність трактують досить широко, практично без розрізнення інноваційних і нетрадиційних методів і технологій навчання. Тому виникає потреба їх більш чіткого розмежування. У зв'язку з цим, звернемося до технології інноваційного навчання, розробленої В.С. Дудченко. Основна логіка такого навчання, на його думку, – від дії до знань. Причому знання

не привносяться ззовні, а вирощуються у свідомості людини на матеріалі надвеликих об'ємів інформації [2, с. 6-7].

При цьому максимально активізуються та задіюються резервні можливості свідомості, психіки та мислення. Навчальна робота будується від складного до простого (принцип відомості Р. Декарта) і, що є важливим, базується на переконанні в тому, що всі люди талановиті з дитинства. Інноваційне навчання прирівнюється до виду дослідницької роботи. Основою його ефективності є організація групового вирішення проблем, оскільки позитивні зміни в людині відбуваються в рамках соціальної групи та завдяки її зусиллям [9, с. 44-46].

В інноваційному навчанні зміст викладання дисципліни визначається, виходячи з наявного матеріалу, напрацьованого в процесі спільної діяльності викладача та студентів із використанням елементів тренінгу, тому цей метод можна називати інноваційно-тренінговим. Яким чином напрацьовується та проявляється матеріал? У процесі зіткнення різних норм, цінностей, уявлень виявляється зміст предмета, за який можуть бути білі плями, прогалини в знаннях, пов'язані не стільки з тим, що студент чогось не розуміє, скільки з тим, що не знає, не уявляє, яким чином потрібно діяти в заданій ситуації (особливо за високого ступеня невизначеності) [11]. Лише набувши досвіду поведінки, студент здобуває нове знання в результаті осмислення цього досвіду. Таким чином, ігрові ситуації, що відображають життєві реалії, опиняються в центрі уваги навчання, а суть вирощування нового знання полягає в тому, що воно (знання) можливе лише на основі нового досвіду взаємодії [2, с. 8].

Інноваційні методики розробляються з метою раціоналізації прийомів освітньої діяльності, пошуку найкращих способів вирішення освітніх проблем. Збалансоване використання інноваційних методик є важливим у реалізації освітніх цілей. Американський учений Бенджамін Блум виділив 6 рівнів освітніх цілей:

1) знання – здатність відтворювати спе-

ціальну інформацію, включаючи факти, поняття, принципи, закони;

2) розуміння – здатність адекватно відображати отриману інформацію (переносити в іншу форму, перебудовувати ідеї в нову конфігурацію, прогнозувати результати);

3) застосування – уміння застосовувати раніше засвоєні принципи, методи, процеси до нової ситуації;

4) аналіз – поділ матеріалу на окремі складові частини та вивчення кожної з них, встановлюючи їх відносини й організацію;

5) синтез – поєднання окремих, дискретних елементів, процесів у нове ціле;

6) оцінювання – процес вироблення ціннісних суджень про ідеї, теорії, методи.

Оцінки можуть мати кількісний або якісний характер, заснований на використанні певних критеріїв. На цьому етапі найбільш затребуваними є інноваційні методичні розробки викладання управлінських і психологічних дисциплін, що пов'язано здебільшого з досить великою пропозицією психологічних спеціальностей у ВНЗ України. Педагоги-викладачі психологічних дисциплін повинні цілеспрямовано використовувати інноваційні методики навчання. Правильно підібрана методика дає змогу нарощувати знання, розширювати понятійний апарат.

У психологічних дисциплінах виділяється різний рівень складності матеріалу, що дає можливість використовувати різні способи навчальної пізнавальної діяльності [4 с. 20-23].

Нині відбувається активне запровадження в навчальну систему компетентнісного підходу [8], що є невід'ємним елементом інформатизації освіти, передбачає її якісні зміни та має значний потенціал для розвитку особистості майбутнього фахівця.

Загальною ідеєю компетентнісно орієнтованої освіти є комплексне засвоєння не стільки знань, скільки способів практичної діяльності, завдяки яким людина успішно реалізує себе в різних галузях своєї життєдіяльності.

Компетентнісний підхід полягає в зміщенні акценту з накопичування норматив-

но визначених знань, умінь і навичок на формування та розвиток у студентів здатності практично діяти, творчо застосовувати набуті знання, індивідуальні техніки та досвід успішних дій у ситуаціях професійної діяльності. Він вимагає змінити модель поведінки студента: від пасивного засвоєння знань до дослідницько-активної, самостійної та самоосвітньої діяльності.

Компетентність людини має вектор акмеологічного розвитку (Н.В. Кузьміна, А.О. Деркач, В.Г. Зазакін, І.О. Зимня). Постійне вдосконалення професійної компетентності дає можливість досягти вершин професіоналізму. Отже, можна говорити про інтеграцію компетентнісного й акмеологічного підходів у навчально-виховному процесі у вищій школі.

Акмеологічний підхід сприяє формуванню у студентів установки на найбільш повну професійну самореалізацію як особистості, так і професіонала, усвідомлення індивідуальних стратегій і траєкторій руху до професіоналізму. Компетентнісний підхід припускає пріоритетну орієнтацію на цілі – вектори: навчання, самовизначення, самоактуалізацію, соціалізацію та розвиток індивідуальності [3].

Особливе місце серед інноваційних освітніх технологій займає проектно-аналітична сесія (ПАС). Засади для виникнення такої форми підготовки управлінців були створені роботами Г.П. Щедровицького [13].

Проектно-аналітична сесія є відносно новим напрямом роботи в навчальному процесі вузу, що дає змогу поєднати елементи теоретичного навчання та практики студентів. Тема такої сесії повинна відповідати трьом критеріям:

- 1) бути актуальною та цікавою для студентів та її організаторів;
- 2) містити ряд проблем, вирішення яких потребує використання проектного підходу;
- 3) потребувати організації групи (команди) осіб для аналізу, постановки проблеми та пошуку конструктивних шляхів її вирішення.

Кожна проектно-аналітична сесія організується в чотири етапи [3, с. 135].

Такт № 1 – «Аналіз ситуації». Кожна команда виступає з доповіддю за темою, решта груп – критикують та задають питання, тобто запускається процес обміну досвідом. Як правило, це такт «домашніх заготовок». Усім учасникам необхідно дати можливість висловитися, визначити, на їхню думку, важливе.

Такт № 2 – «Виділення труднощів і проблем у реалізації проєктів». Виступають ті групи, які нічого конструктивного напрацювати не змогли. Усі інші беруть участь у дискусії та намагаються подолати побачені доповідачами труднощі. При цьому найважливіше місце відводиться схематизації для уточнення принципових обмежень у баченні проблеми. Організатори повинні налагодити комунікацію.

Такт № 3 – «Проектні пропозиції для вирішення поставлених проблем». Після того, як на схемах позначено певну кількість проблем, необхідно відповідати на запитання: що з ними робити? Для цього команди готують проектні пропозиції та плани організації робіт, спрямовані на їх реалізацію.

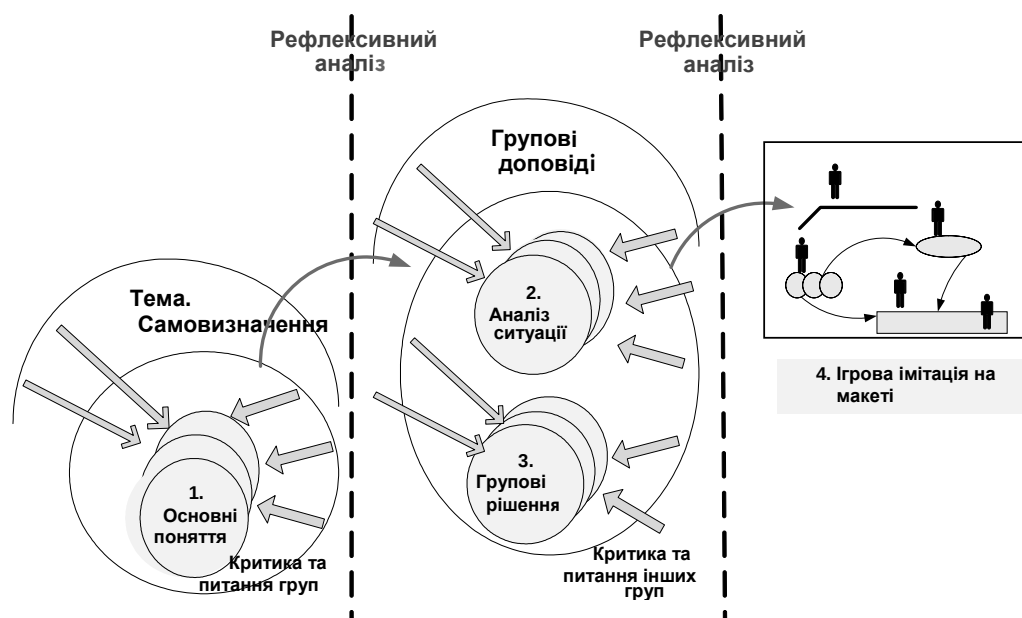
Такт № 4 – «Гра на самостійно створеному макеті». На підставі проєктів, запропонованих командами, створюється нова організаційна схема, що враховує та збирає всі конструктивні пропозиції команд. Учасники ПАС мають самовизначитися: залишитися в складі старих команд або створити нові. Сформовані команди повинні виконати спільну роботу – підготувати і зробити доповідь, у якій, використовуючи конструктивні елементи інших команд і своїх попередніх розробок, зазначають, як їхня діяльність провадитиметься в нових формах організації.

Форма проектно-аналітичних сесій як інноваційних заходів систематично впроваджується у ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» з 2008-2009 навчального року.

Протягом 2010-2011 рр. міні-проектно-аналітичні сесії були організовані в рамках навчального процесу для студентів IV курсу юридичного факультету спеціальності «Психологія» університету «КРОК».

Студенти під час ПАС за темою «Сту-

Схема «Типовий устрій проектно-аналітичної сесії»

дентська психологічна служба в університеті»:

- отримали базові поняття про організаційне проектування;
- визначили у формі круглого столу мету та цілі діяльності студентської психологічної служби університету;
- спроектували та презентували структуру та основні напрями роботи студентського психологічного центру, працюючи в малих групах;
- відтворили в ігровій імітації схему функціональної взаємодії співробітників центру.

Група студентів-психологів IV курсу протягом 2009-2010 н.р. забезпечували психологічний та ігротехнічний супровід учасників комп'ютерної економічної імітації «Стратегії управління підприємством в умовах фінансово-економічної кризи» (I, II курси, факультет «Економіка підприємства»). Протягом імітації студенти виконували такі функції:

- 1) організація групової комунікації;
- 2) відслідковування функціоналізації учасників у роботах малих груп та ефективності їх роботи в групі;

3) аналіз проявів лідерських якостей учасників імітації;

4) проведення міні-тренінгів з лідерства у малих групах.

Результати робіт студентів-практикантів були презентовані однокласникам на заняттях (дисципліна «Теорія та практика психологічного тренінгу») і використані в процесі підготовки дипломних робіт.

Організаційна форма проектно-аналітичних сесій вирізняється серед інших освітніх методик практичністю та спрямованістю на формування у студентів аналітичних і проектувальних навичок, умінь приймати управлінські рішення. Її особливістю є можливість формування практичних навичок, умінь і технік на базі фахових знань, отриманих студентами протягом попереднього навчання.

Ефективність проектно-аналітичних сесій у формуванні навичок прийняття рішень в умовах обмежених ресурсів продемонстровано в роботі з представниками середнього бізнесу (дві ПАС було проведено авторами у 2009-2010 рр. у рамках модульних тренінгів «Проектний менеджмент» спільно з компанією Baltic Trening

Group). Її учасниками стали керівники та провідні фахівці підприємств і компаній Києва.

У Росії проектно-аналітичні сесії протягом останніх п'яти років широко застосовуються в системах перепідготовки та підвищення кваліфікації Академії народного господарства при уряді РФ, а також для підготовки представників оборонпрому.

Висновки

Застосування інтерактивних технологій у практиці професійної підготовки майбутніх психологів-консультантів і HR-спеціалістів набуває особливого значення, оскільки полегшує процес засвоєння та інтеріоризації знань, забарвлює його позитивним емоційним досвідом. Цільовою

спрямованістю застосування наведених методів, форм і прийомів є формування професійної позиції спеціаліста, навичок міжособистісної взаємодії у студентів-психологів; розвиток умінь слухати; навчання аналізу та прогнозуванню поведінки партнера; розвиток рефлексійного сприйняття ситуацій спілкування та партнерів по спілкуванню; розвиток навичок корекції емоційного стану партнера та самодопомоги в ситуаціях емоційного дискомфорту.

Запропонована та реалізована у ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» організаційно-методична форма проектно-аналітичних сесій є ефективною для професійного становлення студентів психологів-консультантів та HR-менеджерів в умовах постійних інформаційних новацій.

Список використаних джерел

1. Дружиніна І. Професійне становлення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аналіз проблеми / І. Дружиніна // Український науковий журнал «Освіта регіону». – 2011, №2. – С. 425-429.
2. Низовець О.А. Застосування інтерактивних методів у розвитку навичок ведення консультативної бесіди / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2009_74_2/12.pdf
3. Зінченко О.П. Педагогічна інженерія / О.П. Зінченко. – Тольятті, 1997. – 205 с.
4. Основи практичної психології / за ред. В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелевої та ін.: підручник. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
5. Терлецька Л.Г. Рольова гра як засіб формування професійно-значущих якостей майбутнього практичного психолога: автореф. дис. канд. психол. наук / Л.Г. Терлецька. – К., 1997. – 16 с.
6. Сорокіна Н.Д. Об инновационных методах в преподавании социологических курсов / Н.Д. Сорокіна. – М. : МГУ, 2005. – С. 1-10.
7. Чепелева Н.В. Розвиток професійної компетентності майбутніх практичних психологів / Н.В. Чепелева // Міжнарод. семінар з гуманістичної психології та педагогіки: тези доповідей. – К.-Рівне : Ліста, 1998. – С. 68-74.
8. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. / О.І. Пометун. – К. : А.С.К., 2004. – 192 с.
9. Куценко В.І. Вища і післядипломна освіта в ринкових умовах: монографія / за наук. ред. Б.М. Данилишина. – К. : РВПС України НАН України, 2009. – 224 с.
10. Жуков Ю.М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю.М. Жуков, Л.А. Петровская, П.В. Растильников. – М. : МГУ, 1990. – 104 с.
11. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога: монографія / Н.І. Пов'якель. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 295 с.
12. Мануйлов В.Ф. Современные наукоемкие технологии в инженерном образовании / В.Ф. Мануйлов, И.В. Федоров, М.М. Благовещенская // Инновации в высшей технической школе России: вып. 2. Современные технологии в инженерном образовании. МАДИ (ГТУ). – М., 2002. – С.14-16.
13. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. – М., 1995. – 805 с.
14. Дудченко В.С. Основы инновационной методологии / В.С. Дудченко. – М.: Институт социологии РАН, 1996.

Квінтологічний підхід до побудови єдиної теорії творчості

С.Л. Марков

кандидат психологічних наук, доцент,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті запропоновано модель і метод побудови єдиної теорії творчості, в основу якої покладено універсальний принцип центрованої пентаструктури.

В статье предложены модель и метод построения единой теории творчества, в основу которой положен универсальный принцип центрированной пентаструктуры.

In the article the model and method for the construction of unified theory of creativity is proposed. The universal principle of the centered penta-structure was put in the base of a formation of the theory.

Ключові слова: єдина теорія творчості, методологічні підстави, квінтологічний підхід, пентаструктура, пентабазис, модель творчості.

Постановка проблеми

Сучасна загальна теорія творчості є громіздкою, пересиченою багатозначними термінами системою, хиткою гносеологічною конструкцією, переважаною різноманітними методологічними підходами та множинними, часто не пов'язаними та не порівняними одна з одною теоретичними концепціями. Більшість теорій середнього рівня, що становлять її, були побудовані переважно за позитивістськими стандартами, шляхом індуктивного виведення теоретичних систем із чистих емпіричних фактів.

Однак, оскільки чисті факти виявляють свою теоретичну навантаженість, сучасна концепція творчості принципово не може бути виведена з досвіду, а її еволюція супроводжується вгрузанням у постійно зростаючій безлічі емпіричних результатів і уявлень. При цьому стрімке накопичення не співвідносних одна з одною теорій середнього рівня створює мозаїчну, строкату й фрагментарну картину з хиткими, поверховими та еклектичними філософськими передумовами. Нині теорія творчості перебуває в стані постмодерністського хаосу, а нові загальні теорії, що природно виникають, у свою чергу потребують узагальнення та систематизації. Окрім цього, у методологічному плані загальна дослідницька ситуація в галузі вивчення творчості характеризується домінуванням

прикладних досліджень над фундаментальними, предметних підходів над міждисциплінарними і кількісних методів над якісними.

Концептуальною підставою кожної з існуючих теорій виступає поняття творчості, яке повинно виводитися з розуміння його сутності та природи. Водночас, більшість існуючих дефініцій, а отже, і теорій творчості, є результатом реалізації різноманітних світоглядних орієнтацій, парадигмальних установок і суб'єктивних уявлень дослідників, прояву їхньої конвенціональності та корпоративної солідарності, втілення їх приватних прагматичних цілей, дослідницьких завдань та індивідуальних переваг.

Нині перед дослідниками стоїть пріоритетне завдання побудови єдиної теорії творчості, яка стала б цілісною, самоузгодженою системою, що вільно вміщує в собі всі існуючі концепції творчості, у тому числі й протилежні, які не суперечать, а взаємодоповнюють і взаємозбагачують одна одну. Така цілісна динамічна теорія повинна бути готовою до будь-якого розширення та поглиблення, відкритою не лише до включення в себе всіх нових теорій, а й до їх прогнозування та породження.

На сьогодні важливою є проблема прагматизації теорії та створення універсального й ефективного творчого методу як серцевини творчого бачення дійсності.

При цьому дієве, живе творче знання повинно бути добре організоване та репрезентоване за допомогою найбільш ємних, компактних і зручних матриць, карт, символів, архетипічних структур, у тому числі й різноманітних пентаструктур. Таким чином, завдання побудови структурної рамки єдиної теорії творчості зводиться до створення ємної та простої матриці й визначення місця кожної теорії в цьому симетричному, самоподібному, фрактальному утворенні.

Необхідно враховувати, що сама концепція творчості, як будь-яка складна система, неминуче проходить у своєму розвитку низку універсальних етапів: зародження, диференціацію, інтеграцію, а також трансформацію, у результаті якої сама система, що еволюціонує, через природне постмодерністське дроблення переходить до центрального й об'єднання навколо вихідної матриці породження, конституїваної універсальними першопринципами.

У зв'язку з цим, на сьогодні незвичайної актуальності набуває вже не пошук інтегративних принципів, що дають змогу вибудовувати загальні теорії, а визначення деяких абсолютних, начал, що самопороджуються, послідовне й іманентне розгортання яких закладає методологічні основи та викреслює концептуальні рамки єдиної теорії творчості. Таким чином, завдання визначення структури теорії гармонійно доповнюється пошуком єдиних гранично загальних і надійних онтологічних і методологічних підстав, із яких виводились би сутнісні та центральні категорії теорій, що вільно, за допомогою смислових, непричинних зв'язків, об'єднували б численні школи, теорії та парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасні дослідники все більше схиляються до думки, що єдина теорія творчості повинна бути побудована на надійних теоретико-методологічних засадах. Так, ще А. Уайтхед вважав, що «істинний метод філософської творчості полягає в тому, щоб виробити найкращу (у межах ваших можливостей) схему загальних ідей і без-

страшно застосувати її до тлумачення досвіду» [1, с. 24].

На думку В.С. Стьопіна, вже в постпозитивістській філософії був усвідомлений, протилежний емпіричному, шлях побудови теорії, що є експлікацією фундаментальних теоретичних понять і структур. При цьому як найважливіші компоненти, що утворюють підстави науки та систем теоретичного знання, автор виділяв: 1) наукову картину світу, яку утворюють фундаментальні поняття і принципи науки, 2) ідеали та норми наукового пізнання, що включають ціннісні орієнтації, методологічні приписи, цілі дослідження та способи їх досягнення; 3) філософські підстави науки як «метафізичні моделі», онтологічні принципи та фундаментальні постулати [2].

Таким чином, визначення метафізичних передумов, онтологічних підстав і методологічних принципів створення єдиної теорії творчості повинно доповнюватися побудовою гранично наближеної до реальності цілісної картини світу, в основі будови і розвитку якої лежать універсальні закони та механізми творчої еволюції. Крім цього, оскільки творчість є серцевиною, іманентним конституюючим центром, організуючою віссю й ідеальною траєкторією розвитку всіх психічних процесів, властивостей і станів, побудова її єдиної теорії тісно пов'язана зі створенням інтегральної парадигмальної рамки психологічної науки.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нині перед дослідниками постало завдання побудови не стільки загальної, скільки єдиної теорії творчості. Беручи до уваги той факт, що проблеми побудови такої теорії, універсальної психологічної парадигми, органічної наукової картини світу та вихідної матриці першосутностей, по суті, збігаються, можна припустити, що саме створення цілісної самоузгодженої теорії творчості стане моделлю вирішення найбільш нагальних і глобальних завдань сучасної науки.

Формулювання цілей статті

Метою статті є побудова матриці інтегрування та породження взаємоузгоджених методологічних підстав побудови єдиної теорії творчості за допомогою реалізації квінтологічного підходу до проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження

Побудова єдиної теорії творчості, на відміну від її загальної теорії, повинна здійснюватися не шляхом інтеграції численних існуючих теорій, а на основі розгортання й саморозвитку її центральної категорії, вихідного теоретичного поняття, що становить ядерне концептуальне підґрунтя теорії. Теоретичне поняття творчості є формою вираження її сутності, пізнання якої у свою чергу здійснюється шляхом осягнення природи феномена творчості, яке дає змогу сформувати її онтологічну підставу, що служить надійним теоретико-методологічним фундаментом побудови єдиної теорії творчості.

У зв'язку з цим, визначення сутності та розкриття природи творчості може бути здійснено лише за межами самої теорії шляхом її філософського осмислення [3]. Водночас визначення онтологічної підстави творчості неможливе без розкриття її позадослідних, трансцендентних і граничних метафізичних передумов. Розуміння феномена та внутрішньої природи творчості вимагає максимального розкриття смислових контекстів, радикального розширення методологічних рамок її вивчення, створення гранично ємних контекстних матриць, що не дозволили б звужити, пропустити, деформувати та спотворити вчуже нові, емерджентно виникаючі, творчі феномени.

Саме нова жива метафізика дасть змогу створити гранично широкий і ємний смисловий контекст розгляду творчості, основними вимірами якого є позадослідні принципи і трансцендентні начала, сконструювати універсальні матриці, здатні вміщувати невидимі, неосмислені, ще не проявлені, але можливі феномени.

При цьому першочергово необхідні емпіричні дослідження конкретних жит-

тєвих проявів творчої активності повинні супроводжуватися розкриттям фундаментальних підстав і позадослідних начал реальності, що визначають необхідні умови, витоки та саму можливість існування творчості й творчих потенцій особистості. Під час розгляду дійсності з позицій «універсалістичного емпіризму» (М.О. Лоський) сам емпіричний факт, зберігаючи свою справжність і живу речовність, постає як згорнута голографічна матриця, що вміщає всі шари реальності, які стоять за нею, від сприйманих і вимірюваних ознак до граничних і сконцентрованих універсальних смислів. При цьому кожен феномен, подія й емпіричний факт розглядаються через призму голографічної пентаматриці, що дає змогу висвітлити всі пласти їхніх різномірних зв'язків, а головне – струнку ієрархію центрів смислопородження і ключових вимірів.

Єдність теоретичної системи створюється всередині зустрічних потоків, що одночасно виходять від первинних, чистих емпіричних уявлень та від трансцендентної рамки граничних вимірювань універсуму. Максимальна узагальненість вихідної універсальної структури і водночас гранична надійність, незнищенність і непорушність першосутностей виправдовують і надають, у своїх рамках, необмежену методологічну та пізнавальну свободу, відкривають несподівані можливості для постійного розвитку, збагачення та поглиблення теорії.

Однією з найважливіших методологічних проблем побудови єдиної теорії творчості є визначення її базової структури. При цьому завдання зводиться до знаходження та створення деякої голографічної багатовимірної матриці, в якій є місце для кожної існуючої й такої, що виникає, теорії, а стійкі відносини між її рівнями й елементами дають змогу з легкістю і очевидністю розкривати нові зв'язки і взаємопереходи між різними концепціями.

Така активна, добре структурована матриця повинна бути здатною витягати, структурувати й упаковувати існуючі та нові емпіричні й теоретичні знання. При цьому акумуляція тотожної, але індивіду-

алізованої інформації в окремих частинах і кластерах сама по собі спричиняє її якісне перетворення, емерджентне породження нових цілісностей і смислів.

Одним із варіантів побудови динамічних матриць породження, що дають змогу звести численні теорії творчості в єдину систему та консолідувати їх за допомогою непричинних смислових зв'язків, може бути квінтологічний підхід до творчості.

Вказаний підхід до дослідження складних об'єктів є різновидом, конкретизацією системно-структурного підходу та методологічною орієнтацією, способом бачення й опису, в основі якого лежить універсальна пентаструктура – квінкунс, утворена шляхом внутрішньо необхідного саморозгортання деякої першосутності. Квінкунс (від лат. *quinque* – п'ять, *uncia* – унція, мала частина) – цілісна структура, що складається з п'яти розташованих у шашовому порядку багатовимірних згорнутих точок або просторів, чотири з яких знаходяться у кутах великого квадрата, а п'ята – у його центрі. При цьому структурно точки можуть розгортатися в кола, і тоді фігура буде універсальним архетипом чотирьохпелюсткової «квітки життя».

Сутнісною відмінністю цієї структури від інших пентаструктур є наявність центру, що постає як квінтесенція, «п'ята і, водночас, перша сутність», найбільш глибинний, первинний і чистий принцип, найважливіша і головна ідея, як тонка субстанція, що пронизує світи, дух, і вища творча сила.

Ця структура є «одухотвореною пентаграмою», пентагоном, у якому вершина фігури переміщається в її центр, певною архетипічною моделлю світу, в якій чотири точки, що відповідають сторонам світу, зустрічаються в центрі творчої сили та бачення. Крім цього, цей спосіб репрезентації складних систем є результатом реалізації «піфагорійського підходу» до світу, заснованого на переконанні, що все є число, що саме число має онтологічну природу та, як деяка організуюча першосутність, лежить в основі виявленої та не проявленої реальності, а числові пропорції й симетрії виражають найбільш гли-

бинні принципи та закономірності будови і розвитку світу.

Надзвичайне багатство смислів, закладених у числі п'ять, якому приписувалось особливе значення практично в сім країнах, культурах і філософських системах, підкреслювали С. Гінгер та А. Гінгер. «П'ятірка, – пишуть автори, – символізує завершеність, рівноважний союз і гармонію. Це число пов'язане з центром, розташованим строго посеред чотирьох сторін світу». При цьому саме п'ятірка – ємний символічний образ, що виражає багатовимірний підхід до людини, який включає фізичний, афективний, раціональний, соціальний і духовний виміри [4].

Пентаструктура та її особлива форма квінкунс може розумітися як архетип, як універсальна структура, яка пронизує всі форми і рівні будови та існування світу, що виявляється у вигляді таких способів організації та репрезентації систем, як: принцип пентаграми, мандали, колеса, квітки, лотоса, пагоди.

Водночас пентаструктура є не лише ємним символом, що втілює космічний порядок і образ світу, а й вродженим архетипом психіки, що забезпечує легкість сприйняття і, відповідно, миттєве, інтуїтивне охоплення сутностей поданих подібним чином об'єктів. Крім цього, ізоморфність внутрішніх і зовнішніх структур породжує особливий, фрактальний спосіб зв'язку між суб'єктом і об'єктом, створює можливість їх багаторазового голографічного взаємовключення.

Реалізація квінтологічного підходу пов'язується із застосуванням низки послідовних процедур і прийомів, у результаті яких складний зміст об'єкта постає у вигляді особливого роду репрезентації або архетипічної пентаструктури. Такий спосіб побудови об'єктів додає системі стійкості та симетричності, полегшує взаємодію між об'єктами, що знаходять свою вищу форму зв'язку через рівновіддалений центр координації, управління та смислонаділення.

Квінтологічний підхід орієнтує дослідників на виявлення базових компонентів і структур феномена, на розкриття й аналіз

різноманітних типів взаємозв'язків і зведення їх у єдине ціле. Він, у певному сенсі, є втіленням принципів священної геометрії, спрямованих на пошук топологічних рішень самих сутнісних проблем будови та розвитку світу. Пріоритетною спрямованістю та відмінною рисою квінтологічного підходу є першочергове віднайдення центру породження, деякої багатовимірної точки, згорнутої сфери, голографічної клітинки, що вміщує універсум, а також у її розгортанні в декілька сутнісних вимірів, які з внутрішньою необхідністю синтезуються в гармонійну структуру, що служить геномом універсальної творчості.

Такий принцип побудови об'єктів дає змогу вирішити сутнісну структурну суперечність між відцентровими та доцентровими силами системних об'єктів, між імперативною тоталізацією центру та руйнівними енергіями периферій. При цьому сконструйована пентаструктура гармонізує та збалансовує відносини всередині системи і виступає як трансформатор, що перетворює деструктивну енергію в творчу, яка спрямовується на ритмічне пульсування цінної інформації та смислів. У цьому сенсі особливої евристичності набуває метафора живої квітки, яка дає змогу подати внутрішню динаміку пентаструктури у вигляді органічної, пульсуючої системи, що ритмічно розгортає пелюстки змістів і знову згортає їх до свого центру.

Високий креативний потенціал квінтологічного підходу проявляється в першочерговій спрямованості на визначення та формування центрального ядра теорії, що спонтанно генерує нові знання, самостійно розкриває неявні та створює нові смисли. Окрім цього, утворення ємного, голографічного способу упаковки призводить до граничного стиснення та концентрації змісту, вибудовування ієрархії центральних категорій і відповідних вакуумних просторів породження, активних порожніх місць, що самостійно вибирають і притягують ізоморфні структури й однорідну інформацію та одночасно генерують нові феномени, зв'язки та смисли.

Водночас нескінченна, невичерпна можливість виявлення різних площин,

зрізів і рівнів аналізу складних систем дає змогу підставляти в порожню матрицю будь-яку п'ятірку взаємоузгоджених пентаструктурою понять. При цьому в кожному активному порожньому просторі, за принципом китайської пагоди, відбувається примусове нашарування змістів та смислів, їх взаємонасичення, взаємодоповнення, взаємозбагачення та взаєморозкриття.

Уже саме розміщення окремих теорій у їх спорідненому просторі, повернення в їх справжні світи та смислові контексти спричиняє приріст змісту, а несподіване об'єднання у єдину цілісну конфігурацію раніше не пов'язаних теорій емерджентним чином розкриває нові властивості, зв'язки та якості. При цьому представлення системи знань у вигляді пентаструктури дає змогу кожній теорії середнього рівня співвідноситись як одна з одною, так і з центром, що дозволяє розкривати її нові, несподівані функції, сутності та цілі.

Необхідно підкреслити, що в найбільш загальному вигляді в основі квінтологічного підходу міститься:

- вихідна світоглядна позиція, методологічна орієнтація, точка зору, особливий ракурс розгляду та спосіб бачення складного об'єкта;
- стратегічний принцип або їх система, основне положення, переконання та керівна ідея;
- спосіб опису та репрезентації змісту об'єкта;
- набір процедур і прийомів, що слугують формою реалізації вихідних принципів і способів подання об'єкта.

Варто зазначити, що квінтологічний підхід розглядається не як єдино правильна методологічна орієнтація, а лише як один із варіантів системного опису, що вільно вміщує і навіть посилюється від застосування моністичних, дуалістичних, тріалогічних і тетралогічних та інших системно-структурних способів репрезентації та аналізу.

У свою чергу квінтологічний аналіз – це спосіб реалізації квінтологічного підходу, процедура уявного розкладання предмета на частини з метою визначення його

повноти й сутності. Квінтологічний аналіз здійснюється в нерозривному зв'язку з синтезом, що проявляється в конструюванні з отриманих частин гармонійної структури, шляхом об'єднання їх навколо свого центру породження. Одним із найбільш успішних і детально розроблених способів реалізації квінтологічного підходу є запропонована В.А. Ганzenом концепція системних описів, або метод пентабазисів [5].

В основу цього методу покладено подання складних систем у вигляді пентабазису, що складається з чотирьох рядопокладених, пов'язаних у пари понять та одного центрального, об'єднуючого. При цьому вичерпний опис будь-якого об'єкта дійсності досягається шляхом роздвоєння єдиної основи на дихотомічні пари її сутнісних критеріїв, тобто за допомогою двох послідовних дихотомічних поділів.

Провідною ідеєю методу є співвіднесення сукупності елементів досліджуваного об'єкта з сукупністю елементів вибраного базису, у результаті чого здійснюється структурування множини елементів, виявляються їх сутнісні зв'язки та встановлюється повнота опису. Використання базисів дає змогу зробити ці описи набагато стійкішими, допомагає виявити спільність об'єктів різної природи, отримати значно більші наукові синтези та подати наукову інформацію у більш зручній для сприйняття та осмислення формі.

При цьому найважливішою властивістю пентабазису є його узгодженість із можливостями сприйняття людини та з особливостями будови як першої, так і другої сигнальних систем. Об'єднання декількох базисів також дає можливість більшити аналітичну потужність методу. «У ряді випадків, – зазначає В.О. Ганзен, – пошук базисів відіграє й евристичну роль, він може допомогти виявити «білі плями», полегшити перехід від вивчення явища до його сутності» [5, с. 41]. При цьому дієвість цього методу може бути істотно збільшена в разі об'єднання та накладення декількох базисів.

Саме метод системного опису В.А. Ганзена може бути покладений в основу по-

будови матриці граничних метафізичних підстав творчості або «карти сутностей», а також виявлення архітектоніки феноменальних світів людини, які можуть слугувати вихідними генеративними матрицями побудови єдиної теорії творчості.

У цьому сенсі завдання побудови структури та сутнісних підстав єдиної концепції творчості розгортається в низку послідовних етапів:

1. Віднайдення центрального першопринципу породження та інтегрування, що є квінтесенцією основних філософських передумов і методологічних орієнтацій.

2. Розгортання цього першопринципу шляхом послідовних дихотомічних поділів та об'єднання нових сутнісних маніфестацій у цілісний пентабазис.

3. Виявлення архітектоніки світів універсуму, інтегруючим і породжуючим ядром якого є світ культури.

4. Упорядкування й узгодження всіх наявних теорій творчості та зведення їх у струнку взаємоузгоджену систему за допомогою побудованих пентабазисів.

Конструювання вихідної матриці організування та смислопородження розпочинається з віднайдення безумовного фундаментального першопринципу, що повинен мати такі властивості, як:

- первісність, споконвічність;
- універсальність та інваріантність;
- усезагальність, усеvmіщуваність і граничне розкриття;
- наявність внутрішнього джерела саморуку та здатність до саморозгортання;
- самодостатність, внутрішня єдність, самоутворюваність, самопричинність, «causa sui».

На думку М.О. Лоського, система можлива тільки за існування надсистемного, трансцендентного начала, необхідно єдиного в самому собі та тому справді абсолютного. Способом відношення цього надсвітового начала до світу є творіння ієрархії субстанціональних діячів, деяких конкретно-ідеальних начал, що охоплюють як неживу природу, так і трансцендентні духовні сутності. На думку філософа, субстанціональні діячі є творчими силами, центрами породження та об'єднання мно-

жин окремих систем, кожна з яких підпорядкована якомусь більш складному цілому, аж до світового, що має у своїй основі єдину Вищу субстанцію [6].

Абсолют розуміється як безумовне, необмежене, таке, що збігається із самим собою, само себе руйнує та безперервно самопороджується, вічно нове начало, яке створює, вміщає та підтримує все суще. Таке розуміння абсолюту може бути найбільш загальною моделлю представлення центральних компонентів пентаструктур, що відображають усі форми існування матерії на будь-якому рівні організації. Так, виходячи з цієї моделі, онтологічна підстава єдиної теорії творчості може бути подана як процес невинного спонтанного самопородження буття.

Водночас, оскільки абсолют є буттям буття і ніщо, тотожність тотожності і відмінності, єдність єдності та множинності, то першим етапом розгортання абсолютної першооснови є її поділ на буття і ніщо. Другий акт розгортання граничних першосутностей призводить до їх поділу, за критерієм «нескінченне-кінцеве», на нові діадичні комплементарні зв'язки: буття (ціле-взаємодія) і ніщо (можливість-свобода). Саме діалектичні пари ціле-взаємодія та можливість-свобода розкривають сутнісні виміри творчості, як способу існування абсолюту, викреслюють його координуючі смислові рамки і проявляються як універсальні, самостійні, нерозривно пов'язані, онтологічні та смислові сфери людського універсуму.

Архітектоніка даних трансцендентних першосутностей може бути проявлена шляхом побудови їх узагальненої топологічної моделі або «карти сутностей», компоненти якої є центральними категоріями, базовими поняттями, на яких будуються універсальні, філософські теорії творчості. Так, у найбільш широкому сенсі творчість може бути визначена як спосіб існування, прояву та розгортання Абсолюту і як творчість природи, а також як досягнення й реалізація свободи, створення та реалізація можливостей, створення та реалізація цілого і як творча взаємодія (табл. 1).

У свою чергу центральні категорії, що

лежать в основі загальних теорій творчості, одночасно виступають як принципи, які породжують та інтегрують, вони впорядковують відповідні їм змістовні простори окремих теорій, або теорій середнього рівня (Р. Мертон, 1967) [7] чи «окремих теоретичних схем» (В.С. Стьопін, 2000) [2].

Така деревоподібна модель відповідає деякій стандартній структурі гуманітарних і, зокрема, психологічних теорій. В.А. Юревич вважає, що «її найбільш виразно проступаючими елементами є центр і периферія, тобто, з одного боку, деякі базові ідеї та твердження, що утворюють ядро теорії, з іншого, – допоміжні щодо нього досвід і когнітивні конструкції» [8].

При цьому інтегральна матриця універсальних філософських теорій творчості може бути подана у вигляді послідовного розгортання першосутностей, кожна з яких експлікується в певних змістовних сферах теорій, що породжуються своїми центрами – сутностями і категоріями другого порядку [9]:

1. Творчість як розгортання і спосіб існування Абсолюту, творчість природи й універсальний процес еволюції.

1.1. Співтворчість людини з вищою творчою силою. Реалізація творчої божественної сили волі, що живе в людині (М.О. Лоський, 1906, 1927); співтворчість Людину з Богом (М. Бердяєв, 1935).

1.2. Співтворчість з вищою силою шляхом досягнення вищих станів свідомості. Творчість як плід божественного натхнення (Платон 5-4 ст. до н.е.); досягнення стану потоку (М. Чіксентміхайі, 1975).

1.3. Творче бачення світу. Бачення особистості як джерело творчості і створення світів культури (Г. Зіммель, 1911, 1918).

2. Творчість як Взаємодія. Трансанктні взаємини між індивідуумом і середовищем (М. Stein, 1962); творчість як гармонійні взаємодії індивіда з його оточенням (Х. Андерсон, 1965); творчість як розвиваюча взаємодія (Я.А. Пономарьов, 1976).

3. Творчість як створення та реалізація Цілого. Досягнення єдності та гармонії з первинними сутностями всесвіту (Х. Андерсон, 1965); об'єднання фрагментів знань, що зберігаються в пам'яті, у єди-

«Карта сутностей» і універсальні теорії творчості

Ціле Творчість як створення і реалізація цілого Творче мислення		Можливість Творчість як створення та реалізація можливостей Творча уява
Буття	Абсолют Розгортання Абсолюту і творчість природи Творче сприйняття	Ніщо
Взаємодія Творчість як взаємодія Творча пам'ять		Свобода Творчість як реалізація свободи Творча інтуїція

не ціле (В. Келлер, 1930, М. Вертгеймер, 1945).

4. Творчість як створення та реалізація Можливостей. Творчість як «створення вторинних світів» і моделювання мов (Дж.Р.П. Толкієн, 1931); побудова можливих світів, гра з текстом (Р. Барт, 1973; Х.Л. Борхес, 1982; У. Еко, 1983); конструювання як «оможливлення» існування. (М. Епштейн, 2003).

5. Творчість як досягнення та реалізація Свободи. Свобода волі і творчості як вираження власної природи людини (Піко делла Мірандолла (вид.1496); пробудження «діонісійського» духу та переоцінка цінностей (Ф. Ніцше, 1872); творчість як вираження, ствердження та реалізація субстанціональної свободи (М.А. Бердяєв, 1911, 1916); вільна реалізація проекту та здійснення вільного вибору (Ж.П. Сартр, 1946).

У свою чергу, єдина теорія творчості повинна будуватися на основі універсальних структур і законів функціонування та розвитку психіки, що має онтологічний і творчий характер і природно включає в себе весь спектр проявів свідомості, несвідомих і трансперсональних станів, а також досуб'єктних і метасуб'єктних маніфестацій. Так, С.Л. Рубінштейн (1957) писав про «спорідненість» людини всьому сущому та її іманентну включеність до буття; О.М. Леонтьєв (1983) розглядав психіку як безперервний «образ світу», який у своєму розвитку вплітається в процес еволюції. У свою чергу, В.Т. Куд-

рявцев стверджував, що психіка має початкову, універсально-творчу природу: «Первісною формою становлення будь-якої психічної функції людини є продуктивний, творчий процес, що забезпечує побудову в індивіда динамічного образу світу культури в його загальності й універсальності...» [10, с. 117]

Таким чином, вихідна «карта сутностей», що була побудована на базі граничних онтологічних підстав, створює організуючі й пояснювальні простори не лише для філософських теорій творчості, а й для тих, які побудовані на дослідженні базових психічних процесів, у свою чергу представлених у вигляді пентабазису: «пам'ять-мислення», «інтуїція-уява» і сприйняття, яке лежить в їх основі (табл. 1).

Продовжуючи задавати гранично широкі контексти та плани розуміння, що висвітлюють факти і феномени, не доступні безпосередньому спостереженню й емпіричному дослідженню, зберігаючи гранично широкий погляд на творчість і, за необхідності, вводячи в буття поняття «суб'єкт», ми отримуємо нову онтологічну категорію – світ, точніше, нерозривну зв'язку та цілісність «людина - світ» або буття людини у світі.

Одвічно синкретичним, первинним світом людини є світ культури, що створюється первозданим, цілісним актом творчого усвідомлення-бачення, що є деякою початковою синкретичною цілісністю, яка включає дію зі створення арте-

факту, акт подолання проблеми, супутній комунікативний акт і вільне емоційне самовираження первісного творця.

При цьому світ культури, що народжується разом із людиною, у згорнутому вигляді містить у собі майбутні автономні феноменальні світи, які виражають п'ять основних форм буття: предметну, людську, символічну, соціальну та культурно-творчу.

Послідовне саморозгортання світу культури за допомогою двох універсальних дихотомічних розподілів дає змогу виявити відносно автономні суб'єктивний і об'єктивний пласти культури, що, у свою чергу, поділяються на дві комплементарні зв'язки світів: предметного і символічного, а також внутрішнього і соціального, якісні вершини яких знову інтегруються світом культури.

При цьому вимальовується певна архітектоніка незалежних світів універсуму, що розкриває базові симетрії та гармонійність взаємозв'язків усередині універсальної пентаструктури. Саме ця пентаструктура базових світів людини може бути конституюючою матрицею, системою смислових контекстів, вимірювань і факторів, що упорядковують і породжують основні психологічні концепції творчості.

Традиційно, пошук і віднайдення певних інтегруючих принципів і організуючих паттернів творчості проводилися переважно шляхом узагальнення й аналізу всього різноманіття емпіричного досвіду та наявного теоретичного знання. Так, Mel Rhodes (1961), проаналізувавши 40 визначень творчості та 16 визначень уяви, розробив і обґрунтував цілісну модель творчості – 4 Ps та подав її у вигляді взаємодії 4-х чинників: процесу (process), продукту (product), особистості (person) і середовища (press) [11]. У свою чергу, Ross Mooney (1962) також запропонував розглядати творчість через призму моделі 4 Ps (process, product, person, environment) [12]. Stuart E. Golann (1963) замінив поняття середовища близьким за змістом поняттям «місце» і його теорія 4Ps (process, product, person, place) стала структурною основою для організації теоретичного й

емпіричного дослідження творчості. При цьому поняття «місце» (place) в широкому сенсі розумілося більшістю дослідників як проблемне або соціально-організоване середовище [13]. Надалі, Д. Саймонтон (Dean K. Simonton, 1988), ототожнюючи поняття лідерства і творчої активності, розширив список організуючих категорій і ввів п'яту P – persuasion (переконливість) [14]. Клаус Урбан (2003) до трьох класичних вимірів – процес (process), продукт (product) і особистість (person) – додав новий – проблема (problem), залишаючи категорію середовища (environment). Виходячи з цього, він вивів нову формулу творчості: 4Ps-E [15].

Необхідно зазначити, що згадані цілісні моделі творчості були побудовані шляхом аналізу й узагальнення теоретичних знань та емпіричного досвіду, у суворій відповідності з позитивістськими критеріями науковості та принципами раціональності, логічності, достовірності.

Водночас рефлексивний, гіпотетико-дедуктивний метод дослідження творчості, за якого як вихідний концептуальний конструкт вибирають життєвий світ особистості, а точніше – сукупність складових його феноменологічних світів, дає змогу вивести центральні категорії творчості з його топологічної моделі або системи взаємоузгоджених змістовних просторів. Максимально можлива повнота опису наявного та можливого емпіричного досвіду досягається шляхом введення його в структуру феноменологічного пентабазису, що об'єднує предметний і символічний, внутрішній і соціальний світи, а також культуру як центр їх інтеграції та породження.

У реальному житті творчість проявляється як спосіб існування людини в універсумі, у його світах і, у першу чергу, в первісному, вершинному просторі культури, що породжує й одночасно інтегрує феноменальні світи. У гранично широкому розумінні творчість є цілісний, безперервний, структурований універсумом законами та структурами потік творчого бачення, що проектується в базові, феноменальні світи та виявляє себе за допомо-

гою елементів, структур та основних закономірностей цих світів.

Розкриття способів існування особистості в п'яти феноменальних світах, дає змогу виявити основні форми творчості, якісна своєрідність яких визначається специфікою будови та смислової визначеності кожного світу. Так, у світі культури творчість проявляється як творче бачення і центруючий його процес смислотворчості, що як вища, самодостатня форма активності гармонійно включає й інтегрує всі інші форми творчості.

Водночас творче бачення постає як єдиний потік сприйняття, аналізу, переживання, осмислення та дієвого перетворення світу, що здійснюється у внутрішньому плані. Центральним, сутнісно-емерджентним процесом, що пронизує всі інші внутрішні потоки творчого бачення, є смислотворчість, яка розуміється як процес вичерпування і наділення дійсності розвиваючими, креатологічними смислами.

Смислові структури є вищими, ядерними, інтегративно-трансцендентними утвореннями особистості, а сам смисл рівнозначний існуванню особистості у світі та самому життю. «Деякі його називали четвертим, – писав В.П. Зінченко, – деякі – п'ятим виміром буття. Хоча його необхідно назвати першим» [16].

Смислотворчість як центральний динамічний компонент вищої форми творчості творчого бачення пронизує та наповнює всі специфічні форми творчої активності особистості в п'яти автономних світах, що

організуються відповідними центральними категоріями творчості. Так, у предметному світі творчість проявляється як продуктивна творча діяльність, сутнісною категорією якої є «продукт»; у символічному – як творче вирішення, проблемо-організуючою категорією якого є «процес»; у соціальному – як творчий діалог, що визначається доменом «середовище»; у внутрішньому – як творча самореалізація, що породжується центральним поняттям «особистість». Побудована дедуктивним способом пентаматриця базових активностей і категорій має потужний пояснювальний і евристичний потенціал і дивовижним, водночас природним чином включає в себе основні вимірювання, або домени творчості (процес, продукт, особистість і середовище), отримані шляхом узагальнення та конденсації емпіричного досвіду.

У зв'язку з сутнісним і вихідним характером процесу смислотворчості, для розкриття глибинної сутності творчості доцільно ввести п'ятий елемент, субстанціональну базову категорію, певний центральний вимір – сенс (sense), а класичну модель подати у вигляді 4Ps/S-процес (process), продукт (product), особистість (person), середовище (place), зміст (sense) (табл. 2).

Сконструйована генетична пентаматриця породження й організації, що лежить в основі інтеграції існуючих загальних і окремих теорій, може бути наповнена конкретним змістом і подана в наступному вигляді [9]:

1. Творчість як бачення, реалізація твор-

Таблиця 2

Архітектоніка феноменологічних світів і психологічні теорії творчості

Символічний світ Творче вирішення проблем Процес (Process)		Соціальний світ Творчий діалог Середовище (Place)
	Культура Реалізація творчої позиції, творча рефлексія і смислотворчість Сенс (Sense)	
Предметний світ Творча діяльність Продукт (Product)		Внутрішній світ Самоактуалізація Особистість (Person)

чої позиції, як творча рефлексія і смислотворчість.

1.1. Творчість як особливий стан душі, творча установка, здатність сприймати світ (Е. Фромм, 1959, 1970); реалізація творчої позиції (Stance) (S.J. Parnes, 1967).

1.2. Творчість як створення нових смислів. Породження смислів «екзистенційно-апріорними структурами» (Л. Бінсвангер, 1958; Р. Мей, 1969); пошук і віднайдення нових смислів (В. Франкл, 1959); смислопородження (Б.С. Братусь, 1994; Д. Леонтьєв, 1999; С.В. Дмитрієв, 2001); смислобудування (Ф.Е. Василюк, 1984); творче розуміння як добування, трансляція та породження нових смислів (В.П. Зінченко, 1997).

2. Творчість як продуктивна діяльність. Творча міць людини, що реалізується в безперестанній діяльності (Г. Фіхте, 1794); творчість як продуктивна, перетворювальна діяльність (С.Л. Рубінштейн, 1946).

3. Творчість як виявлення і вирішення проблем. Творчість як процес перетворення проблематичної ситуації в розв'язану (Дж. Дьюї, 1910); творчість як вирішення завдань і проблем (В. Келер, 1925; К. Дункер, 1945; М. Вертгеймер, 1945); чутливість до проблем, визначення недосконалостей (Е. Торгансе, 1962, 1967).

4. Творчість як самоактуалізація та реалізація специфічних властивостей і рис особистості. Принцип творчої самодіяльності: творення себе в процесі творчості (С.Л. Рубінштейн, 1922); спонтанна реалізація сутнісного-Я (Е. Фромм, 1941); творчість як самореалізація (К. Роджерс, 1954, 1965); творчість як спонтанна і трансцендентна самоактуалізація (А. Маслоу, 1954, 1968, 1971).

5. Творчий діалог, любов і емпатія. Продуктивний діалог і майевтика (Сократ, 5 ст. до н.е.); ерос, любов і потяг до прекрасного (Платон, 5-4 ст. до н.е.; Плотін, 3 ст. н.е.); діалог як вільна, плідна активність породження (М. Бубер, 1923); діалогічна природа мислення, творчості та культури (В.С. Біблер, 1975, 1990); творчість як діалог і взаємна участь (D. Bohm, 1992, 1996) тощо.

Творчість укорінена в культурі, людсь-

кій практиці, соціальному світі, текстовій реальності та неповторному екзистенційному досвіді. Творчість – це не лише і не стільки процес, здатність, продукт або особливо організоване середовище, скільки те самопробудження багатовимірного динамічного простору та розгортання першосутності породження, що проявляється в феноменальних світах у формі народження нових смислів, ефективного вирішення проблем, вільної самореалізації, продуктивної діяльності й творчого діалогу.

Висновки

Побудова єдиної теорії творчості повинна здійснюватися не лише шляхом інтеграції численних існуючих теорій середнього рівня, а й на основі розгортання деяких вихідних метафізичних моделей і онтологічних підстав, які закладають фундамент, породжують ієрархію нових центральних категорій, зводять каркас та загальну концептуальну рамку теорії.

Послідовне розгортання і наповнення вихідних пентаматриць породження та інтегрування, відкриває можливість систематизації, взаємоузгодження і взаємозбагачення різноманітних окремих теорій творчості, дає змогу розкрити сутнісні взаємозв'язки між ними, співвіднести їх із вихідними філософськими підставами та з самою реальністю, передбачити і стимулювати виникнення нових теорій.

Ефективним і евристичним варіантом створення динамічної, голографічної структури, багатовимірної матриці організування є квінтологічний підхід до дослідження складних об'єктів, в основу якого покладено універсальний принцип репрезентації систем за допомогою архетипічних пентаструктур і пентабазисів.

Центральний елемент пентаструктури є акумулятором високоцінної інформації та генератором нових смислів. Сутнісною та відмінною рисою квінтологічного підходу є першочергове визначення центрального елемента пентаструктури, певної згорнутої матриці породження, що інтегрує та структурує існуючу інформацію, генерує нові смисли.

Опис системних об'єктів у вигляді пен-

таструктур є одним із можливих, але, водночас, оптимальним для організації та побудови концептуальних систем, і зокрема єдиної теорії творчості, оскільки він дає змогу гармонійно об'єднати такі сутнісні критерії всіх репрезентацій, як принципи повноти і простоти.

Можна припустити, що всі складні системи розвиваються в напрямі набуття балансу між п'ятьма базовими внутрішніми підсистемами, до їх взаємопідсилення і гармонійної взаємодії, створення симетричної конфігурації автономних смисло-

вих просторів, об'єднаних навколо центральної сутності.

Універсальна пентаструктура чи квінкунс є архетипічним символом, інваріантною структурою, що пронизує всі рівні будови та розвитку світу, й вона, як вихідна матриця організування та породження, може бути покладена в основу побудови структури єдиної теорії творчості, універсальної психологічної парадигми, органічної наукової картини світу й універсної моделі граничних сутностей і першосмислів.

Список використаних джерел

1. Уайтхед А. Избранные работы по философии / А. Уайтхед / сост. И.Т. Касавин; общ. ред. и вступ. ст. М.А. Киселя. – М. : Прогресс, 1990.
2. Степин В.С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция / В.С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.
3. Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности: учебное пособие / Н.Н. Рыбалкин. – М. : МПСИ, 2006. – 296 с.
4. Гингер С. Гештальт – терапия контакта / С. Гингер, А. Гингер / пер. с фр. Е.В. Просветиной. – С.-Пб. : Специальная литература, 1999. – 287 с.
5. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л. : Ленингр. ун-т, 1984. – 176 с.
6. Лосский Н.О. Мир как органическое целое / Н.О. Лосский. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 285 с.
7. Merton R.K. The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations / R.K. Merton; Ed. Norman W. Storer. – Chicago: The Univ. of Chicago press, 1973. – 605 p.
8. Юревич А.В. Структура теорий в социогуманитарных науках // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.history.vuzlib.net/book_o004_page_10.html
9. Марков С.Л. Теории творчества // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.geniusrevive.com/index.php?option=com_content&view=article&id=42&Itemid=39&lang=ru
10. Кудрявцев В.Т. Творческая природа психики человека / В.Т. Кудрявцев // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 113-121.
11. Rhodes M. An analysis of creativity/ M. Rhodes// Phi Delta Kappan, 1961. – 42. – P. 305-310.
12. Mooney R. L. A Conceptual Model for Integrating Four Approaches to the Identification of Creative Talent // A Source Book for Creative Thinking; Ed. Sidney J. Parnes and Harold F. Harding / R.L. Mooney. – New York: Scribner, 1962. – P. 73-84.
13. Golann S. Psychological study of creativity // Psychological Bulletin, 60, 1963. – P. 548-565.
14. Simonton D.K. Scientific genius: A psychology of science / D.K. Simonton. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
15. Urban K.K. Toward a Componential Model of Creativity // Creative Intelligence; Ed. D. Ambrose, L.M. Cohen & A.J. Tannenbaum / K.K. Urban. – Cresskill, NJ: Hampton Press, 2003. – P. 81-112.
16. Зинченко В.П. Живые метафоры смысла [текст] : к 110-летию со дня рождения Л.С. Выготского / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С. 100-112.

Поняття професійної та управлінської компетентності в зарубіжній психології

Н.О. Омельченко

аспірант,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник
С.Л. Марков
кандидат психологічних
наук, доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті проаналізовано основні концепції професійної та управлінської компетентності в зарубіжній психології. Визначено, що різні концепції компетентності та компетенцій можуть бути впорядковані за допомогою особистісного, функціонального та цілісного, багатовимірного підходів до проблеми.

В статье проанализированы основные концепции профессиональной и управленческой компетентности в зарубежной психологии. Определено, что различные концепции компетентности и компетенций могут быть упорядочены с помощью личностного, функционального и целостного, многомерного подходов к проблеме.

In the article the basic concepts of professional and managerial competence in foreign psychology are considered and analyzed. It is noted that various concepts of competence and competencies can be arranged with the help of personal, functional and holistic, multidimensional approaches to the problem.

Ключові слова: компетентність, компетенції, стандарти компетенцій, підходи до проблеми компетентності.

Постановка проблеми

На сьогодні ефективність діяльності організацій безпосередньо пов'язана з якістю управління, відповідно, з рівнем підготовки і професійною майстерністю менеджерів. Динамічні, мінливі та непередбачувані умови зовнішнього середовища, з якими стикаються сучасні управлінці, вимагають прийняття своєчасних та ефективних управлінських рішень, в основі яких лежать не окремі навички і знання, а таке цілісне особистісне утворення, як компетентність. У зв'язку з цим, проблема дослідження професійної та управлінської компетентності менеджерів набуває значимості й актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Численні дослідження поняття «компетентність» і «компетенції» в зарубіжній психології управління, педагогіці й теорії менеджменту сприяли створенню цілого спектра концепцій і теорій, які нині вимагають свого узагальнення, систематизації й осмислення.

Особливості застосування компетентнісного підходу в управлінні персоналом, а також відборі, підготовці й навчанні ме-

неджерів розглядалися у роботах Р. Уайта, С. Argyris, Д. Мак-Клеланда, Р. Бояціса, Л. Спенсера та С. Спенсера, Дж. Равена, К. Keen, S.B. Parry, R.J. Mirabile, D.A. Bratton, B. Mansfield, L. Mitchell, С. Уіддета і С. Холіфорда. Нині, вважають F.D. Le Deist і J.Winterton, поняття «компетенції» є нечітким, розпливчастим концептом. При цьому термінологічна плутанина та постійні дискусії навколо його визначення унеможливають створення загальної самоузгодженої теорії [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У зв'язку з цим, нині існує необхідність пошуку і створення надійних методологічних засад та інтегральних підходів до проблеми професійної компетенції на основі подальшого узагальнення й аналізу існуючих теорій.

Формулювання цілей статті

Дослідження компетентності та ключових компетенцій у бізнесі, управлінні й освіті активно проводяться в зарубіжній теорії та психології управління, починаючи з другої половини ХХ століття.

Накопичено багатий емпіричний і теоретичний матеріал, що розкриває сутність, структуру професійної компетентності й основних шляхів її формування та розвитку. Метою статті є розкриття, вивчення та аналіз основних концепцій і теорій компетентності, а також специфіки її прояву в управлінській діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

З початку 60-х рр. XX ст. в теорії та практиці управління і педагогіці спостерігається сплеск інтересу до професійної та управлінської компетенції, що розглядалася як засіб розвитку менеджерів усіх рівнів управління та важливий фактор створення конкурентної переваги й удосконалення діяльності організацій. Уперше поняття компетентності в бізнесі та управлінні виступило предметом аналізу в роботах Р. Уайта (1959) і С. Argyris (1962). Так, Р. Уайт увів поняття «компетентність» у процесі опису особистісних особливостей успішних і ефективних виконавців, що поряд із знаннями володіють високою мотивацією та розвиненими соціальними навичками, а С. Argyris описував міжособистісну компетентність менеджерів як засіб удосконалення процесів організаційних змін [2; 3]. Термін «компетентність» отримав своє подальше обґрунтування в роботах Д. Мак-Клелланда (1973, 1976), який використовував це поняття як інструмент підвищення якості професійного відбору у сфері кадрового менеджменту [4].

Найбільш вагомий внесок у розроблення вказаної проблеми зробив Р. Бояціс (1982), учений, якого вважають одним із засновників концепції компетенцій і, зокрема, управлінської компетентності. Він визначає компетенцію як основну характеристику особистості, яка лежить в основі ефективного або високоякісного виконання роботи [5]. При цьому, для кожної компетенції виокремлено поведінкові індикатори, які можна було визначити за допомогою спеціально розроблених інтерв'ю та опитувань.

На думку автора, ефективне функціонування організації вимагає реалізації професійної компетентності як процесу

послідовного розгортання трьох чинників: вимог професійної діяльності, організаційного середовища та індивідуальних компетенцій. Необхідно зазначити, що основні роботи Р. Бояціса лягли в основу моделі компетентнісно орієнтованої освіти, системи підготовки та розвитку управлінської компетентності менеджерів.

Британський психолог Дж. Равен (1984) запропонував розуміння компетентності як цілісного утворення, що складається з великої кількості відносно незалежних компонентів, окремі з яких відносяться до когнітивної сфери, а інші – до емоційної, що можуть заміняти один одного як складові ефективної поведінки [6]. Равен розглядає окремі види компетентності як мотивовані здібності, як характеристики та властивості людей, що дають їм змогу досягати особистісно значущих цілей. Автор пропонує список із 37 видів компетенцій, серед яких виділяються: тенденція до більш ясного розуміння цінностей, самостійність мислення, оригінальність; здатність приймати рішення; залучення емоцій у процес діяльності; здатність до спільної роботи заради досягнення мети; здатність вирішувати конфлікти та пом'якшувати суперечності, готовність і вміння використовувати нові ідеї та інновації тощо [6].

Оригінальний підхід до дослідження проблеми компетенції запропонував К. Кеєн (1992), який визначив її як структуру, що складається з таких частин: навички, знання, досвід, контакти, цінності, які можна символічно представити як пальці на руці, що координуються долоною, а також нервовою системою, яка управляє рукою, що, у свою чергу, символізує контроль над усією діяльністю. При цьому компетенція загалом розуміється як здатність керувати будь-якою ситуацією, навіть непередбаченою [7].

Подальший розвиток концепція компетенції отримала в роботах Л. Спенсера та С. Спенсера, які розглядали її як базову характеристику індивіда, що причинно пов'язана з критеріями ефективної та/або успішної дії в професійних чи життєвих ситуаціях [8; 2]. На думку авторів, компетенція – це глибока та стійка частина

особистості, за якою можна передбачити поведінку людини в досить широкому колі ситуацій. Причинний зв'язок означає, що компетенція обумовлює поведінку або дію, а зв'язок із критеріями дії означає, що її успішність може бути вимірною за певними критеріями або стандартами.

До того ж, Л. Спенсер і С. Спенсер виділили п'ять базових компонентів, що впливають на формування як окремих компетенцій, так і компетентності в цілому:

- 1) мотиви, що спрямовують і визначають вибір варіанта поведінки в конкретних умовах;
- 2) психофізіологічні властивості та особистісні риси;
- 3) Я-концепція, установки та цінності;
- 4) знання й інформація, якою володіє фахівець у професійній сфері;
- 5) навички або вироблені прийоми професійної діяльності.

При цьому автори розглядають компетенцію у вигляді моделі айсберга, де знання та навички, яким порівняно легко навчити, становлять його видиму частину, тоді як психофізіологічні властивості та особистісні риси, мотиви та Я-концепція немов би приховані під рівнем моря і дуже важко розвиваються в процесі навчання й тренінгів.

У свою чергу S.B. Parry (1996) визначає компетенцію як групу знань у певній галузі, навичок і відносин, що впливають на значну частину професійної діяльності, пов'язані з виконанням діяльності та можуть бути вимірні й розвинені через навчання. Крім цього, S.B. Parry вводить поняття «рівні компетентності», що дає змогу поділити співробітників на новачків, adeptів і досвідчених професіоналів [9].

R.J. Mirabile (1997) дав розширене, зазначене на особистісному підході визначення компетенції, яка розумілася як знання, навички, здатність або характеристика, пов'язані з виконанням професійної діяльності на високому рівні, як аналітичне мислення чи лідерський потенціал. Водночас автор вказує, що деякі визначення компетенції включають також мотиви, переконання та цінності [10]. У свою чергу D.A. Bratton (1998) стверджував, що

ядерна (особистісна) компетентність (core competency) визначається як будь-яке знання, навичка, риса, мотив, відношення, цінність або інші якості особистості, необхідні для виконання професійної діяльності [11].

Учені С. Уїддет і С. Холіфорд (1999) визначили компетенції як поведінкові моделі, що демонструють люди, які ефективно виконують робочі завдання в організаційному контексті. При цьому автори розділяють поняття «компетентність» і «компетенція», розуміючи під першим – здатність, необхідну для вирішення робочих завдань і отримання необхідних результатів роботи, а під другим – здатність, що відображає необхідні стандарти поведінки. Дослідники С. Уїддет і С. Холліфорд розглядають компетенції як життєво важливі й ефективні методи досягнення конкурентних переваг і пов'язують з усіма компонентами й етапами управління людськими ресурсами: відбором персоналу, оцінкою, розвитком і мотивацією співробітників [12].

A. Stoof, R.L. Martens, J.J.G. van Merriënboer (2006) пропонують конструктивістський підхід до поняття компетентності, розглядаючи його як засіб виходу з тієї запутаної ситуації, що склалася навколо вказаної проблеми. Аналіз компетенції проводиться шляхом порівняння з такими близькими за змістом поняттями, як: дія (performance), кваліфікація (qualification), обдарованість (capability), здібність (ability) і часто згадуваним комплексом знань, умінь і ставлень (attitudes). При цьому знання та різноманітні особистісні особливості, у тому числі й обдарованість, не збігаються з компетенцією, а розглядаються як її елементи, тоді як сама компетенція має відношення лише до тих особистісних характеристик, які пов'язані з успішним досягненням результату. Знання, навички, здібності, характеристики, мотиви, цінності та переконання самі по собі ще не роблять людину компетентною, а розглядаються як можливі складові компетентності. Лише інтеграція цих елементів у єдине ціле може скласти компетентність [13].

Нині все більше дослідників схиляються до думки, що компетентність є глибинною і стійкою якістю особистості, яка зумовлює її поведінку в безлічі виробничих ситуацій. При цьому компетентність є інтегральною характеристикою особистості, що включає в себе сукупність окремих компетенцій. Компетенція розуміється як процедурне вміння, особиста здатність фахівця вирішувати певний клас професійних завдань, завжди пов'язана з людиною та її поведінкою, яка характеризується ефективністю та результативністю.

Співвідношення, за якого компетентність як більш узагальнена, особиста якість включає в себе компетенції як процедурні властивості, виявляється в протиставленні англійської та американської шкіл менеджменту. Так, A. Stoof, R.L. Martens і J. J.G. van Merriënboer зазначають, що американські організаційні психологи сповідують конструктивістський, особистісний підхід, який орієнтується на загальні властивості особистості, що дають змогу їй успішно вирішувати поставлені перед організацією завдання. Представники англійської школи психології праці дотримуються об'єктивістського, функціонального підходу, згідно з яким під компетенціями розуміється здатність діяти відповідно до завдань та стандартів, прийнятих в організації чи галузі [13].

Протистояння американської та англійської шкіл також відоме як протиставлення компетенції та компетентності, процесу та результату, поведінкових компетенцій професійним, особистісним рис характеристикам діяльності. Англійська школа спрямована на вивчення характеристик діяльності та на успішність їх виконання, американська концентрується на людях, які цю діяльність провадять.

Починаючи з середини 1980-х рр., в Англії, Уельсі, Шотландії, а згодом у Новій Зеландії та Австралії було розроблено ряд національних кваліфікаційних стандартів, зокрема таких, як: NVQs (National Vocational Qualifications system), SVQs (Scotland Vocational Qualifications system), NOS (National Occupational Standards for management and leadership) – національ-

ний (UK) професійний стандарт менеджменту та лідерства, MCI-2 (Management Charter Initiative`s Management 2) – професійний стандарт компетентності менеджерів. Вказані стандарти були засновані на стандартах компетентності, створених шляхом функціонального аналізу різних професій [14].

Професійні стандарти компетентностей NOS є системою узгоджених вимог до менеджерів та їх активності, еталонами діяльності, спрямованих на досягнення цілей організації та постійне її вдосконалення. Вони є системними моделями та мають загальну структуру, що містить ключові ролі, блоки компетентності, елементи компетентності, критерії виконання і необхідні знання та навички. Так, стандарт MCI-2, поряд зі спеціальними, включає цілий ряд блоків компетентностей, безпосередньо пов'язаних із психологічним забезпеченням управлінських процесів. При цьому такі компетентності подаються у вигляді опису конкретних завдань: наймати та підбирати кадри; удосконалювати команди шляхом планування і проведення навчань; оцінювати та вдосконалювати методи розвитку персоналу; планувати, розподіляти й оцінювати роботу команд, окремих співробітників і свою власну; домагатися довіри до себе підлеглих і підтримувати її; налагоджувати, підтримувати та зміцнювати ефективні робочі зв'язки; виявляти та залагоджувати міжособистісні конфлікти; збирати й оцінювати інформацію; обмінюватися з колегами інформацією для прийняття рішень; відслідковувати найбільш важливі тенденції та прогнозувати події; проводити наради та групові обговорення з прийняття рішень; давати поради і консультації співробітникам.

Аналіз існуючих теорій і концепцій компетентності дає змогу зробити висновок, що нині в закордонній психології склалося два узагальнені підходи до цієї проблеми:

- функціональний, згідно з яким під професійними компетенціями розуміють здатність діяти відповідно до прийнятих стандартів професійної діяльності. Цей підхід сфокусований на вироблених іс-

нуючих стандартах виконання роботи та ґрунтується на описі завдань і очікуваних результатів.

- особистісний, заснований на розумінні компетентності як сукупності професійно-значущих особистісних характеристик, що дають змогу домагатися високих результатів у роботі. Основні компетенції включають систему цінностей, мотивацію, комунікативні здібності, знання, вміння та навички. При цьому компетенції можуть бути описані за допомогою моделі KSAO, що включає: знання (knowledge); вміння (skills); здібності (abilities); інші характеристики (other).

У зв'язку з існуючою термінологічною та концептуальною плутаниною, що склалася навколо поняття «компетенція», F.D. Le Deist і J.Winterton запропонували впорядкувати існуючі теорії за допомогою трьох домінуючих підходів, кожен із яких має певні переваги. При цьому автори зазначають, що ці підходи склалися відносно незалежно один від одного, спочатку в США, потім у Великій Британії, а останнім часом у Франції та Німеччині [1]. Учені традиційно виділяють:

- функціональний підхід (Велика Британія), що спирається на професійні стандарти компетенцій та їх застосування на робочому місці;
- біхевіористський підхід (США), що підкреслює важливість індивідуальних особливостей виконавців;
- багатовимірний і цілісний підхід (Франція, Німеччина, Австрія), що демонструє потенціал комплексної та аналітичної концепції компетенцій.

При цьому, F.D. Le Deist і J.Winterton, відзначаючи наявність процесів конвергенції не лише між окремими національними підходами до компетентності в Європі, а й між європейською й американською моделями, припускають можливість розроблення єдиного багатовимірного підходу з

метою більш глобального розуміння цього цілісного та складного поняття.

Висновки

Професійна компетентність спеціаліста є стійкою, інтегральною якістю особистості, що зумовлює ефективність і результативність її дій у безлічі виробничих ситуацій. При цьому компетентність є глибинною характеристикою професіонала, що включає в себе сукупність окремих компетенцій, які розуміються як процедурні вміння та здатності фахівця успішно вирішувати певний клас професійних завдань. У свою чергу, управлінська компетентність є набором умінь, навичок, мотивів і установок, необхідних для успішного виконання роботи. Вони включають у себе такі якості особистості, як: комунікабельність, мистецтво вирішення проблем, орієнтованість на клієнта та вміння працювати в команді. Вказане співвідношення, за якого компетентність як узагальнена, особиста якість включає в себе компетенції, як процедурні властивості, виявляється в протиставленні функціонального й особистісного підходів, що реалізуються в англійській та американській школах менеджменту.

Вивчення та критичний аналіз основних зарубіжних концепцій професійної та управлінської компетентності, а також розкриття специфічних рис вітчизняної корпоративної культури та організаційного середовища, специфіки характеру і завдань діяльності та особистісних особливостей виконавців дасть змогу ефективно використовувати закордонний досвід для удосконалення управлінської діяльності, відбору, оцінки, навчання та розвитку персоналу організацій українського економічного простору. Також, актуальним завданням залишається розроблення якісних національних кваліфікаційних стандартів і різноманітних вітчизняних професійних стандартів менеджменту та лідерства.

Список використаних джерел

1. Le Deist F.D. What Is Competence? / F.D. Le Deist, J. Winterton // Human Resource Development International. – 2005. – Vol. 8, № 1. – P. 27-46.
2. White R. W. Motivation reconsidered: the concept of competence / R. W. White // Psychological Review. – 1959. – Vol. 66, Issue: 5, Publisher: Elsevier, Pages: – P. 297-333.

3. Argyris C. Interpersonal Competence and Organizational Effectiveness / C. Argyris. – Homewood, Ill. : Dorsey Press. – 1962.
4. McClelland D. Testing for competence rather than for 'intelligence' / D. McClelland // American Psychologist. – 1973. – 28 (1). – P. 1-14.
5. Boyatzis R.E. The competent manager: a model for effective performance / R.E. Boyatzis. – New York : John Wiley & Sons. – 1982.
6. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 396 с.
7. Keen K. Competence: What is it and how can it be developed? // Instructional Design: Implementation Issues. Eds. J. Lowyck, P. de Potter, & J. Elen / K. Keen. – 1992. – P.111-122.
8. Спенсер Л.М. Компетенции на работе. Модели максимальной эффективности работы / Л.М. Спенсер, С.М. Спенсер; пер. с англ. – М. : HIPPO, 2005. – 384 с.
9. Parry S.B. The quest for competencies: competency studies can help you make HR decision, but the results are only as good as the study / S.B. Parry // Training. – 1996. – 33. – P. 48-56.
10. Mirabile R.J. Everything you wanted to know about competency modeling / R.J. Mirabile // Training and development, august, 1997. – P. 73-77.
11. Bratton D.A. Develop a framework of core competencies / D.A. Bratton // Credit Union Magazine. – 1998. – Vol. 64., № 10. – P. 17-18.
12. Уиддет С. Руководство по компетенциям [текст]; пер. с англ. / С. Уиддет, С. Холлифорд. – М. : HIPPO, 2003. – 224 с.
13. Stoof A. Effects of web-based support for the construction of competence maps / A. Stoof, R.L. Martens, J.J.G. Van Merriënboer // Instructional Science. – 2006. – 34, (3). – P. 189-211.
14. Mansfield B. Towards a Competent Workforce / B. Mansfield, L. Mitchell. – London : Gower. – 1996.
15. Whiddett S. Practical Guide to Competencies. How to enhance individual and organisational performance / S. Whiddett, S. A. Hollyforde. – London : CIPD, 2003. – 160 p.
16. Spencer L.M. Competence at work: models for superior performance / L.M. Spencer, S.M. Spencer. – New York : John Wiley. Thagard. P. – 1993.
17. Ellstrom P.E. The many meanings of occupational competence and qualification // Key qualifications in work and education. Eds. W.J. Nijhof & J.N. Streumer. – Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1998. – P. 39-50.

Особливості структури самосвідомості особистості: самопізнання, самоствавлення, саморегулювання

О.О. Продан

аспірант,
Київський національний
університет
ім. Т.Г. Шевченка

Науковий керівник

Л.Г. Терлецька
кандидат психологічних
наук, доцент,
доцент кафедри
загальної психології
Київського національного
університету імені
Тараса Шевченка

Статтю присвячено розгляду підходів вітчизняних і зарубіжних дослідників до проблеми структури самосвідомості особистості, понять «особистість», «самосвідомість особистості». Проаналізовано та узагальнено визначення понять «структура самосвідомості особистості» та її компонентів – «самопізнання», «самоставлення» та «саморегулювання».

Статья посвящена рассмотрению подходов отечественных и зарубежных исследователей к проблеме структуры самосознания личности, понятий «личность», «самосознание личности». Проанализированы и обобщены определения понятий «структура самосознания личности» и ее компонентов – «самопознание», «самоотношение» и «саморегулирования».

Article is devoted to consideration of approaches of domestic and foreign researchers to a problem of structure of consciousness of the personality. Approaches to the concept «personalities» of foreign and domestic psychology are defined, distinctions in these approaches are revealed. Approaches in foreign and domestic psychology to consciousness of the personality are considered. Approaches to concept «structure of consciousness of the personality» and its components – «self-knowledge», «self-relation» and «self-control» are analyzed and generalized.

Ключові слова: самосвідомість, особистість, самопізнання, самоствавлення, саморегулювання.

Постановка проблеми

Проблемі самопізнання особистості відведено важливе місце низкою гуманітарних наук, зокрема, різні її аспекти відображаються у філософії, етиці та психології. Філософська сторона самопізнання особистості пов'язана з питаннями людської свободи, етична – з аналізом системи цінностей і суспільної моралі, психологічна співвідноситься з активністю особистості. Незважаючи на те, що останніми роками це питання вивчається як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, у сучасній психології відсутній єдиний підхід до визначення такого феномена, як самопізнання особистості.

Тому набуває актуальності проблема розвитку самосвідомості особистості, а також її компонентів: самопізнання, самоствавлення та саморегулювання.

Аналіз останніх джерел і публікацій

Існують різні підходи до поняття «особистість» у вітчизняній і зарубіжній психології, а саме: особистість визначається як інтегральне поняття, система відносин людини з навколишньою дійсністю (В.М. Мясіщев); як складова індивідуальності, її характеристика як громадського індивіда, об'єкта та суб'єкта історичного процесу (Б.Г. Ананьєв); як особлива якість, що набувається індивідом у суспільстві, в сукупності відносин, громадських за своєю природою, до яких індивід залучається (О.М. Леонтьєв); як суб'єкт життя, вона пов'язує «клубок» із усіх ниток – вікової, подієвої, продуктів творчості, соціальних досягнень – своїм власним унікальним «вузлом», визначаючи якість свого життя (С.Л. Рубінштейн); як модель інтерперсональних відносин (Г. Олпорт).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Найбільш складною проблемою в дослідженні самосвідомості особистості є аналіз її структури. Існує кілька підходів до розгляду останньої, кожен із яких має як переваги, так і обмеження. Пошук більш досконалого підходу залишається актуальним питанням.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз та узагальнення підходів до поняття «структура самосвідомості особистості» та її компонентів – «самопізнання», «самоствлення», «саморегулювання».

Виклад основного матеріалу дослідження

Самосвідомість особистості вивчали такі вітчизняні вчені: К.О. Абульханова-Славська, В.А. Аверін, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, В.В. Столін та інші, а також зарубіжні вчені: А. Адлер, У. Джемс, А. Маслоу, К. Роджерс, З. Фрейд, К.-Г. Юнг та інші.

У розвитку особистості К.О. Абульханова-Славська необхідною умовою називає свідомість. Науковець визначає особистість як єдність чотирьох образів: «того, що особистість хоче; того, що вона може, хто вона є», а також того, «що особистість повинна робити». Прагнення особистості відповідати ідеалові знаходять конкретний зміст у відношенні до своїх реальних і потенційних можливостей, тобто проходять крізь призму «Я-концепції» [1].

З точки зору С.Л. Рубінштейна, у міру розвитку свідомості особистості, становлення її все більш самостійною, із структури свідомості розвивається самосвідомість. Свідомість із необхідністю породжує самосвідомість [16].

Згідно з В.В. Століним, структури самосвідомості можуть мотивувати, тобто спонукати до певної діяльності. Ці мотивуючі функції самосвідомості можуть мати різне походження: міститися в уявленнях про «ідеальне-Я» та бути пов'язаними з моральними категоріями сумління, боргу, відповідальності; бути відображенням розумового «Я дійсного» та «Я майбут-

нього». Мотивуючий ефект має й почуття власної гідності та самоповаги, що вимагає своєї підтримки за допомогою тих або інших реальних дій [19].

Згідно з розробленою О.М. Леонтьєвим концепцією, особистісний сенс одночасно входить у два рухи, дві системи зв'язків. У структурі свідомості особистісний сенс вступає в нові зв'язки – у поєднанні з іншими складовими свідомості – і виражає себе в значеннях та емоційних, чуттєвих переживаннях (чуттєвій тканині). «Я», що розглядається діючим суб'єктом як умова самореалізації, також набуває особистісного сенсу [10].

Дослідник В.А. Аверін виділяє таку структуру самосвідомості: «Я-реальне», тобто сукупність уявлень про себе в сьогоденні; «Я-ідеальне», тобто бажані якості особистості; «Я-минуле», тобто сукупність уявлень про своє минуле «Я»; «Я-майбутнє», тобто сукупність уявлень про себе в майбутньому. Провідна функція самосвідомості – це саморегуляція поведінки особистості. Саме сукупність уявлень про себе та їх оцінка є психологічною основою поведінки особистості [2].

Таким чином, виходячи з вищерозглянутих теорій, самосвідомість особистості взаємопов'язана зі сприйняттям свого «Я». Центальною ланкою в структурі самосвідомості виступає «Я» як суб'єкт, що відіграє роль активного діяльного початку під впливом різних причин (мотивів). Цю функцію «Я» виконує, використовуючи самопізнання, що тісно переплітається з емоційно-ціннісним відношенням. Результатом самопізнання є прояснення образу «Я», а іноді й конструювання нового образу «Я», до якого прагне особистість.

У зарубіжній психології поняття «самопізнання» розглядається з різних точок зору.

У класичному психоаналізі важливою складовою самопізнання є усвідомлення витісненого в несвідоме. На думку З. Фрейда, витісненню підлягає все, що є неприйнятним для свідомості, передусім сексуальні та агресивні тенденції [20].

А. Адлер сенс самопізнання бачить у пізнанні людиною своєї справжньої жит-

тевої мети, яка нерідко прихована від особистості неправдивими цілями, що спонукають її до переваги над іншими, влади тощо [3].

Особливе значення проблемі самопізнання надається в гуманістичній психології, де розглядається як необхідна умова саморозвитку особистості, її самоактуалізації, тобто здібності стати тим, ким вона здатна стати, а не тим, ким їй нав'язують стати інші особистості та соціальне оточення.

Згідно з концепцією К. Роджерса, в людині виділяються дві складові: «Реальне-Я» та «Ідеальне-Я»; і одна складова, що не належить людині, але значно на неї впливає, – це соціальне оточення. «Реальне-Я» – система уявлень про себе, свої почуття, думки, прагнення тощо. «Ідеальне-Я» – те, чим людина хотіла б бути, її досвід та глибинні переживання. Соціальне оточення – це все те, що нав'язується людині з боку: норми, цінності, погляди, способи поведінки тощо. Невідповідність, яка виникає між «Реальним-Я» та «Ідеальним-Я», породжує почуття тривоги, неадаптивні форми поведінки, різні психологічні проблеми, що призводять до спотворення досвіду або заперечення його [15].

У процесі самопізнання необхідно виділити сфери власної особистості, які бажано пізнати та дослідити. Одним із перших у психології сфери самопізнання виділив У. Джемс. В якості пізнаваних елементів у свідомості людини він виділяє: фізичну, соціальну та духовну особистість. Фізична особистість – це тілесна організація людини і все те, що належить їй або складає її оточення (у сучасній психології ці положення є предметом суперечки вчених): сім'я, домівка, стан здоров'я. Соціальна особистість – це визнання в людині особистості з боку інших людей. Учений зазначає, що у людини стільки соціальних осіб, скільки індивідів визнають в ній особистість і мають про неї уявлення. Духовна особистість – це повне об'єднання окремих станів свідомості, конкретно взятих духовних здібностей і властивостей.

Ці три типи особистостей ієрархічно організовані. Вищий рівень займає ду-

ховна особистість, нижчий – фізична, соціальні особистості – проміжне положення [6].

Таким чином, самопізнання, згідно з У. Джемсом, може здійснюватися на рівнях фізичної, соціальної та духовної особистості.

Самопізнання як засіб оволодіння власним досвідом, глибинними переживаннями, засіб бути самим собою розглядає О.А. Муравйова. Для цього необхідно усвідомити, як особистість сприймає себе, як її сприймають інші, виявити причини, що спонукають спотворювати свій досвід, діяти заради схвалення з боку оточення. У результаті самопізнання людина набуває здатності до особистісного зростання, самовдосконалення та самоактуалізації, за яких лише й можлива повнота життя, відчуття радості життя, усвідомлення сенсу життя [12].

З точки зору О.Г. Спіркіна, самопізнання – складний багаторівневий процес, індивідуалізований і розгорнутий у часі. Умовно можна виділити дві стадії: пізнання своїх особливостей через пізнання особливостей іншого, звірення та диференціація; на другій стадії підключається самоаналіз [18].

Самопізнання як динамічний та безкінечний процес розглядає Ю.М. Орлов, оскільки, по-перше, відбувається постійний розвиток самих пізнавальних здібностей; по-друге, змінюється й сам об'єкт пізнання – особистість; по-третє, усяке знання про себе самого вже фактом свого здобування змінює суб'єкта: дізнавшись щось про себе, людина стає іншою. Самопізнання відбувається паралельно з постійною перевіркою на адекватність та корекцією знання про себе [13].

У структурі «Я-концепції» С.Л. Рубінштейн виділяє три складових. Когнітивна складова, або образ «Я», включає уявлення індивіда про самого себе. Існує безліч «образів-Я», що змінюють один одного. Виділяються передусім «Я-реальне», тобто уявлення індивіда про себе в сьогоденні, в цей час, та «Я-ідеальне» – уявлення про те, яким хотів би бути індивід у цих конкретних умовах. «Я-ідеальне» висту-

пає як необхідний орієнтир самовиховання особистості. Іноді в «Я-концепції» виділяють «Я-фантастичне» – те, яким суб'єкт побажав би стати, якби це виявилось можливим. Поведінкова складова включає потенційні поведінкові реакції або конкретні дії, що можуть бути викликані знаннями про себе та відношенням до себе. Оцінна складова, або самооцінка, включає афективну оцінку уявлення про себе [16].

У сучасній психології відсутній єдиний підхід до визначення такого феномена, як ставлення людини до себе, попри те, що він активно вивчається як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Аналіз відповідних робіт дає змогу говорити про велику різноманітність використовуваних для опису його змісту психологічних категорій. Можна назвати такі поняття, як: «узагальнена самооцінка», «самоповага», «самосприйняття», «емоційно-ціннісне відношення до себе», «самоствавлення», «самовпевненість», «почуття власної гідності», «самозадоволення», «аутосимпатія», «самоцінність» тощо. Їх зміст розкривається за допомогою таких психологічних категорій, як: «особистісний сенс» (О.М. Леонтьєв) та «ствавлення» (В.М. Мясищев).

Відсутність чіткої термінології призвела до того, що значення використовуваних термінів більшістю авторів не розділяються, вони найчастіше вживаються як синоніми. Водночас, аналіз тієї психологічної реальності, що ховається за цими поняттями, дає можливість досконаліше розібратися у феноменології відношення людини до себе.

До найбільш уживаних категорій, що розкривають суть відношення людини до себе, можна віднести чотири: «загальна», або «глобальна самооцінка», «самоповага», «самоствавлення» та «емоційно-ціннісне відношення до себе». Перший термін був найбільш застосовуваний у західній психології з кінця XIX до 60-х рр. XX ст., а потім був витіснений терміном «самоповага». У вітчизняній психології початок фундаментальних досліджень феномена відношення людини до себе був покладений завдяки працям О.М. Леонтьєва, С.Л.

Рубінштейна, теоретичним роботам І.С. Кона та І.І. Чеснокової.

Термін «самоствавлення» був введений грузинським психологом Н.І. Сарджвеладзе [17]. Нині у вітчизняній психології домінуючою є категорія «емоційно-ціннісне самовідношення».

Дослідник О.М. Колишко вважає, що самоствавлення особистості є складноструктурованим психічним утворенням. Складність будови витікає з багатоплановості та глибини життєвих ставлень особистості. Самоствавлення визначається також як емоційний компонент самосвідомості [9].

На думку С.Р. Пантілеєва, сутнісною характеристикою взаємозв'язку компонентів самоствавлення є їх диференційованість, яку можна позначити як характер зв'язку між негативними та позитивними, оцінними й емоційними модальностями самоствавлення.

У основі високої диференційованості компонентів самоствавлення міститься здатність особистості розрізняти феноменологічно розділені, різні за своїм змістом і механізмом формування оцінно-емоційні та позитивно-негативні переживання особистісного сенсу «Я». Ця характеристика взаємозв'язку компонентів самоствавлення є індикатором структурного забезпечення функціонування механізмів захисту ставлення до себе, що забезпечують його стійкість, незалежність і автономність від зовнішніх дій [14].

Самоствавлення особистості В.В. Століним розуміється як складне когнітивно-афективне утворення, зрілість якого визначається якістю взаємозв'язку та мірою узгодженості складових. Його структура розглядається як та, що складається з двох компонентів: раціонального відношення до себе як суб'єкта соціальної активності («образ-Я», або категоріальне «Я») та емоційно-ціннісного ставлення до себе – переживання й оцінки власної значущості як суб'єкта соціальної активності, що утворюють рефлексію «Я». У результаті взаємодії вказаних компонентів із потребнісно-мотиваційною сферою особистості самоствавлення включається в процес діяльностей та особистісної саморегуля-

ції, стимулює розвиток пізнавальної й особистісної суб'єктності людини [19].

Вплив самоставлення на процеси самопізнання досить детально описано І.Г. Чесною. У механізмах міжособистісного сприйняття, самосприйняття процеси когнітивного аналізу перебувають під сильним і безперервним впливом емоційних чинників, що вносять свій вклад у їх хід і результат. Емоційні оцінки рис особистості (будучи багато в чому незалежними від спостереження за реальною поведінкою) ніби накладаються на структуру цих спостережень, надаючи образам соціальної перцепції необхідної константної цілісності й узагальненості [21].

Самоставлення особистості, з точки зору Н.І. Сарджвеладзе, визначається також як емоційний компонент самосвідомості. Відношення особистості до себе як афективна складова самосвідомості найчастіше виникає внаслідок того, що його когнітивна складова не сприймається людиною байдуже. Найбільш поширеним поняттям, за допомогою якого описується емоційний компонент самосвідомості, є термін «емоційно-ціннісне самоставлення» [17].

Теоретичні основи розуміння самоставлення як компонента самосвідомості були закладені І.І. Чесноковою, яка ввела поняття «емоційно-ціннісне самоставлення» як специфічного виду емоційного переживання, в якому відбивається власне відношення особистості до того, що вона дізнається, розуміє, відкриває відносно самої себе [22].

Таким чином, виступаючи стійкою особистісною рисою, самоставлення тісно пов'язане з іншими властивостями особистості, особливо волею. Воно впливає на формування змісту, структури та форми прояву цілої системи психологічних особливостей особистості.

Класики вітчизняної психології Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн та інші виявили й описали особливості та природу регуляції та саморегуляції поведінки особистості, що стало результатом теоретичного обґрунтування та практичного застосу-

вання принципу єдності свідомості й діяльності.

Психологічна природа саморегуляції вивчається українськими вченими. Питання активності людини як суб'єкта власної діяльності та поведінки висвітлено в працях І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, В.К. Каліна та інших.

Зокрема, дослідження М.Й. Боришевського [5] присвячені аналізу закономірностей розвитку саморегуляції в онтогенезі; проблема психологічної структури, видів, механізмів і факторів успішності діяльності розглядалися В.К. Калінін та іншими [8].

У психології розглянуто концепцію індивідуального стилю саморегуляції (В.І. Моросанова), концептуальні положення про психологічні характеристики самосвідомості особистості на різних вікових етапах онтогенезу (М.І. Боришевський, Л.С. Виготський, І.С. Кон, В.В. Столін та інші), механізми та закономірності психічної, емоційно-вольової, мотиваційної, моральної саморегуляції (М.Й. Боришевський, В.К. Калін, О.О. Конопкін, В.І. Моросанова та інші).

Значний внесок у вирішення проблем саморегуляції зробили вчені, які досліджували окремі прояви цього феномена в різних видах діяльності. Сучасні етапи розвитку наукової думки про психологічний рівень регуляції діяльності людини характеризуються значною кількістю праць. У цих дослідженнях регулятивні процеси вивчаються в конкретному вигляді або етапі сенсомоторної діяльності.

Так, Є.П. Ільїн, М.М. Ярушкін [7; 23] вважають необхідним розрізнення саморегуляції, самоуправління та самоконтролю. Вони погоджуються з положенням стосовно того, що самоуправління включає саморегуляцію як один із необхідних, але недостатніх механізмів самоорганізації поведінки.

Зокрема, Є.П. Ільїн відзначає підлеглу роль саморегулювання стосовно самоврядування. Термін «регуляція» позначає «вузьке розуміння волі, що співвідноситься з проявом «сили волі», вольових якостей, які використовуються для утримання поведінки людини в межах

норм, правил, необхідних для функціонування, при наявності перешкод, ускладнень» [7].

На думку С.В. Малазонії, під самоконтролем (саморегуляцією) слід розуміти вміння критично ставитися до своїх думок, вчинків, дій, почуттів, регулювати й управляти своєю поведінкою [11].

Дослідник М.М. Ярушкін під саморегуляцією розуміє, насамперед, регуляцію особистістю своєї поведінки «відповідно до ціннісно-нормативної системи її соціуму». Самоорганізацію особистості він визначає як регуляцію своєї поведінки особистістю «відповідно до власної ціннісно-нормативної системи для досягнення нового рівня взаємодії з соціумом» [23].

К.О. Абульханова-Славська визначає самоконтроль як здатність людини стежити за собою, перевіряти себе, надавати собі звіт стосовно своєї поведінки і діяльності, кваліфікуючи його на основі прийнятих критеріїв [1].

Учений М.Й. Боришевський визначає функцію самоконтролю, встановлюючи відхилення реалізованої програми від заданої та внесення відповідно до цього необхідних коректив у план діяльності. Самоконтроль є лише функцією саморегу-

ляції, тому немає підстав ототожнювати їх між собою [5].

Згідно з К.О. Абульхановою-Славською, самоорганізація та саморегуляція особистості нерозривно пов'язані в процесі життєдіяльності. Рівень домагань, що виступає контролюючим чинником у процесі самоконтролю на рівні саморегуляції особистості, в процесі самоконтролю на рівні самоорганізації стає контрольованим «Я-концепцією» та особистісною мораллю [1].

Проблему саморегуляції розглядав А. Бандура. Автор назвав поведінку людини, детерміновану внутрішніми чинниками, саморегуляцією. Основне завдання якої – забезпечувати «самоефективність», тобто здійснювати лише ті форми поведінки, яку людина може реалізувати, спираючись на внутрішні чинники в цей момент [4].

Висновки

Таким чином, на основі проведеного теоретичного аналізу можна зробити висновки, що у вітчизняній і зарубіжній психології немає єдиної точки зору стосовно поняття «структура самосвідомості особистості», «самопізнання», «самоставлення» та «саморегулювання».

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Аверин В.А. Психология личности: учебное пособие / В.А. Аверин. – С.-Пб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 89 с.
3. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека / А. Адлер. – К. : Наука жить, 1997. – 357 с.
4. Бандура А. Теория социального научения : пер. с англ. / А. Бандура. – С.-Пб. : Евразия, 2000. – 320 с.
5. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія / М.Й. Боришевський. – 1996. – №3. – С. 26-33.
6. Джемс У. Психология / У. Джемс ; под. ред. Л.А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 241 с.
7. Ильин Е.П. Психомоторная организация человека / Е.П. Ильин. – С.-Пб. : Питер, 2003. – 384 с.
8. Калинин В.К. Волевая регуляция деятельности. Автореф. дисс. ... д-ра психол. наук. / В.К. Калинин. – Тбилиси, 1989. – 39 с.
9. Кольшико А.М. Психология самоотношения / А.М. Кольшико. – Гродно, 2004. – 102 с.
10. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения / А.Н. Леонтьев. – Т.1. – М., 1983. – 150 с.
11. Малазонія С.В. Психологічні засоби формування у майбутнього педагога здатності до довільної саморегуляції поведінки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.01 / Інститут психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. / С.В. Малазонія. – К., 2004. – 20 с.
12. Муравьева О.А. Развитие самопознания и позитивного образа Я у подростков в условиях групповой психологической работы / О.А. Муравьева. – Хабаровск, 2005. – 48 с.

13. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера / Ю.М. Орлов. – М., 1987. – 224 с.
14. Пантеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С.Р. Пантеев. – М. : МГУ, 1991. – 109 с.
15. Роджерс К.Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / К.Р. Роджерс. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
16. Рубинштейн С.Л. Самосознание личности и ее жизненный путь. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – С.-Пб., 2002. – 720 с.
17. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 206 с.
18. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
19. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М., 1983. – 284 с.
20. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд. – С.-Пб. : Питер, 2001. – 256 с.
21. Чеснова И.Г. Межличностные отношения в семье как фактор формирования эмоционального самоотношения подростка. Дисс. канд. психол. наук: 19.00.01. / И.Г. Чеснова – М., 1987. – 156 с.
22. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
23. Ярушкин Н.Н. Саморегуляция и самоорганизация социального поведения личности: Дисс. д-ра психол. наук: 19.00.05. / Н.Н. Ярушкин. – С.-Пб., 1998. – 406 с.

Психологія розвитку конкурентоздатності організацій: рівні аналізу, психологічні складові та характеристики, методи дослідження

О.А. Філь

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті наведено рівні аналізу, психологічні складові, характеристики, проблеми, методи та окремі результати дослідження конкурентоздатності організацій.

Статья представляет основные уровни анализа, психологические составляющие, характеристики, проблемы, методы и некоторые результаты исследования конкурентоспособности организации.

The article highlights the levels of the analysis, psychological components, characteristics, problems, methods, and some findings of the investigation of organizational competitiveness.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоздатність організацій, рівні аналізу, психологічні складові, характеристики, проблеми, методи дослідження конкурентоздатності організацій.

Постановка проблеми

Актуальність розроблення спеціального напрямку психології розвитку конкурентоздатності організацій обумовлена низкою обставин:

– по-перше, у сучасному суспільстві конкуренція є невід’ємним фактом [1] життя людини, яка практично щоденно зустрічається з конкуренцією та її проявами в професійній діяльності, сім’ї, спорті, особистому житті [2; 3] тощо. При цьому важливого значення набуває увага до використання різних стратегій конкуренції, що, здебільшого, мають деструктивний характер і заважають конструктивній професійній взаємодії її учасників [2; 3]. Тому актуальність обумовлюється потребою суспільства у здійсненні спеціальних психологічних досліджень особливостей сприйняття конкуренції, способів поведінки її учасників, використання ними адекватних конструктивних форм задоволення потреб. Таким чином, актуальною є проблема психологічної підготовки особистості до ситуацій конкурентної взаємодії та розроблення спеціального напрямку – психологічної культури конкуренції як особистості, так і організації в цілому;

– по-друге, посилення конкуренції обумовлює важливість розвитку конкурентоздатності організацій задля забезпечення успішної діяльності на сучасному ринку праці, товарів і послуг. Стрімкий економічний і соціальний розвиток, інтенсифікація професійної діяльності, підвищення психологічної культури суспільства, популяризація наукових розробок про конкуренцію, конкурентів і конкурентоздатність – «конкурентології» [4] – посилюють роль і можливості психології для розв’язання проблеми конкурентоздатності сучасних організацій. Отже, актуальним є питання здійснення психологічного аналізу проблеми розвитку конкурентоздатності організацій;

– по-третє, прояви конкуренції у світі, як на різних рівнях (рівень країни та її взаємодії в міжнародному просторі, рівень галузі функціонування організацій, рівень самої організації та рівень особистості), так і в різних соціальних сферах (бізнес, медицина, освіта, наука, держслужба тощо), актуалізують важливість вивчення особливостей психологічного забезпечення розвитку конкурентоздатності організацій на різних рівнях та в різних соціальних сферах.

З огляду на вищенаведене, є актуальним розроблення, започаткування та впровадження спеціального напрямку «Психологія розвитку конкурентоздатності організацій» і визначення основних рівнів аналізу, психологічних складових, характеристик, проблем, методів і результатів експериментального дослідження конкурентоздатності організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз проблеми розвитку конкурентоздатності організацій висвітлюється в роботах, що відображають основні положення: науки конкурентології щодо конкуренції, конкурентів і конкурентоздатності (В.І. Андреев); дослідження проблеми конкуренції (Л.М. Карамушка, В.В. Корсакевич, О.А. Філь, Г.Д. Приказка та інші) і основних психологічних стратегій конкуренції в організаціях (Л.М. Карамушка, О.А. Філь, А. Шмельов); дослідження проблеми конкурентоздатності особистості (І.С. Бігун, Л.М. Карамушка, В.В. Корсакевич, О.А. Філь, О.О. Романовська та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Дослідження феномена «конкурентоздатність» аналізується, в основному, в рамках економічних підходів. Сучасні фахівці стосовно психологічного підходу досліджують, здебільшого, проблеми конкурентоздатності особистості. Щодо проблеми вивчення психологічних особливостей конкурентоздатності організацій з точки зору психологічного підходу, то вона раніше практично не була предметом спеціального дослідження, оскільки, на наш погляд, традиційно вважалася «економічною власністю».

Формулювання цілей статті

Мета статті – подати основні рівні аналізу, психологічні складові, характеристики, проблеми, методи та результати експериментального дослідження конкурентоздатності організацій в контексті дослідження напрямку «Психологія розвитку конкурентоздатності організацій».

Досягнення мети може бути реалізоване в ході вирішення таких завдань:

1. Подати основні теоретико-методологічні підходи стосовно дослідження феноменів «конкуренція» та «конкурентоздатність організацій».

2. Визначити рівні аналізу, психологічні складові, характеристики конкурентоздатності організацій.

3. Подати психологічні проблеми, методи та результати експериментального дослідження конкурентоздатності організації (на прикладі мега- та макрорівнів).

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Багатовекторність і еkleктизм підходів до проблем конкуренції та конкурентоздатності в сучасній науці й практиці вимагають певної міждисциплінарної інтеграції розробок сучасних фахівців у галузі економіки, менеджменту, маркетингу, педагогіки, організаційної й економічної психології, конкурентології та інших наук з метою поглибленого вивчення в подальшому психологічних основ проблем конкуренції та конкурентоздатності організацій.

Проаналізуємо основні підходи до дослідження феноменів «конкуренція» та «конкурентоздатність організацій».

1.1. Феномен «конкуренція» є явищем, яке з одного боку є складовим феномена «конкурентоздатність», а з іншого – за наявності якого може існувати та розвиватися феномен «конкурентоздатність організацій».

Дослідження конкуренції здійснюються в рамках таких підходів:

- економічного – як «боротьба між товаровиробниками за більш вигідні умови виробництва та збуту товарів, за отримання щонайвищого прибутку (цит. за О.О. Романовською [1]);
- біологічного – як «боротьба між особинами одного або різних видів за існування» (цит. за О.О. Романовською [1]);
- соціального – як «суперництво, боротьба за досягнення кращих результатів у будь-якій царині» (цит. за О.О. Романовською [1]).

Окрім вищеназваних доцільно, на наш погляд, виділити психологічний підхід [5; 1; 2; 3], оскільки саме явище «конку-

ренція» має глибше підґрунтя, ніж, наприклад, економічне, що виявляється в основному розумінні конкуренції як отримання прибутку та інших фінансово-економічних аспектах. Вважаємо, і про це нами було зазначено в низці попередніх публікацій, що доцільно виділяти психологічну основу конкуренції (Л.М. Карамушка, О.А. Філь) [5; 1; 2; 3], яка може бути пояснена зверненням, наприклад, до теорії психологічних потреб особистості (за А. Маслоу) та свідчити про те, що в основу конкуренції покладено психологічне підґрунтя – необхідність суб'єктів (особистостей, організацій тощо) задовольняти власні потреби різних рівнів (фізіологічні; потреби в безпеці та захисті; соціальні; потреби в повазі, самовираженні). Ідентифікація актуальних власних потреб та інших учасників конкурентної взаємодії, а також пошук способів їх задоволення може значною мірою сприяти ефективності та результативності конкуренції для всіх учасників. Дотримуючись запропонованого психологічного підходу до аналізу феномена «конкуренція», слід, на нашу думку, також перенести акценти в розумінні ключових ознак конкуренції з «боротьби» або «жорсткого змагання» на «психологічну взаємодію».

Отже, на цьому етапі аналізу проблеми можемо сформулювати таке робоче визначення феномена «конкуренція» – психологічна взаємодія суб'єктів (особистість, група, організація, країна, континент...) у процесі досягнення однаково/одночасно значущої для них мети/задоволення власних потреб (фізіологічних, у безпеці та захисті, соціальних, у повазі, самовираженні тощо) із використанням різних стратегій конкуренції (деструктивної, конструктивної, ігнорування конкуренції тощо). Відповідно, конкурент як учасник ситуації конкурентної взаємодії є особистістю зі своїми потребами та рівними психологічними правами щодо задоволення власних потреб, що можуть бути одночасно значущими для інших учасників конкуренції (О.А. Філь, 2010).

1.2. Дослідження феномена «конкурентоздатність організацій» здійснюються в

рамках, насамперед, економічного підходу, і цей термін здебільшого використовується в перекладі з російської мови як «конкурентоспроможність» та визначається як «спосіб витримки конкуренції у порівнянні з аналогічними об'єктами (іншими товаровиробниками)» (цит. за О.О. Романовською, 2009).

Щодо проблеми вивчення психологічних особливостей конкурентоздатності організацій, то вона раніше практично не була предметом спеціального дослідження [5; 1; 2; 3]. Водночас, у лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України з 2002 р. розпочато дослідження проблеми конкурентоздатності особистості (Л.М. Карамушка, О.А. Філь) [5], а з 2003 р. – дослідження проблеми розвитку конкурентоздатності організацій системи освіти, держслужби [6; 3], банківських структур [5] тощо.

2. Наведемо рівні аналізу, на яких варто вивчати проблему конкурентоздатності організації, психологічні складові, що є основою конструкту моделі конкурентоздатності організації та психологічні характеристики, які змістовно наповнюють кожну складову конкурентоздатності організації (табл. 1).

3. Розглянемо психологічні проблеми конкурентоздатності організації, методи та результати їх експериментального дослідження (на прикладі мега- та макрорівнів).

3.1. Дослідження конкурентоздатності організацій варто, на наш погляд, розпочинати з «мегарівня», тобто рівня країни (табл. 2), і здійснювати шляхом дослідження психологічної складової «конкурентоздатність країни та різних сфер функціонування організацій, товарів/послуг» через розкриття таких основних психологічних характеристик, як: «психологічна культура конкуренції в суспільстві країни» та «конкурентоздатність конкретної сфери функціонування організацій, товарів/послуг».

Далі проаналізуємо характеристику «психологічна культура конкуренції в суспільстві країни». Хоча мегарівень не

Рівні аналізу, психологічні складові та характеристики конкурентоздатності організації

Рівні аналізу КО	Психологічні складові КО	Психологічні характеристики КО
1. Мегарівень (рівень країни)	Конкурентоздатність різних сфер функціонування організацій, товарів/послуг	Психологічна культура конкуренції в суспільстві. Конкурентоздатність конкретних сфер функціонування організацій, товарів/послуг
2. Макрорівень (рівеньгалузі/сфери діяльності організацій)	Конкурентоздатність послуг організації для зовнішніх та внутрішніх клієнтів	Психологічна культура конкуренції організації з організаціями-конкурентами на ринку товарів/послуг. Конкурентоздатність товарів/послуг
3. Мезорівень (рівень організації)	Конкурентоздатність внутрішнього середовища організації	Психологічна культура конкуренції в організації. Конкурентоздатність внутрішнього середовища організації
4. Мікрорівень (рівень особистості в організації)	Конкурентоздатність персоналу організації	Розвиток базових характеристик конкурентоздатності особистості. Розвиток спеціально-конкурентоздатних характеристик конкурентоздатності особистості

є суто психологічним рівнем конкретної організації, психологічні проблеми конкуренції, що існують на рівні суспільства країни в цілому, можуть значною мірою взаємотрансформуватися в проблеми організації та навпаки, адже організація є частиною суспільства та не може існувати окремо від нього.

Вивчення особливостей психологічної культури конкуренції в суспільстві слід розпочинати з більш широкої, фундаментальної та глобальної проблеми – психологічних проблем прояву цивілізованої ринкової психології людей (за О.М. Столяренком) і духовної культури, що виступає не формальним, а реальним, живим, дієвим, рушійним і вирішальним фактором досягнення цивілізованості та соціальної орієнтованості економіки [9]. Ця проблема є надзвичайно актуальною у зв'язку з тим, що, наприклад, на російському ринку до сьогодні, на жаль, є достатньо розповсюдженими прояви деформованої ринкової психології, пов'язаної із застосуванням золотого правила комерції – купити якнайдешевше, продати якнайдорожче, а також із криміногенними установами на власне збагачення шляхом

обману покупців та шахрайства (підробка товарів, товарних марок, термінів придатності); діями у сфері тіньової економіки (незаконний обіг наркотиків, сутенерство, хабарництво тощо); кримінальною ринковою психологією (силове привласнення майна, нав'язування кримінальних послуг («кришування»)). Щодо ситуації в українському суспільстві, то ця картина, на жаль, є практично ідентичною, про що свідчать розробки колег із Буковинської державної фінансової академії, які висвітлили основні проблеми та напрями сприяння розвиткові добросовісної конкуренції в Україні. Так, автори зазначають, що останнім часом розповсюдженими є такі явища, як: рейдерство, захоплення бізнесу й інші подібні прийоми недобросовісної конкуренції, адже криза розширює можливості використання незаконних методів. У зв'язку з цим, конкурентна боротьба між підприємствами значно посилилася і зростає спокуса досягти мети недобросовісними методами [11].

Погоджуючись із вищевказаним, хочемо звернути увагу на те, що не криза є причиною подібних методів, а проблема культури вітчизняного суспільства і, зок-

Загальне співвідношення аналізу конкурентоздатності організації на мегарівні, її психологічних складових, характеристик, проблем і методів дослідження

Рівні аналізу КО	Психологічні складові КО	Психологічні характеристики КО	Психологічні проблеми дослідження	Методи дослідження
Мегарівень (рівень країни)	Конкурентоздатність різних сфер функціонування організацій, товарів/послуг	Психологічна культура конкуренції в суспільстві країни	Психологічний аналіз проблеми цивілізованої ринкової психології людей [7, с. 234]; психологічне вимірювання ринкової психології та її ефективності для суспільства [7, с. 234]; вивчення психологічних установок щодо конкуренції в суспільстві [8, с. 610-611]; стратегії конкуренції в сучасному суспільстві	Теоретичний аналіз, аналіз статистики, метод експертів, оціночні шкали, семантичний диференціал [7, с. 610-611], аналіз інтернет-ресурсів; комплекс АРКО [10] (О.А. Філь, 2010) тощо
		Конкурентоздатність конкретної сфери функціонування організацій, товарів/послуг	Психологічний моніторинг ринку [7, с. 396]; дослідження соціальних орієнтацій підприємництва та менеджменту [7, с. 235]; вивчення комерційного клімату [7, с. 235]; аналіз соціальної відповідальності бізнесу [9, с.18]	Теоретичний аналіз; аналіз публікацій про товари, рекламної продукції виробників; анкетування, стандартизоване усне опитування, бесіди, спостереження, співучасть у покупках, лонгїтюдний метод, вторинні анкетування тощо

рема, культура бізнесу та кожної особистості (самоповага, взаємоповага, поваги до своєї власності та інших громадян), можливо, навіть душевні лінощі людини тощо. Відповідно, це, обумовлює й певні прояви нездорової конкуренції в суспільстві як усередині країни, так і на рівні її міжнародної активності, що може виявлятися в поведінці політиків на міжнародній арені та спричиняти проблеми в культурі ведення бізнесу з іноземними партнерами тощо.

Звичайно, можна певною мірою виправдовувати, наприклад, дику конкуренцію на різних рівнях («усі так себе поведуть, не лише я» або «я нічого не можу вдіяти – у нас суспільство хворе», «подивіться на керівництво «згори» – чого можна очікувати від звичайних людей «знизу?» тощо) – це набагато легший спосіб пристосовницької поведінки. Дослідження психологічних проблем прояву цивілізованої

ринкової психології людей як одного з перспективних напрямів науково-практичних досліджень у сфері організаційної та економічної психології та пошук реальних практичних методів формування цивілізованої ринкової психології, а також зміна пристосовницької поведінки на конструктивну, асертивну конкуренцію в суспільстві є надзвичайно складними і до певної міри революційними, достатньо тривалими в часі та просторі.

Ми згодні, що ці проблеми повинні вирішуватися на державному рівні [11] шляхом юридичних, економічних заходів (запровадження кримінальної відповідальності за найбільш суспільно небезпечні антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання шляхом внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України; налагодження взаємодії з громадськими організаціями (спілками, професійними об'єднаннями) підприємців, що

функціонують на основі професійних кодексів етики (кодексів честі) і охоплюють підприємців за різними галузями й напрямками діяльності тощо, розширення співробітництва з питань захисту конкуренції з Європейською комісією; міжнародними організаціями). Серед запропонованих заходів важливими є, на нашу думку, «пропаганда цінностей добросовісної конкуренції з використанням засобів масової інформації, спеціальних освітніх програм» [11]. З метою ефективного розв'язання проблеми необхідно інтегрувати зусилля держави, економістів, юристів, психологів, які можуть здійснювати психологічну підтримку реалізації цих заходів, а також розробляти спеціальні психологічні програми та тренінгові курси, проводити психологічний моніторинг ефективності їх реалізації на рівні держави та конкретної особистості, сприяти переходу суспільства на новий рівень цивілізованого розвитку.

Продовжуючи аналіз психологічної складової мегарівня «психологічна культура конкуренції в суспільстві країни та культура конкуренції країни на міжнародному рівні», звернемося до цікавої, на наш погляд, позиції російського фахівця О.М. Столяренка [7], який вважає, що ефективне та цивілізоване вирішення завдань розвитку економіки не може бути реалізоване без комплексного та компетентного вдосконалення власне економічних факторів, умов і методів (кон'юнктура ринку, попит, ціна, технологія виробництва тощо) та неекономічних людських (психологічні характеристики людей – їх потреби, життєві цінності, культура, здібності, менталітет тощо). Дійсно, без правильного врахування цих психологічних аспектів неможливо оцінити, вдосконалити та прищепити цивілізованість і соціальну орієнтованість економічної діяльності [9], та, відповідно, сформулювати нову психологічну культуру конкуренції в суспільстві. Тому психологічне вимірювання ринкової психології та її ефективності для суспільства [7, с. 234], а також вивчення психологічних установок і поведінки людей щодо конкуренції можуть бути перспективними напрямками науково-практичних досліджень у сфері

організаційної та економічної психології.

Окреме місце може бути відведене вивченню спеціального напрямку «психології цивілізованої конкуренції в суспільстві».

Стосовно методів психологічного дослідження варто зазначити, що комплексні емпіричні психологічні методики аналізу психологічної характеристики конкурентоздатності організацій «психологічна культура конкуренції в суспільстві країни та культура конкуренції країни на міжнародному рівні», у зв'язку з інноваційністю та масштабністю порушеної проблеми, на сьогодні нам практично не відомі. Тому на цьому етапі варто використовувати теоретичний аналіз проблем цивілізованої ринкової психології людей [7, с. 234], психологічного вимірювання ринкової психології та її ефективності для суспільства [7, с. 234], вивчення психологічних установок та поведінки людей щодо конкуренції в суспільстві [8; 13], а також застосовувати методи аналізу статистики офіційних державних і громадських організацій, загальнодоступних банків даних, метод експертів, оціночні шкали, метод семантичного диференціалу тощо [7, с. 610-611], аналіз інтернет-ресурсів; комплекс психологічних методик «Аналіз розвитку конкурентоздатності організацій» (АРКО) (О.А. Філь, 2010) [13].

Проведений нами теоретичний аналіз психологічних установок щодо конкуренції в суспільстві [6] показав, як зазначалося в наших попередніх публікаціях, що конкуренція, як і будь-яке явище, подається та сприймається, як мінімум, із двох позицій:

1) розглядається в позитивному контексті як «рушійна сила розвитку суспільства», «двигун прогресу», «можливість розкрити свої потенції та здібності», «стимул для вдосконалення та саморозвитку» тощо;

2) сприймається в негативному контексті як «жорстка боротьба за право бути кращим», «відвоювання своєї перемоги», «відвоювання місця під сонцем та свого шматка пирога» (за О.А. Філь, 2009).

Як показують результати теоретичного аналізу проблеми, власного досвіду емпіричних досліджень (Л.М. Карамушка,

О.А. Філь [6]), на жаль, саме другий аспект превалює в літературі (здебільшого, до 2000 р.).

Домінування негативного контексту конкуренції налаштовує людину на її сприйняття як жорсткої взаємодії, здебільшого, з негативними проявами, формус негативне, агресивне ставлення до конкурентів та орієнтацію на використання жорстких засобів задля власної перемоги. Відповідно, сформованість у суспільстві неоднозначного, переважно негативного ставлення до конкуренції та певна психологічна неготовність до ситуації конкурентної взаємодії (боязкість конкуренції, неадекватна поведінка її учасників тощо) обумовлює важливість підготовки особистості до здійснення ефективної конкуренції та розроблення спеціального напрямку «Психологія конкуренції в організації».

Окремо варто приділити увагу певним позитивним зрушенням у сприйнятті явища конкуренції та визначення його розвивальної ролі в життєдіяльності персоналу сучасних організацій. Так, результати власних експериментальних досліджень психологічних установок щодо конкуренції персоналу ВНЗ приватної форми власності демонструють, як на вербальному рівні представники науково-викладацького складу висловлюють власне ставлення до такого неоднозначного та багатовекторного явища, як «конкуренція». У рамках дослідження психологічних особливостей конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності [2] (О.А. Філь, В.В. Корсакевич, 2011), в одному з приватних університетів м. Києва нами вивчались особливості сприйняття конкуренції персоналом ВНЗ із використанням спеціального комплексу діагностичних методик (О.А. Філь, В.В. Корсакевич, 2011). Аналіз результатів засвідчив, що конкуренцію розуміють як багатовекторне та неоднозначне явище. Можна виокремити такі типи її сприйняття персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності:

1) вимушено-пасивний тип (пасивний суб'єкт), для якого характерним є, здебільшого, сприйняття конкуренції як не-

від'ємного факту та об'єктивної обставини життя людини, організації, суспільства, її активності на рівні суспільства, організації, на особистісному рівні. У рамках цієї групи виявлено домінування низки негативних аспектів сприйняття конкуренції, що, на нашу думку, свідчить про не завжди позитивний попередній досвід конкурентної взаємодії, небажаність і, можливо, відсутність або ж недостатню готовність людини до конкуренції. Тому потрібно здійснювати психологічну підготовку викладачів ВНЗ до конкурентної взаємодії, здорової конкуренції та пошуку адекватних, конструктивних підходів до задоволення потреб її учасників;

2) розвивально-активний тип (активний суб'єкт), який характеризується сприйняттям людини як активного учасника процесу конкуренції та її активності на рівнях суспільства, організації, суб'єкта.

Слід зазначити, що домінування у персоналу ВНЗ приватної форми власності саме цього типу, на наш погляд, сприятиме посиленню розвивального фактора конкуренції як можливої основи формування позитивного ставлення до неї, основи для спрямування мотивів її учасників у конструктивне професійне русло. Підтримка в особистості «+» установок щодо конкуренції як не обов'язково ворожої, агресивної боротьби, а як цивілізованої психологічної взаємодії може сприяти збереженню фізичного, психічного та духовного здоров'я всіх її учасників, налагодженню конструктивної діяльності персоналу організації та, в результаті, підвищенню конкурентоздатності всієї організації.

Отримані дані доцільно враховувати в процесі здійснення спеціальної підготовки всіх категорій персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності до ситуації конкуренції та реалізації конструктивних стратегій щодо задоволення власних потреб учасників конкурентної взаємодії та здійснення професійного управління процесом конкуренції в організації [2].

Наведемо також результати експериментальних досліджень аналізу стратегій конкуренції в суспільстві в системі державної служби серед 60 новопризначених

голів сільських рад, проведених нами в рамках реалізації спеціального тренінгу з проблеми розвитку конкурентоздатності організацій системи державної служби в закладі післядипломної освіти «Київський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій» [3]. Використовуючи діагностичний комплекс АРКО [10] (О.А. Філь, 2010), учасникам дослідження було запропоновано індивідуально, анонімно, на двох окремих аркушах паперу відповісти на два запитання: «Чи зустрічаю я прояви конкуренції у своєму житті?» та «Частіше за все люди в нашому суспільстві в ситуації конкуренції поводять себе...»

Аналіз відповідей на перше запитання засвідчив той факт, що конкуренція є достатньо розповсюдженим явищем у житті сучасної людини з точки зору керівників сільських рад. Про це свідчить 100% позитивних відповідей (жоден із респондентів не дав відповіді «ні»). Отримані дані вказують на важливість підготовки держслужбовців до ситуації конкуренції як до природного явища, цивілізованої взаємодії, у якій для задоволення власних потреб можливим є використання конструктивно спрямованих стратегій конкуренції.

З метою більш детального розуміння особливостей стратегій поведінки людей у ситуації конкуренції у вітчизняному суспільстві, перейдемо до аналізу відповідей на друге запитання. Базуючись на низці досліджень сучасних фахівців і власних роботах [4; 6; 12; 11; 1; 8; 3], нами було розроблено класифікацію стратегій конкуренції (рис. 1):

Отже, нами було визначено три основні стратегії конкуренції (на вказаному прикладі):

Так, деструктивна стратегія конкуренції (агресивно-маніпулятивна) є стратегією конкурентної взаємодії, що передбачає жорстку боротьбу двох або більше конкурентів у процесі досягнення значущої для них мети/задоволення їх потреб і пошук шляхів перемоги над суперником методами, здебільшого, нечесної конкуренції.

Звернемо увагу насамперед на те, що саме цей тип стратегії (див. рис. 1), на жаль, є найбільш популярним (81% респондентів). Після аналізу та систематизації конкретних відповідей стосовно способів поведінки в процесі конкуренції було зроблено висновок про те, що деструктивна стратегія може виявити такі типи поведінки учасників конкурентної взаємодії (відповіді подано в «сірих» балах та проранговано за кількістю повторювань):

а) деструктивно-агресивний тип («надзвичайно гіперактивно», «агресивно»);

б) деструктивно-викличний тип («нахабно», «зверхньо», «з викликом»);

в) деструктивно-ворожий тип («вороже», «недоброзичливо»);

г) деструктивно-некоректний тип («підло», «брудно», «некоректно», «зверхньо-зневажливо», «розпускаючи плітки», «блокування своєю владою можливостей конкурента», «пригнічення конкурента», «погано»);

г) деструктивно-емоційно-неадекватний тип («принизливо», «неадекватно», «нервово», «із заздрістю», «емоційна «блокада» в спілкуванні», «розрив відносин», «капризна королева» тощо).

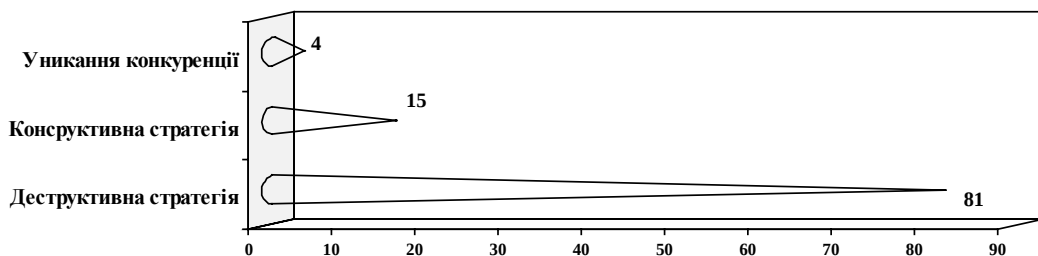

Рис. 1. Стратегії конкуренції в суспільстві
(на прикладі оцінки новопризначених голів сільських рад)

Вважаємо, що отримані результати означили важливу проблему – в умовах значного поширення конкуренції практично всі її учасники використовують деструктивні методи досягнення перемоги та задоволення власних інтересів. Відповідно, проєктуючи отримані дані на більш широкий загал системи державної служби та співвідносячи їх із нашими попередніми дослідженнями серед інших категорій керівників та працівників державних адміністрацій [3], можна говорити про необхідність привернення уваги як керівництва органів державної влади, так і самих держслужбовців до розв'язання проблеми деструктивних стратегій конкуренції, тобто профілактики та подолання жорстких і нецивілізованих засобів здобуття перемоги.

Конструктивна стратегія конкуренції (асертивно-гуманістична), що, на нашу думку, є альтернативою попередньому варіантові та може бути охарактеризована як стратегія конкурентної взаємодії, яка передбачає цивілізовану психологічну взаємодію особистостей у процесі досягнення однаково значущої для них мети/задоволення їхніх потреб, причому не за рахунок жорсткого зіткнення або дискредитації авторитету опонента, а завдяки розвитку та презентації своєї конкурентної власності. Як засвідчують дані (рис. 1), лише 15% сільських голів зазначили використання саме конструктивної стратегії конкуренції. Більш детальний аналіз показав, що в процесі реалізації цієї стратегії конкуренції можуть проявлятися такі типи поведінки учасників конкурентної взаємодії:

а) конструктивно-асертивний («впевнено у своїх силах та можливостях», «самодостатньо»);

б) конструктивно-лідерський («як лідер», «показуючи приклад»);

в) конструктивно-обережний («обережно»);

г) конструктивно-орієнтований тип («намагається поводитись чесно», «думає про бажання іншої людини»);

г) конструктивно-емоційно-адекватний тип («адекватно», «спокійно», «стримано»).

Слід звернути увагу на усвідомлення керівництвом і персоналом організацій наявності альтернативних стратегій досягнення мети та успіху в конкурентній взаємодії, що є настільки ж результативними, як і деструктивна стратегія, лише засоби досягнення перемоги або вигравшу принципово відрізняються своєю спрямованістю.

Цікавою для подальшого аналізу є виділена нами третя стратегія «ігнорування/уникання» конкуренції (пасивно-залежна, фрустраційна), яка може, на наш погляд, характеризуватися як стратегія конкурентної взаємодії, що передбачає свідоме або несвідоме уникнення особистістю ситуацій участі в конкуренції та взаємодії з потенційними/реальними конкурентами (відмова від досягнення раніше значущої мети/задоволення власних потреб, пасивність, зниження рівня домагань тощо). У процесі реалізації цієї стратегії можуть проявлятися такі типи поведінки учасників конкурентної взаємодії:

а) ігнорування («пасивно»);

б) уникання («занурити голову в пісок»).

Аналізуючи особливості прояву цієї стратегії, варто зазначити важливість окремої уваги до її наявності в діяльності сучасної особистості. Незважаючи на нечисленність відсоткового вияву вказаної стратегії порівняно з деструктивною, хочемо зазначити, що ігнорування конкуренції та уникання ситуацій конкурентної взаємодії є до певної міри одним із найпростіших варіантів, оскільки практично не вимагає жодних зусиль з боку особистості. Однак він є не зовсім реальним, тому що конкуренція – достатньо глобальне суспільне явище [6; 3], на що також вказують наведені дані (рис. 1). Відтак жодна особистість не спроможна, на наш погляд, заборонити конкуренції існувати в сучасному світі.

Тому потрібно на всіх рівнях розв'язувати проблему психологічної підготовки особистості, незалежно від віку, соціальної сфери, до ситуації конкурентної взаємодії та пошуку адекватних, конструктивних підходів до задоволення потреб її учасників. Особливого значення

це набуває, на нашу думку, в контексті розвитку професійної кар'єри, кадрових ротацій в організаціях, наприклад, системи державної служби тощо, адже, як засвідчують фахівці, «важливим напрямом реформування системи державної служби України є забезпечення конкурентності, об'єктивності і гласності під час прийому і просування по службі» [1]. Отримані дані можуть бути використані керівниками та працівниками системи державної служби та організацій інших соціальних сфер для розв'язання проблеми підготовки держслужбовців до конкуренції та використання конструктивних стратегій конкуренції з метою задоволення власних потреб її учасників.

Переходячи до аналізу психологічної характеристики «конкурентоздатність конкретної сфери функціонування організацій, товарів/послуг», слід з'ясувати, чим забезпечується з точки зору саме психологічних аспектів конкурентоздатність тієї чи іншої сфери послуг, чому, наприклад, та або інша сфера є найбільш привабливою та здатна задовольняти потреби як її клієнтів, так і реальних або потенційних працівників конкретних організацій. З метою аналізу множини психологічних особливостей функціонування кожної сфери окремо та у своїй взаємодії на території однієї країни слід започатковувати на вітчизняному просторі напрям «психологічний моніторинг ринку» [8, с. 396], щоб відстежити й оцінити психологічні складові та причини процесів господарювання для максимального зниження невизначеності та ризиків прийняття повсякденних рішень. Так, необхідно дослідити психологічні за своєю природою фактори (ступінь довіри населення до ринкових пропозицій, мода, психологічні особливості поведінки покупців тощо). Слід зауважити також важливість дослідження таких психологічних феноменів, як: інтереси та потреби людей у суспільстві, вимоги до товарів, виявлення незадоволення якістю, ціною тощо, у контексті вивчення попиту населення на товари та послуги конкретних сфер. Також важливо, підтримуючи ідею О.М. Столяренка [7], здійснювати дослід-

ження спонукальних мотивів споживачів під час вибору товарів і послуг, їхніх смаків, вимог до властивостей певного товару та послуги конкретної галузі/сфери, щоб вичленити саме конкурентну власність кожної сфери, розвивати її та посилювати на рівні державного регулювання економіки, окремих сфер. Особливе місце належить вивченню комерційного клімату – інтегрального соціально-психологічного феномена, утвореного сумою особливостей взаємовідносин, співробітництва та конкуренції суб'єктів ринку, наявних на ньому загроз і небезпек. Як вважає автор, на цій психологічній основі можуть оцінюватися ризики маркетингових і менеджерських рішень.

Також однією із суттєвих проблем на рівні різних сфер товарів та послуг є дослідження соціальних орієнтацій підприємництва та менеджменту [7, с. 235] – прояв у економічній і менеджерській діяльності намагання його суб'єкта (власника, менеджера) приносити користь не лише собі, а й найманим працівникам; сприяти вирішенню перспективних завдань, що стоять перед державою, забезпечуючи гармонійне поєднання власних інтересів із суспільною корисністю або соціальною відповідальністю бізнесу [9, с. 18]. Зауважимо, що соціальна відповідальність передбачає дещо більше, ніж витрати певної кількості грошей і часу на справи суспільства, це – особливий склад розуму, тип мислення, що має бути прийнятий менеджерами як нерозривна та природна частина їх професійного світосприйняття. І суттєвим є той факт, що вихідною психологічною умовою виступає прийняття підприємцем або менеджером соціальної спрямованості на головні ціннісні орієнтації своєї діяльності, реалізація якої забезпечується досягненням задоволення рівноважного стану між прибутком і соціальною доцільністю, а також виключенням зі справи всього, що завдає шкоди людям і суспільним інтересам. Вважаємо, що саме соціальна відповідальність конкретної сфери/галузі за безпечне задоволення потреб її споживачів є однією з важливих проблем, подолання якої стає автоматично

суттєвою конкурентною власністю певної сфери товарів/послуг.

Стосовно методів психологічного дослідження варто зазначити, що для аналізу психологічної характеристики конкурентоздатності організацій «конкурентоздатність конкретної сфери товарів/послуг» також досі не існує комплексного інструментарію, однак ми погоджуємося з підходом О.М. Столяренка, який визначає можливість продуктивного використання таких психологічних методів дослідження: аналіз публікацій про товари, рекламна продукція виробників, анкетування, стандартизоване усне опитування (інтерв'ювання), бесіди, включене психологічне спостереження, співучасть у купівлях із обговоренням їх вигод і позитивів з іншими покупцями, лонгітюдний метод, вторинні анкетування тощо.

3.2. Аналіз проблеми конкурентоздатності організацій на макрорівні варто здійснювати через складову «конкурентоздатність послуг організації для зовнішніх і внутрішніх клієнтів» шляхом вивчення таких психологічних характеристик, як: «психологічна культура конкуренції організації з організаціями-конкурентами на ринку товарів/послуг» і «конкурентоздатність товарів/послуг» (табл. 3).

Проаналізуємо психологічну характеристику «психологічна культура конкуренції організації з організаціями-конкурентами на ринку товарів/послуг». Щодо психологічних проблем, на які варто звернути увагу, є використання різних стратегій конкурентної взаємодії організації з іншими організаціями на актуальному ринку товарів/послуг, сприйняття феноменів «організація-конкурент» та визначення умов ефективної конкуренції власної організації з іншими організаціями та стратегії рекламної політики організації на актуальному ринку товарів/послуг.

Щодо методів дослідження, то з вивчення характеристики «психологічна культура конкуренції організації з організаціями-конкурентами на ринку товарів/послуг» може здійснюватися шляхом оцінки персоналом організації шкал «стратегії конкурентної взаємодії організації з інши-

ми організаціями на актуальному ринку товарів/послуг»; розуміння персоналом особливостей феноменів «організація-конкурент» та «умови ефективної конкуренції власної організації з іншими організаціями»; стратегії рекламної політики організації на актуальному ринку товарів/послуг (авт.) тощо.

Як видно з вищенаведеного, на сьогодні існує достатньо глобальна проблема недостатньої культури конкуренції, що проявляється в неетичній, забороненій рекламі.

Щодо психологічних проблем, які варто аналізувати відносно характеристики «конкурентоздатність товарів/послуг», то вони стосуються сприйняття поняття «конкурентоздатність послуг організації», оцінки загального рівня конкурентоздатності послуг організації, актуальності розвитку конкурентоздатності послуг організації, ефективності презентації товару/послуг; орієнтації організації на клієнта тощо.

Стосовно психологічних методів дослідження характеристики «конкурентоздатність товарів/послуг», то з комплексу АРКО можуть використовуватися, наприклад, такі оціночні шкали, як: розуміння персоналом організації поняття «конкурентоздатність послуг організації»; оцінка внутрішніми клієнтами (персоналом організації) шкал «загальний рівень конкурентоздатності послуг організації» та «актуальність розвитку конкурентоздатності послуг організації»; оцінка зовнішніми клієнтами шкал «загальний рівень конкурентоздатності послуг організації» та «актуальність розвитку конкурентоздатності послуг організації»; оцінка зовнішніми клієнтами шкал «конкурентоздатність послуг для зовнішніх клієнтів»; оцінка внутрішніми клієнтами (персоналом організації) шкал «конкурентоздатність послуг для зовнішніх і внутрішніх клієнтів» (авт.); ефективність презентації товару/послуг (методика ефективності презентації товару або надання послуг організації, за В.А. Уткіним, 1996, модифіковано О.А. Філь, 2010) [13]; орієнтація організації на клієнта (Lytle, 1998); аналіз статистичної документації організації щодо показників

Таблиця 3
Загальне співвідношення психологічних складових, характеристик, проблем і методів дослідження конкурентоздатності організацій на макрорівні

Рівні аналізу КО	Психологічні складові КО	Психологічні характеристики КО	Психологічні проблеми дослідження	Методи дослідження
Макрорівень (рівень галузі/сфери діяльності організації)	Конкурентоздатність послуг організації для зовнішніх та внутрішніх клієнтів	«Конкурентоздатність товарів/послуг»	Стратегії конкурентної взаємодії організації з іншими організаціями на актуальному ринку товарів/послуг; сприйняття феноменів «організація-конкурент» та «умови ефективної конкуренції власної організації з іншими організаціями»; стратегії рекламної політики організації на актуальному ринку товарів/послуг тощо (О.А. Філь, 2010)	Комплекс АРКО [10] (О.А. Філь, 2010); аналіз інтернет-джерел; аналіз рекламної продукції то-варів/послуг організації тощо
			Сприйняття феноменів «конкурентоздатність послуг організації»; загальний рівень конкурентоздатності послуг організації та актуальність розвитку конкурентоздатності послуг організації; конкурентоздатність послуг для зовнішніх і внутрішніх клієнтів; ефективність презентації товару/послуги (О.А. Філь, 2010); орієнтація організації на клієнта (Lytle, 1998)	Комплекс АРКО [10] (О.А. Філь, 2010);

їх конкурентоздатності/офіційних рейтингів організацій сфер освіти, держслужби, торгівлі тощо.

Слід також зазначити, що до структури психологічних складових конкурентоздатності організації на мезорівні (рівень організації) включено складову «конкурентоздатність внутрішнього середовища організації», що розкривається через такі психологічні характеристики, як: «психологічна культура конкуренції в організації» та «конкурентоздатність внутрішнього середовища організації».

До психологічних складових конкурентоздатності організацій на мікрорівні (рівень особистості в організації) віднесено «конкурентоздатність персоналу організації», що розкривається змістом таких психологічних характеристик, як: «розвиток базових характеристик конкурентоздатності особистості» та «розвиток спеціально-конкурентоздатних характеристик конкурентоздатності особистості» [10].

Варто зазначити, що значна частина теоретичних та експериментальних досліджень на мезо- і мікрорівнях аналізу конкурентоздатності організацій було наведено в наших попередніх розробках [5; 1; 14]. Щодо висвітлення загального співвідношення психологічних складових, характеристик, проблем і методів дослідження конкурентоздатності організації на всіх рівнях, то його буде подано в наших наступних публікаціях.

Психологічні складові, проблеми та характеристики, що виникають на різних рівнях аналізу, можуть виступати окремими перспективними напрямками науково-практичних досліджень у межах психоло-

гії розвитку конкурентоздатності організацій.

Висновки

1. У рамках психологічного підходу до дослідження проблеми конкурентоздатності організації термін «конкуренція» необхідно розуміти як психологічну взаємодію суб'єктів (особистість, група, організація, країна, континент...) у процесі досягнення однаково/одночасно значущої для них мети/задоволення власних потреб (фізіологічні, в безпеці та захисті, соціальні, в повазі, самовираженні тощо) із використанням різних стратегій конкуренції (деструктивної, конструктивної, ігнорування конкуренції тощо). Відповідно, конкурент як учасник ситуації конкурентної взаємодії є особистістю зі своїми потребами та рівними психологічними правами щодо задоволення власних потреб, які можуть бути одночасно значущими для інших учасників конкуренції (О.А. Філь, 2010).

2. Термін «конкурентоздатність організації» (КО) варто розуміти як комплекс психологічних характеристик організації, що забезпечують її ефективну конкуренцію порівняно з аналогічними/іншими суб'єктами на сучасному ринку праці, товарів і послуг.

3. Системний аналіз на мега-, макро-, мезо- та мікрорівнях психологічних складових, характеристик, проблем, методів, результатів і умов забезпечення конкурентоздатності організації становлять основу нового напрямку дослідження у сфері організаційної та економічної психології – «Психологія розвитку конкурентоздатності сучасних організацій».

Список використаних джерел

1. Психологічні умови розвитку конкурентоздатності організацій : тези VI науково-практичної конф. з організаційної та економічної психології (м. Керч, 25–27 червня 2009 р.) / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, О.А. Філь. – К. : Інтерлінк, 2009. – 240 с.
2. Філь О.А. Особливості сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності / О.А. Філь, В.В. Корсакевич // Правничий вісник ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 9. – К., 2011. – С. 155-161.
3. Fil, A. The problem of competition in work of organizations of the civil service system / A. Fil // Abstracts of Ukrainian-Polish Workshop: Psychological aspects of innovative changes in organization and organizational development (20–24 October 2010, Kyiv, Ukraine). – Kyiv, 2010. – P. 20-21.
4. Андреев В.И. Конкурентология. Учебный курс для творческого саморазвития конкуренто-

способности / В.И. Андреев. – Казань : Центр инновационных технологий, 2004. – 468 с. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nftm-resurs.ru/file.php?f=259>

5. Карамушка Л.М. Психологічне забезпечення конкурентоздатності банків / Л.М. Карамушка, О.А. Філь, І.С. Бігун // Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2010. – Ч. 25. – С. 117-132.

6. Карамушка Л.М. Формування конкурентоздатної управлінської команди на матеріалі діяльності освітніх організацій : монографія / Л.М. Карамушка, О.А. Філь. – К. : ІНКОС, 2007. – 268 с.

7. Столяренко А.М. Психология менеджмента : учебное пособие для студентов вузов / А.М. Столяренко, Н.Д. Амаглобели. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 608 с.

8. Романовська О.О. Конкурентоздатність і проблема підготовки майбутніх фахівців до діяльності в ринкових умовах / О.О. Романовська / Теорія і практика управління соціальними системами // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків : НТУ «ХПІ», 2009. – №4. – С. 36-43.

9. Симхович В.А. Формы социально ответственной деятельности бизнеса / В.А. Симхович // Психология и социология в бизнесе : актуальные проблемы современности : м-лы Второго международного конгресса, 20-21 апреля 2007 г., БГПУ, г. Минск. – Минск. : Бестпринт, 2007. – С. 18-21.

10. Філь О.А. Методичний інструментарій для комплексної психологічної діагностики рівня розвитку конкурентоздатності освітніх організацій / О.А. Філь // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л.Л. Товажнянського, О.Г. Романовського. – Вип. 27 (31) : у 3-х ч. – Ч. 1. – Харків : НТУ «ХПІ», 2010. – С. 326-335.

11. Приказка Г.Д. Основні проблеми та напрями сприяння розвитку добросовісної конкуренції в Україні [текст] / Г.Д. Приказка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010

12. Материалы конференции «Конкуренция: стратегия, тактика, модели, обучение» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cfin.ru/management/strategy/competit/competition_conf.shtml

13. Анопій В.В. Організація та технологія надання послуг : навч. посіб. / В.В. Анопій, І.І. Олексін, Н.О. Шутовська, Т.В. Футало / за ред. В.В. Анопія. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 312 с.

14. Філь О.А. Чинники конкурентоздатності освітніх послуг в умовах організаційного розвитку освітніх організацій / О.А. Філь // Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2010. – Ч. 27. – С. 86-93.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск одинадцятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*
Дизайн обкладинки: *Н.В. Титаренко*

Підписано до друку 29.03.2012 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 16,2. Обл.-вид. арк. 15,5. Наклад 300 прим. Зам. 1206.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано ТОВ «Трейд+»
м. Київ, вул. Туполева, 8
тел.: (044) 33 22 66 1
e-mail: 3322661@i.ua